

(С. 108)
1-49

УЛУГ-ХЕМ

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАТЫ

33

1974

ТЫВА АССР-НИН
ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ
БАШТААР ЧЕРИ

УЛУТ - ХЕМ

ЧЕЧЕН ЧОГААЛ АЛЬМАНАГЫ

33

ТЫВАНЫЦ НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

КЫЗЫЛ·1974

РС (Тув.)

С 11

0—7—3—3

0—7—4—3

121—170+03+М133

© Тываның ном үндүрер чери, 1974.

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР, БАЛЛАДАЛАР

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ЧОНУМ СЕТКИЛИНДЕ

Улуг-Хемим! Көвүктелип, мөөп чыдар
Ужар, саарыың мээң-биле удаалашпас.
Чалгыны чок — куштуң төлү эвес болгаш,
Чалгыгларың кыры-биле кылытпас мен.
Чакпазы чок балык оглу — байлаң эвес,
Саарыңны өрү чүткүп, талыйтпас мен.

Улуг-Хемим! Сээң-биле кара чашта,
Ужа-тура кыштаалакта танышкан мен.
Арыг, кылаң суунду мен дозуп ижип,
Адыжымга саара тудуп ойнап оргаш,
Чеди чүзүн чөлээш өңүн дээрден эвес,
Сенден көргөш, сеткил дойлуп, хөлзээн оол мен.

Улуг-Хемим! Хараалчаны бус, шаң дуглаан,
Уян ырын кыржың соокта дыңнап өстүм.
Дүнекиниң дүмбейинге ундаравас,
Түрүдүп кээр шуурганга дүжүп бербес
Аялгаңның чаагай күжү чүрээм тудуп,
Ажыг-шүжүм оожуктуруп, домнап чорду.

Улуг-Хемим! Уран холдар угулзалаан
Унуң дургаар чечек, сиген саглаңнашкан
Чайның чылыг, эки хүнүн сактып кээр мен.
Эки чуртум эргип чорааш сени сактыр —
Чалгыгларың ошкап-чыттап, чассып өскөн,
Эмер кулун — чангыс оглуң анаар-дыр мен.

Улуг-Хемим! Шүлүктерим ужуу сенде —
Узун кыжын шыңдалап аар доштарыңда,

Часкаар чайын чалгып келир үеринде,
Чалыы кыс дег арыг, чараш шырайында,
Адың-биле мөңгө шагда чоргаарланыр
Арат чонум хажыш дивес сеткилинде.

ГАГАРИННИҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Каяа-даа бол чораанымда,
Гагаринни сактып кээр мен.
Хаяа — херел боду ышкаш,
Хүннээректээн хүлүмзүрүүн
Хүннүң-даа бол, көрүксээр мен.

Гагаринниң хүлүмзүрүү
Хаяаланып чырып чорда,
Өртемчейде оолдар шупту
Халап, айбыл диргеп келзе
Өлүр тынын харамнанмас.

ХҮННҮГ ЧЕРНИ ЭРГИИР ДЭЭН МЕН

Күжүрүм сээң арнын көрбейн
Күскү бүрү болбас дээн мен —
Күзелимни чалгыннангаш,
Хүннүг черни эргиир дээн мен.

Шүлүктерим сени дилеп,
Чүктөр санай ужуп үнөр:
Хову кужу чодуу биле
Ховаганны эдертип аар.

Эзир биле улар ийи
Эзимнерге элчим болур.
Салгын база мээң эжим —
Чалгыглардан изиң дилээр.

Амырак сээң аалың сурап,
Айга, Хүнге чалынган мен.
Сеткилиңниң сээниңге
Семевес дээш чадап каан мен.

Чүрээң хылын аяар тырткан
Шүлүкчүнүң хөңнүн дыңна —

Часкы көкте шалың ышкаш,
Чаштыг караам огу бооп көр.

ХОМУДАВА

Мурнуу чүкче дуруяалар
Мунгаранчыг ырлап чанды.
Ынчага дээр уруг сеңээ
Ынак мен деп сөглеведим.

Часкы шыктың эрээн чечээ
Чараш арның сагындырар
Сеңээ душкан эки хүнүм
Сеткилимден ыратпаан мен.

Хүлүмзүрүүн көрүп каанда,
Күжүр чүрээм шимирт кынныр —
Күзелимни сөглөксөөн бол,
Хүнче көргөш, эгенир мен.

Айдың айның ачызында
Арнындыва чиге көргөш,
Ынаам сөглөп чадап каан мен.
Ындыг-дыр дээш хомудава.

Дуруяалар база катап
Дулаа, шыкка ырлап кээрлер.
Дунда карам сээң-биле
Душчур хүнүм ынчан келир.

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ ӨЛГЕНИНГЕ

*Делегейниң алдарлыг шүлүкчүзү,
Чилиниң сенатору Пабло Неруданың
тураскаалынга*

Чүректерде хылын сээннээн чадаган дег
Шүлүк өлбөс — кижиге өлүр. Өйлүг назын
Хылдан чинге... Сагышсырааш мөчүп каап боор.

Хылыш-биле месилдешкен шүлүктерин
Чонуң ышкаш, Кордильерниң хаязы дег —
Чонуп, шылып, буза тепсип шыдавастар!

Чогаалында Сталинград ам-даа дириг,
Совет улус өннүү сенээ чоргаарланыр.
Өжээн, килең — деткимчени утпас дээн бис.

Өштүг хейлер халдап кээрге чалданмаан бис.
Өннүүвүс Сээн чаңнык ырың хей-аът кириген.
Тынывыс дээш — Совет чурт дээш тулушкан бис.

Дываажанны чаалап аар деп азаваан бис.
Тынныг, дириг, хостуг, чоргаар чурттаар дээштин
Ханывыс төп — дангыракты бижип каан бис.

Хайлыг бужар фашистерниң сыскындызы
Чонуң боскун боой тудуп, шурап кээрге,
Чогаалың Сээн тук бооп хийскээн — чоргаараар бис.

Чонуң алгап, бижип кааның шүлүктерин
Чолуктарга удур тулчуп, демиселдин,
Тиилелгениң даңы ышкаш чырып туру.

Дириг сектер — фашистерниң куду чайлаар
Диңмиттелдир бомба дег частып туру.
Дидимнерни тулчуушкунче кыйгырып тур.

Степан САРЫГ-ООЛ

ШЕВЕРЛЕКЧИ КЫСҚА

Ажыл хеви чугай-божа
Арны безин таныттынмас —
Элезин, пор хояткан кыс
Эрес ырлап меннип-ле тур.

Хамык боду ындыг-даа бол,
Караа, джи тергийн илден;
Хүлүмзүрүг, хөглүг аажы
Хүннээректөп хып-ла турар.

Уран сиилбиг угулзалыг
Улуг орду бүде бээрге,

Демги кысты аңаа көргөш,
Девидексеп мөгеер сен.

Аар үүле аңаа кысты
Аян кирип — доруктурган,
Ажылчын деп чаагай атты
Аңаа боду чедип алган.

Кандыг-даа ажыл бужар эвес —
Хавыяалыг мактал, шаңнал;
Бүдүш ботту, угаан мээни
Бүдүрүп каар — хевирлеп каар.

ТЕЛЕВИЗОР КӨРҮП ОРА...

Тайбың бөгүн делегейде
Дамырак суг хөөлбээ эвес —
Далай чалгыы, терең хемнин
Дажый берген үери-ле!

Эңге тайбың! Амыр!— дижип
Экилежир өөрүм хөйүн
Чуртум төвү Москвада
Шуулгандан көрүп ор мен.

Кижилерни Чилиде
Кырган, чаш чок кырып туру,
Кижиге кылган эртинени
Кыпкан отче сыгап туру.

Чүзүн-баазын кеш өңнүг,
Чүс-чүс нация өңнүктөрүнүн
Чүрээ чаңгыс, деми быжыг
Чүүл чок күштүүн магададым!

Ортенсия Альендени,
Орта көргөш угбам ышкаш
Ажыг чүрээм өрттензе-даа
Адаан күштүүн оон көрдүм:

Тоолда маадыр Бора-Шээлей
Тоода хевээр көстүп келди.
Чилиге тирилгениң
Шимээни-даа ырак эвес!

КАНДЫГ КОНЧУГ ЧААГАЙ КҮЗҮЛ!

Байлак чайның хайыразын
Мажааттынып ажаап урган —
Кандыг кончуг чаагай күзүл,
Кайгамчыктыг кааң-даа хүнүл!

Күску эзим хевин солуп
Күзүрүмден хевис аргып,
Саваларже алдын тараа
Шапкын суг дег саарып туру.

Хүлээлгелиг үүле кылган
Күүсеткенин сөглевишаан,
Ам-даа немей кылыптарын
Азап үнген меннип-ле тур.

Оран чурттун эң-не дээди
Орден, медаль хавыязы
Кежээлерниң хөрээн каастаан
Кежээки үнген шолбаннар-ла!

Даарта хүннүң кааң даны
Талыгырдан хүлүмзүрөөн
Тайбын, байлак совет чуртка
Дамчык, кежик магадылыг.

КИЖИГЕ ЫНАҚШЫЛ

Чуукталган машинаның оруун доза
Чулчурбушаан чүгүрүпкен чашты көргөш,
Кышкырыпкан ава үнү — ооң күжү
Кызаңнаан дээр динмизинден чидиг болду.
Секунданың ыя хензиг кезинде-ле

Сеткилимче көшкеленип чуулган бодал
Аваларның төлүнгө ынак чажыдының
Аялгазын ажык дыңнап магададым.
Кижилерниң кижээ ынаа

аваны дег

Деңнелге чок, чүүден күштүг турган болза,
Килең-кылык хайныктырар кара булут —
Делегейге дайын,

халап турбас ийик!

ЧАСКЫ КЕЖЭЭ

Кыдык даглар бажын дургаар
Кызыл хаяа шөйлү берген,
Чырык херел бисче саарлып,
Шырайынны шонуп турду.
Ынаар көрнүп, чүнү бодап,
Ыт чокка
хүлүмзүрүп ораың ол?

Шылырт кынныр шимээн-даа чок,
Шыпшың ыржым черни бүргээн,
Олут билбес, чыдын чытпас,
Опчок, дөспес, оожургавас
Кайгал салгын чүнү сөглөп,
Хадын-биле
сымыражып турары ол?

Алаак иштин чодурааның
Айысталган чыды долган,
Харжыгаш дег, ооң чечээ
Кара чажың бызап турду.
Чидиг шолбан чүнү оштап,
Чивеңнедир
караан бисче базары ол?

Хамык-ла бо айтырыглар
Харыыларын негеведим,
Адыжымда чымчак холуң
Айтыртпайн-даа сөглөп берди.
Чүгле чүрээм согуу дүрген,
Чүге ындыын
айтырбайн-даа билген боор сен.

**АКСЫМ-КЕЖИИН АЛГАП
ТУР МЕН**

Чырык черниң кырынга
Чыргап чурттаар аксым-кежиин,

Төрүттүнген хүнүмнү,
Төрээн авам алгап тур мен.

Артыш, чойган айдызын,
Агы, каңгы чидиг чыдын
Төлү меңээ тынгарган
Төрээн черим алгап тур мен.

Өлүм мени сүрзе-даа,
Өлбээнимниң ужуру чүл?
Чүрээм чүгө сокпушаан,
Чүгө хову чевээм болбаан?

Чырык хүн дег, херелдиг
Чыргаланны бүдүржүр дээш,
Чүрээм тудуш чуртумга
Сүзүүм күштүг болганы ол-дур.

Салым чолдуң оруунга
Ынаам кыска ужуражып,
«Сарыым» диксээн күзелим
Ындыг күштүг болганы ол-дур.

Алдын хүннүң адаанга
Аас-кежиин долдур пактап,
Ажыг түрег амзавайн,
Амыр, чоргаар чурттап чор мен.

Ынчалза-даа кандаай чоор,
Четче бүрүн чуртталгамга
Ында-хаая хомудаар,
Сеткил ханмас ужурум чүл?

Өңнүктерим!

Сөглеңер:

Өре-шире арттырып кааш,
Өлүрү дег, бак чүве
Өртемчейде турар деп бе?

Чалгаа-биле эптешпейн,
Чаңгыс-даа шак куруг ытпайн,
Ашкан хүннү төдүзүн
Адап тургаш, үдексээр мен.

Аяс хүнүм
ашкалакта
Авам өлбес,
дириг чоруур!

АК-ДОВУРАК — АБАЗА ОРУУ

I

Тоолда ышкаш,
чавыс дагның бажынга теп,
Доза турган
бедик дагның белинге теп,
Асфальтылаан шоссе-биле
ховуда дег,
Абазаже
ужуктуруп чоруп ор бис.
Маажым дытгар,
чодур пөштер бисти үдеп,
Машинавыс сонгаларын бакылады.
Адаавыста
хаяларны арта халып,
Алаш хемниң эмдик саары
мөөп чытты.
Чазаан орук, машинаның дүрген маңы
Сагынмааным
элдеп бодал тывылдырды:
Дөъштерлиг, дөвүнчүктүг,
чырыктыг
Төөгүнүң кокпаларын узун дургаар
Чүъгүн угбаан
чөлдүр,
чоржаң
шарылар дег,
Чүс-чүс чылдар
элеңейндир калгып эрткен.
Ынча чылдар дургузунда чеже-чеже
Хакас, тыва салгалдары кыйгырышпаан?
Ынчалза-даа
хакас чону,
тыва чону
Кады чурттап,
холун тутчуп чадап кааннар:
Кадыр-кашпал Саян сыны
өжээн ышкаш,

Хакас черни,
тыва черни
чара кирген...

II

Асфальтылаан шоссе-биле
ховуда дег,
Абазаже ужукуруп чоруп ор бис.
Чазаан орук,
машинаның дүрген маңы
Сагыжымга чаа бодал тывылдырды:
Коммунизм хаязынга херелденген
Хостуг, чаагай чуртталганың
каш-ла чылы
Саян, Танды граниттиг чалымында
Чаа тоолдар эгелерин бижий каапкан:
Дээрниң чаңныын
чепсек кылдыр холда туткан
Демир-Мөге —
Совет кижии чедип келгеш,
Хаяларны
быштак ышкаш,
үттеп, чонуп,
Каалама чазаан орук үндүр каскан.
Хан-Дээрниң хөрээн минчээн
шоссе орук
Хакас черни,
тыва черни тудуштурган,
Хакастарның,
тываларның
биле-демин
Кадыг,
быжыг
бетон-биле
цементилээн...
Айлык черни
хүннүк кылдыр чыыра тыртып,
Абазаже ужукуруп чоруп ор бис,
Эзир куштуң уя туткан, турлаа болган
Эңгимелер
адаавыста,
дөвүн калды.

УТТУНДУРБААН

Удаажыраан, үр-даа болза,
Уттундурбаан. Сактып чор мен.
Анай-хаактар частып турда,
Ээлгир холун дегген чери
Эгиннерде таңмаланган —
Амдыгаа дээр балаттынмаан.

Шагда болган, үр-даа болза,
Чаңгыс-ла дүн арттылган дег —
Астыгыр ай көрүп турда
Эгениш чок ошкаан черин
Эриннерде хөрлээ ышкаш,
Амдыгаа дээр изивишаан.

Аравыс ам ыраан-даа бол,
Арттар ашпаан, чанымда сен.—
Айлаң кушкаш ырлап турда,
Куспактангаш: «Сарыым»—дээниң
Кулактарда конгулуур дег,
Амдыгаа дээр дыңналбышаан.

Эрткен өйже муңгаш-дынны
Ээй тыртар аргалыг бол,
Шолбан сылдыс херечи боор
Хамык бүгү өөрүшкүмнү,
Чолум оруун эгезинден
Катап эргип көрүксээр мен.

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

АВА БИЛЕ ТӨРЭЭН ЧЕР

Аваның тураскаалыңга

1

Кара-дондак дүжүп келир,
Хамык куштар ыглап чанар,
Ынчалза-даа төрээн черге

Ынакшылы хевээр артар,
Улуг хөлде, турум септе
Уяларын сактып кыштаар.

Даглар часкаар хөрээн ажар,
Дамырактар чаржып бадар,
Хөөлбектер, оялчыктар,
Көрүнчүк дег хүнге чайнаар.
Ону көргөш, келген куштар
Өөрээштиң ырлажыптар.

2

Ававыс чок—«кызыл дустаан»,
Азырап каан ие-черин
Сыртык, дөжек, шуглак кылгаш,
Шыыгайндыр мөнгө удаан;
Хайыралыг, хиним тудуш
Кара өө-ле артын калган.

Ынчалза-даа сагыш элдеп,
Ынак авам өөндө ышкаш,
Ырак черде оглум кээр деп,
Ынанып-даа орган ышкаш.
Чүрек кайын дөстүктүрер,
Чуртум база кыйгыра бээр.

3.

Артка үнгөш, харай бээр мен,
Кадарчылаан уруу орап,
Авамның өө дөө турар.
Кадыгландыр боданыр мен
Харалааның кайын алзыр:
Карак чажы дөмей төктүр.

Ынчалза-даа чурту кончуг.
Авам ышкаш уткуп алып,
«Ажырбас чоор, уjur ындыг.
Ыглава»— деп аргалап кээр...
Ава биле төрээн черге
Ынакшылда ылгап бар бе?

АҢЧЫ МЕН БЕ АЗЫ КЫМ МЕН?

Баштак

Арга кезип, сыннар үнүп,
Аштап-суксап, могоп-туруп,
Ары күштү чеже төтпээн.
Чүгө деп че?
Чүгө дизе,
Аңнаар, аңнаар, данды аңнаар —
Амыратпас чанын канчаар.

Тайга байлак, аң-даа тик чок,
Таваржырын кайы ол дээр.
Адар-ла мен, ажыы-даа чок,
Аңнар менди, чүгле диг дээр.
Чүгө деп че?
Чүгө дизе,
Аңнаар, аңнаар, огу кыйбаар,
Араа чок боом дегбейн баар.

Аңчы сен бе азы кым сен?
Аңчы өөрүм чемелей бээр.
Мегеленип, ажынмас мен,
Менден буруу тывылбас боор.
Чүгө деп че?
Чүгө дизе,
Аңнаар, аңнаар, часпас боолаар
Араалыг боо чокта канчаар.

Чоруп-чоруп чанып кээр мен,
Шоодайда эът чок боор.
Кадайымның оду кыпкан
Карактары улам чырыыр.
Чүгө деп че?
Чүгө дизе,
Аңнаар, аңнаар, куруг-ла кээр,
Ашаа кээрге, хүндүлээр чоор.

ОКТЯБРЬНЫҢ АЧЫЗЫ

Октябрьның шуурганы Черни силгээн,
Кара булут Саян даандан сойлуп чаштаан;
Октябрьдан улустарга хостал чарлаан,
Хаяалыг хүн кырывыста мөңгө чайнаан.

Төөгүвүс хөртүк дуглаан эрги оруун
Арга, сыннар аразындан казып тыпкан;
Төреливис аймак-сөөктер чылыг холун
— Амыр-дыр бе, дунмавыс?— деп бисче сунган.

Октябрьның ачызында деңнелге чок,
Төнер четкен тываларның тынын алган,
Октябрьның херелдерин дуглаар күш чок,
Төрөөн черим шырай-арны аян кирген.

Таңды, Саян эдектерин көрүнер даан,
Таныттынмас, кода-хоорай шыва апкан,
Улуг-Хемниң чалгыгларын дыңнаңар даан,
Таалап ханмас, өөрүшкүнүң ыры долган.

Чылдар шуужар — төөгү оортан тургустунар.
Чылыг хүннер чуртталганың чечээн тарыыр.
Октябрьның хувискаалы күзүн тиилээн,
Ораннарга чайгы хүн бооп мөңгө арткан.

ЧАЛЫЫ НАЗЫН ДЕДИР ЭЭЛБЕС

Қырывыста хүннүн караа сыгырарар,
Қыштың соогу өршээл чокка хаарып келир.
Ынчан сеңээ чуртталганда бир-ле чүве
Саарзык ышкаш, чиктиг кылдыр сагындырар;
Ынчап баарга, магаданчыг эки үе —
Чайның хүнү сагыжыңга бо-ла кирер.

Айлар, чылдар четтинчипкеш шуужуп эртер,
Акшый бээр сен, кылажың-даа оожум апаар.
Ынчан сеңээ чуртталганда бир-ле чүве
Астыгып-даа калган ышкаш сагындырар;
Ынчап баарга, назыныңда эки үе —
Аныяк шааң сагыжыңга кирип келир.

Чалыы назын частып орган чечек ышкаш.
Ындыг өйнү эгидип аар арга болза!
Ынчалза-даа эрткен чүве, дезиг ышкаш
Чаныган аът маңнапкан дег, хая көрбес.
Ынчангаштың сеткилиц-не чалыы чорза,
Ынчан сени кыраан-дыр деп кым-даа билбес.

КАВКАЗ СЫННЫҢ БЕДИКТЕРИ

Каш чыл улай аалдап чоруп,
Кавказ сынга катап келдим.
Шүлүк бижнир дээримге-ле,
Чүрээм черле чагдатпас-тыр.

Агаар-бойдус таарышпас бе,
Азы черле хөңнүм чок бе?
Меннип келген чылдагаанны
Меңгилерге шамнаар мен бе?

Ындыг бе дээш, өрү көргөш,
Ындынналыр элдеп чордум.
Бүргүт эзир ужуп турда,
Бүзүрөнчиин бүрүн көрдүм.

Даглар эдээ чавыс черге
Дазыл дашка тудуп алгаш,
Нарзан сугну ишкеш, база
Нарыыдаар деп найтаваан мен.

Өске-башка чүү-даа чок-тур,
Өскөн-төрээн өөмде дег-дир.
Куйда орар Четкер безин
Кудам эрге дөмей чорду.

Эрзин, Тестин ховузунда
Эңгин теве мөгени дег,
Ийи баштыг Эльбруска
Иштим-хөңнүм тааржыр чораан.

Бурун шагның Кавказ сынга
Пушкин боду аалдап чораан.
Аялга дег, чогаалдарын
Арзрумга арттырып каан.

«Персид бөрт дег», селбер Машук,
Бештаунуң сүүрлери-даа
Шүлүк хааны Лермонтовка
Чүлдүзүнден чүдүвүшаан.

Чалыы үнүн Маяковский,
Саазыыр дег, чидиг кылдыр,
Кавказ сынның хаязынга
Хайыргалап чанып алган.

Ай-хүн чайнаан дангына дег,
Аньяк эр база чораан.
Улус соонда угаап көөрге,
Уяранчыг Есенин боор.

Ак-көк дээрниң баганазы
Адыр баштыг Эльбрусту
Кадыр-кашпал Кавказ сынның
Кара чаңгыс бедии дээр бе?

Ораннарга шупту көстүр,
Оон-даа талык бедиктер бар.
Чашкынның харлыг булут
Чажырар дээш чадажып каан.

Шак ол бедик — Пушкин-дур,
Шак ол бедик — Лермонтов-дур!
Шак ол бедик — Маяковский,
Шак ол бедик—Есенин-дир!

Эльбрустуң олар-биле
Эннежиптер экти-даа чок.
Ынчангаштың ырактан-на
Ылбынайны берген боор мен.

Коргуп кайын коргар ийик мен,
Койгун эвес, тоолай эвес.
Чечен сөстүң өгбелерин
Сеткилимден хүндүлээр мен.

Кавказ биле Саян сынның
Хая-дажы аңгы-даа бол,
Төрөөн чуртум делгем болгаш,
Төрелдештир кадып алган.

Совет чурттуң хамаатызы
Чолум чогаан үрөн болгаш,
Чогаалчылар кокпазынга
Соонга харын кирип алдым.

Буурул баштыг тыва арат
Пушкинниң чогаадып каан
«Кавказ» дижир уран шүлүүн
Катап-катап номчуп орар.

Сыгыт биле каргырааны
Сыдым кылган чылгычы эр,
Хартыга дег, Кара-дайын
Карагёзке дөмейлээн боор.

Магаданчыг шүлүкчүвүс
Маяковский өткүт үнү
Урал, Кавказ, Саянга-даа
Улам дөмей чаңгыланыр.

Шаганэни сактырымга
Шагаан-Арыг саарында
Суук чажын чара дырап,
Сугда чунуп орган ышкаш.

Ынчап кээрге, ыяткаш чоор,
Ындынналдыр ырлап орбайн?
Чүрээм безин чүглер тыртып,
Шүлүкте деп чүткүде-дир:

«Кайымындан бээр көстүп турар
Кавказ сынның бедиктери!
Эдээнерден туткан ояар,
Эгүүр шагда салбас дээн мен!»

ШАЛЫҢ

Сиген-көкче чашканнапкан.
Чинчилер дег шалың көөр дээш,
Чалыы шаамда чаңым ындыг,
Чайгы эртен уйгум келбес.

Дамды суунче ээгип алгаш,
Таалап кайгап турарымга,
Хөлчүңүмнүң хөглүг арны
Көрүнчүктей көстүп келир.

Холга тудуп, хоюннадып,
Хойлап аар дээш хомудаар мен.

Чаражымның чараш арны
Чашты бээр дээш чалданыр мен.

Садып алыр турган болза,
Чаңгыс борбак шалың дээштин,
Бүдүн айның шалыңын-даа
Бүрүн хевээр бээр ийик мен.

Алдын-оол ДАРЖАА

ЫНАЙ ХЕНЗИГ СЕТҚИЛИМГЕ

Элезин, суг, үнүш шыпкан,
Өзээ изип хайлып турар,
Ээргииштелген бөмбүрзектин
Өрү чаштыг оглу-дур мен.

Эртен-кежээ, дүне-хүндүс
Будум-биле оран тепсеп,
Эрээн ала хевис кылдыр
Муң-муң исти сырып чор мен.

Балык холдаар чинге суглуг
Чаа-Хөлден аъттангаштын,
Баскан черим ырак-ырак,
Шайлаан эжим көвей-көвей.

Делегейнің кежик төвү
Москвага базып чор мен.
Делгем чуртум, улуг чонум
Бодал алгаш чоргаар чор мен.

Элезин, суг, үнүш шыпкан,
Өзээ изип хайлып турар,
Ээргииштелген бөмбүрзектин
Өрү чаштыг оглу-дур мен.

Ынак чуртум чурумалын,
Шынчы чонум ижин, күжүн

Ынай хензиг сеткилимге
Сыңыргаштың шыгжап чор мен.

* * *

Сени көргөш,
Сеткилимни чада салып бериксээр мен,
Ынчалза-даа дылым ээлбес,
Ынаа ышкаш, кагылчак-тыр.

Эриг хоюг
Эриннериң ырактан-на айдызапкаш,
Аксың-сөзүң, чигир ышкаш,
Амданнанып дыңнаксаар мен.

Чаяанындан
Чараш болгаш чаптанчыг кыс болган-дыр сен,
Хааржак дег хөрээм иштин
Хаяа чырың чырыдыпты.

Чырыткылыг,
Чылыг, чассыг кынны берген сеткилимде
Сактып четпес бир-ле чечек
Саглаңайнып үнүп келди.

Салбакталгаш,
Савазынга долдур өзер чечек боор бе,
Амдызында частып-частып
Ара кадар салымныг бе?

Сөглээр дээрге,
Сөөскен дег, дылым ээлбес кагылчак-тыр.
Қараамдыва көрүпсүңзе
Кандыг ирги? Билип каарың?

ҮНҮҢ ДЫҢНААШ

Телефонга үнүң дыңнааш,
Девидей бээр чиктиимни аар,
Эъдим-чүрээм чым-сырт кынныр
Элдептиин аар, коргунчуун аар.

Айдың дүннүң салгыны дег,
Аяс хүннүң херели дег,
Изиг тыныш чалыны дег,
Ие кижиги хоюг үнүн...

Қайы хире мөңдүңневе
Қалбак хөрек ханызындан
Чалгыг ышкаш чымчак ол үн
Саарыглап келир чүвел?

Чүү хире хоюг кызыл
Эриннерниң аразындан
Чүглүг куш дег чиик ол үн
Эстеп үнүп турар чүвел?

Оттуг чаага үделге дег,
Хайым ишке күзээшкин дег,
Онза үннүң аайы-биле
Кандыг шырай херелденди?

КЫМНЫҢ ЧАҢЫН ЧАҢНААРЫҢ ОЛ?

Анаа чораан кижичүрээн
Қыйбыңнадыр ойнап алгаш,
Алаактырып, билбээченеп,
Қымның чаңын чаңнаарың ол?

Көстүп орган күжүр сеңзэ
Авыязын шамналас мен,
Көксү хөрээң чалбыжыңга
Авыралдап чылынган мен.

Сеткилиңниң изиг көзүн
Сээннеп каан хоюг үнүн
Эргеленип дыңнаанымда
Эмин эрткен хөөрем чок.

Эжиңге мээ бүзүрөпкеш
Эриг көрген карактарың
Таалалым шолбаны дег
Даады-ла чырып турар.

Анаа чораан кижичүрээн
Қыйбыңнадыр ойнап алгаш,
Аңгы чаңны чаңнавайн көр,
Қыпкан көс дег хайлып олур.

ХИРЕҢ БОДАП ОРАРЫМГА

Кижн бажын өттүр көрүп,
Баккылаптып шыдавас бол,
Хирең бодап орарымга,
Баар чылып, чымчап келир.

«Хирге-чамга бораштынмайн,
Эжим эки чорзун-на!» деп,
Хире-хире сымыранып,
Эпти бодап чору боор сен.

Сөстөр эвес — ийн карак,
Чөпшүл эриг хүлүмзүрүг
Алдан эге шүлүглелден
Артык хөйнү сөглөптер-дир.

Мөңгө боктуг октаргайга
Бөмбүрзекти шуглап алган
Элегер көк агаар далай
Эжимниң сээң сеткилиц дег.

Кылагар соок чугай өттүр
Кызыл тын дег төлүн чылдыр
Эдиректиң чымчак хөрээ
Эжимниң сээң куспаан ышкаш.

Дошкун шуурган халавынга
Доңнашканын черле салбас
Элдеп нарын «далай доңу»
Эжимниң сээң холдарың дег.

Сени бодап орарымга,
Баар чымчап, чылып келир,
Сеткилицниң буянында —
Байгы күжүм ында дээр мен.

* * *

Тынныг кижээ тептигип кээр
Тывызык дег чүве-ле хөй,
Дөөзү-даа, моозу-даа —
Дөгере-ле кроссвордтар.

Хөртүк харлар эрип шуугаар,
Хөлбең көктер оран шывар,

Саглаң бүрү сырый частыр —
Шапкын дүшкен эрте час дег,

Өйлүг назын чалыы өйүн
Хомудал чок чурттап-чурттап,
Өрөм дуглай байгы күжүм
Хоор чонга тудуп чор мен.

Ынчалза-даа күс деп хей бар,
Ырак эвес шошкуп орар...
Канчаар уткууйн? Мендилеп бе?
Хая көргөш орупкаш бе?

А-че, эштер, хуппуразын!
Аймаар чүве эвес-тир оң!
Шуурганга хөрээм дөгөп —
Чурттааным дег чурттай берейн!

Күзел чогаан, бодал баяан —
Күжүр күсте багай чүү боор,
«Чуртталгамның дүжүдү» деп
Чугаалаптар чүвем чок бе!

Светлана КОЗЛОВА

ИИИ АВА

Кызыгаарга болушкун

I

Апрель ай. Шак бо черде
Ам-даа частың тыныжы чок.
Чүм хар мында дөнмөк чедир
Сүстүп чыдар — аажок терең.
Хөй-ле тебе ында-мында
Хөпээннер дег көзүлгүлөп,
Кылын хардан тыпкан чемин

Кыргый кегжеп тургулаарлар.
Шак бо чыдар ховуларга
Чалыы частың кээри элек...

II

Кыржаң сооктуг ол-ла дүне
Кызыгаар маа үреттинген.
Ажык дээрлиг сыннар көстүр,
Айгадаң бо хову черге,
Дүвү-харлыг дүмбей өттүр
Дүрзү-бараан шиглеп орган.
Кызыгааржы эскерип каан.
Кылын харже чаштыр туржук,
Өске черден үнген кижини
Өжөшкөн дег кел-ле чораан.
Хөлбөргөн негей тону
Хөртүк харга ак-шаң болуп,
Хойнунда аар чүгү хөлзеп,
Коваңайныр — изиг от-ла...

III

Манаваан ол кижизин оон
Паараңга эккелгеннер.
Аарыг төл — салга оолдуг
Ава-дыр деп биле тура
Уставында чурум ындыг,
Ужур сагып ылаптааннар.
Чүдүп-тейлеп, дадагалзап,
Ыы-сыы төп олурбайн,
Ынак төлү — салга оглун
Чүрээндиве чыпшыр туткаш,
Совет чуртче дуза дилеп
Чорувуткан ава болган.
Көжүмөлге чаңчыккан ол —
Хая-дашка кергей базып,
Харлыг дүвү, бораан удур
Харбанган дег, кел-ле чораан...

IV

Харның хөртүү — артты дуглаан!
Кадыр өрү чычаан бураан...
Кара бажы көгергелек,
Семис чаагай кадай кижини

Хаваан шынгы дүйүп алган,
Четтикпейн хөлзеп орган.
Чолаачыны далаштырган:
— Чоргузуп көр, дүргедеп көр...
Ийи оолду өстүрүп каан
Ие ол-дур. Кызыгаарда
Аарыг оол — хары төлдүң
Амы-тынын алыр херек.
Шак ол ава хөйнү көргөн:
Чаага барган ашаа келбээн,
Ада кижги боду чокта
Ажы-төлдү канчаарыл ам?
Кизиреди содаалажыр,
Кичээлдээри сулараан боор,
Чычааннарның соонда-даа
Сырбактанган чоргулаарлар...
Иезин ам чоргаарландыр
Ийи оглу өзүп келген.
Ужудукчу, тудугжу бооп
Узун оруун тыва берген.
Дөгүй берген бодун уттуп,
Төрээн чери — Волгазындан
Бистиң шапкын, эскертинмес
Бичии Тесче ава хапкан.
Кожаярган тайга кезип,
Хову черниң чайын көрбээн:
Тыва чер ооң сагыжынга
Дызылаан соок, хөртүк тур боор...
Баар оруу даржыктыг бол,
Өске чурттан дуза дилеп
Өпейлеңин хойлап келгеш,
Манаан ава кээргенчиг.
Чаптанчыгның борбак арны.
Шагжок караа баарында бо...
Үнелиг иш — эмчи болуп
Үжен чылдар эрттирзежок,
Оолдуң тынын камгалаары
Оюн эвес, берге херек....
Чаштың туруп сегиири дег
Чаагай чүве турар боор бе.
Ава кижги хүлүмзүрүп,
Ажы-төлдер мандызын дээш,
Делегейде бүгү ава
Демниг чолдуг чурттазын дээш.
Чарыгдаан күш халас барбаан,

Чаштарывыс өзүп келген!
Чүгээртээн оол удуп калган.
Чуьктүг-чуьктүг теве дүжээн.
Ээрерген көк-көк сыннар,
Элезиннер көзүлгүлээн...
Волга кызы эмнелгениң
Бозагадан дүжүп орган.
Чоргаар болгаш чазык, маажым
Чолаачыже чиге көргөн:
— Четтирдивис, Василий Петрович,
Сен-даа кижиге тынын алдың!
Ава кижиге карактарын
Кызыгаарже шиглей көргөн:
Четтирдим сээ, совет солдат,
Сен-даа кижиге тынын алдың.
Узун оруун база катап
Уламчылап аъттаныпкан.
Бо чер аңаа төрелдешкен,
Моол ава ынаар соонда:
— «Эмчи, эмчи, баяртай!»— деп,
Эки сөзүн сөглөп турган.
Терең чаагай Волганы дег,
Тестиң чалгы мөңгүннелген...
Авалары демниң болза,
Ажы-төлү база чурттаар.

Олег СУВАКПИТ

БОДАЛ-БИЛЕ

Шүлүк бижиир бодап алгаш, бажыңга кээп,
Шүгдүнүп-ле, сөстөр дилеп, кожуп ор мен.
Бодалдарым херел ышкаш, алдырттайн,
Борбак чүрээм өртемчейже ужуп үндү.
Бодалдарым оюнунга сылдап алгаш,
Бо-ла чораан чуртталгамны чижегледим.
Бөмбүрзекте көк далайларның чалгылары,
Мөңгө ногаан үнүштерниң саглаңнаажы
Хүлүмзүржүп, херелдерин үлешкен дег,

Хүнге ойнап, эргеленген чаражын аар!
Депшилгениң тудуглары чуртум каастап,
Дээрже бедип, амыдырал мөңгөжиткен,
Чимистиг кат, тараалаң бай ховуларнын
Чиргилчини — карак өөртүр кайгамчыын аар!
Агаар, сугнун, черниң оруу судалдар бооп,
Ада-чуртум ажыл-биле тудуштурган,
Аргыжылга — акы-дуңма найырал бооп,
Аас-кежиин быжыктырган — чоргаарал-дыр!
Октябрь-биле тайбың чарлаан хостуг-чоргаар
Ада-чуртум алдар-биле бүргеттинген,
Ораннарга чырык, чолдуг орук айтып,
Амгы үе чөлөнгижи болу берген.
Ынчалза-даа шупту чүве дески эвес,
Ылаңгыя дайын өртү әжүрттүнмээн,
Делегейде мөңгө тайбың доктааттынмаан,
Дерзии дайзын дижин шалып, кедеп оран.
Октуң, сөстүн дайыны бооп, месилдешкен
Ораннарның оожургал чок—дүшкүүрлүүн көр.
Борбак баштыг, боолук мойнуг чаазырактың
Бодады чоп дайын-на дайын багай чүвөл?
Ооң-биле чогуум чүнү чедип аарыл,
Орталанып, анаа чурттап олурза чүл?
Чепсеглелди — хаанның чааның демдээ дээрзин
Черле канчап чедир билбес кыжык боор ол?
Ажы-төлдүг кожа чурттап орган әжи
Атом-отка хайлы бээрге эки-дир бе?
Көргениң-даа, билгениң-даа көвей эртип,
Хөрлээ кыпсып, сегиттенген херээң чер чүл?
Кижидир сен, адыгуузун шөө бөрү эвес,
Кижилерге өлүм чыгаан ужуру чүл?
Оран чурттар чечек-биле шиметтинип,
Ооң чону найыралдыг бүле болуп,
Холун тутчуп, үнчүп-киржип, өңнүктежип,
Кожак-хелбээ чурттаарын чоп күзевезил?
Дайынзырак үзелдерин баштан уштуп
Дары биле отту холуй ойнаваза!
Күштүг шивээ — чоннуң чаңгыс Эви ону
Хүнге хайлыр карангы дег ширбий шааптар!..
Бодадымның чырыктан-даа дүргенин ой,
Бодум сүргеш, ужуткаш-даа четпес-тир мен.
Улам ырап, чүктер эргип, дээрже үнүп,
Уран сөстөр, ырлар төрүп, амдажып чор.
Октаргайже ужудуушкун чаңчыл болган
Оранымда чедип келди — өөрүнчүүн эй!

Сагыш-биле сылдыстарны дизип алгаш,
Салбак кылып, чинчи дег чууп, хөглөп ор мен.
Канчаарым ол, бүгү бодал дээрже үнүп,
Карак базып, чедип кел деп, имнээр чүзүл?
Кайынам оң, бодал кайын имнептер боор,
Гагаринниң айда салган чуруу бооп-тур.
Холдап каккан машинам шуут чивеш дээштиң
Хойган ышкаш ак-көк дээрже сыг дээн-даа дег.
Комаров бо холун сунуп, мендилежип:
— Хомус, сыгыт дыңнаар дээштиң келдим — дей-дир.
Сылдыс караан чивеннедир Санчы Кызыл
Сыгыт салып, допшулуурлап бараан болду.
Ханып, талаан Королев ооң холун тудуп,
Хапка урган Айның довураан белек кылып:
— Космонавтар сени Айга ойнадыр — дээш,
Корабльдиң кезектерин хынай берди...
Туpoleвтиң тургусканы үндөн дүрген
Тулган ужар самолёдуң хөлгеленгеш,
Кудай-дээрниң делгемнерин чыыра тыртып,
Куба болгаш чили чонга аалдап чордум.
Дайын болбас чүве болза, чер дег ындыг,
Дазылданып, чечектелип, чаартынып,
Кезээде-ле челээштенип кыптып чыдар
Кедергей каас чараш чүве черле чок-тур.
Кайда-даа чурт чону шупту ишчи болгаш
Кайы хире эки херек бүдүрбээн дээр!
Кара чаңгыс дерзии күштер чок боор болза,
Хамык чүве кайы хире болур ыйнаан!
Саян ГЭС-тиң херелинге чырыттыңган
Улуг-Хемниң далайыңга эжиндирип,
Сальвадорнуң төлээзинге хымыс сөннөп,
Ужа салып, Чола-биле таныштырдым.
Тываларның хөңнү биче, хүндүлээчел,
Дыңнангырын пат-ла кайгап, «Саян» ойнун
Чаңгыландыр адыш часкап, катап дилеп,
Чанып тура, өөрээнинден ыглап турду.
Дайын-биле акташ болуп төрүттүңген
Тайбың чонум сыныш билбес тевижинден
Амыдырал чечектелдир чалбышталып,
Ада-чуртум күчү кирген — магалыын ай!
Күрүнениң сүрлүг күжү чонум-биле
Хүлүмзүрүүм харам чокка үлешпишаан,
Коммунизм өргээзиниң дөжек-таваан
Холум-биле немей салып тутчуп чор мен.

АДЫГ БИЛЕ КИЖИ-БҮРҮС

Тоол-басня

Қажан-чежен болган чүвел,
Қанчап ынчап болган чүве,
Қанчалдыр-даа бодап кээрге,
Қара хөктүг чүве дийин.

Чүрек черле дөстүнмес-тир,
Чүү-даа болза, бижип каайн.
Ачам меңээ ыткан чүве,
А мен хевээр сөглөп каайн.

Қандыг түннел үндүрерин,
Қанчаар угаап билип аарын
Номчукчуга ажытпас мен,
Номчуп тургаш билип алзын.

* * *

Қалбак аргаа Кижиг-Бүрүс
Қаттап чорааш, Адыг-биле
Аралажып танышканнар —
Аразынга чугаа болган.

— Аалың кайдал, чүге чор сен?
— Аалым ырак, каттап келдим.
— Ажыл-ижиң кандыгыл, аал?
— Ажыл кылбас амытан мен.

— Қадың багай кижиг сен бе?
— Қайын ындыг боорлан, өңнүк.
— Улчуп чораан ужуруң чүл?
— Улус мени көрбес болду.

— Билдингир-дир, ынчаарга ам
Билир чүвең чоғум чүл аан?
— Ону сеңээ көргүзер мен.
— Ол-ла болгай, кады чурттаал.

— Хонар-чыдар чериң кайдал?
— Хозаң адаа, дазыл ишти.
— Алгыш, содаа кылбас сен бе?
— А сен шурап келбезинзе.

Кижиг-Бүрүс чүзү боор ам,
Хирезин-даа билди-ле ыйнаан,
Адыг-биле дугурушкаш,
Аңаа чурттап туруп алган.

Ынчалза-даа кара чаңгыс
Ыглаксанчыг берге чүве —
Карак шийип удуттунмас
Караңгы дүн болу берген.

Дүжүнде бо Адыг келгеш,
Дүре-хаара куспактааштың,
Бажын чуура аспаптакаш,
Базырыктыр ууштаптар.

Алгырыпкаш оттуп келир —
Адыг шимчеп, хыйланып каар.
Катап база удуп чадап,
Карак шимбейн чыда хоңар.

Сезиглели чоорту чидип,
Сеткили дыш болу берген.
Адыг база ижиккештиң
Акызы дег болу берген.

Адыг аңаа каттыг черин
Айтып-даа бээр, тыпчып-даа бээр.
Пөшче үңгеш, тооруктап кээр,
Бөдүүн ишчи өңүк болган.

Хүннер, дүннер эртсе-эртсе,
Күскү бүрү тоглап дүжүп,
Таңды бажы харлай берген,
Далай кыдыы чеңней берген.

Адыг чүү боор, ижээнинче
Аяар союп киривиткен.
Кижиг-Бүрүс база өөрүп,
Хиле-даа чок кады кирген.

Донуп-дожап түрээниден
Дораан удуп калган иргин.
Эртенинде чиптер чем чок
Эзеп-херлип чыда хүнзээн.

База бир хүн эрте берген —
Мажаалайы удувушаан.

Үнер дээрге, эжик муңгаш,
Үнмес дээрге аштап өлүр.

«Канчаарыл ам, өлүр мен бе?
Кайыын, канчап чем тып чиир мен?
Кыштаар чемни меңээ Адыг —
Кылып бербээн ужуру чүл?»

Аштаар хырын күштүг болгаш,
Адыын бүдүү суйбагылаан,
Семизинден оозу ышкып,
Серте-даа чок удуп чыткан.

Сарбашкынга чаглыг эъттер,
Чарып согар чилиглер дээш,
Эштип удуур кежи болгаш
Эртине өт сагындырган.

Калчаарааштын караа долуп,
Хайыргазын бүдүү дилеп,
Бижээн шалып, чидидип ап,
Билектерин берзенипкен.

«Адыг чүрээ кайдал?»—дээштин
Аяар суйбап, дыңнагылаан.
«Анчыын ыңай» диген ышкаш,
Аажок соп каап, ойнап чыткан.

«Чүрээн өттүр үстүрүпсе
Чү-даа болза, кыштам чедер,
Чылый берзе, тоовас мен» дээш,
Чылгаттынып, сымыранган.

Колун-курун чежип алгаш,
Удуп чыткан Мажаалайнын
Холдарын так бүдүү хүлээш,
Улам чыпшыр союп келген.

«Караңгыда чазыпсымза,
Хай-ла болур, хоржок» дээштин,
Адыг чүрээн ылап хынап,
Ам-на бижээн тудуп алган.

Бижектээрнин кайзы чорда
Бир-ле чүве чык-ла кылган.

Қарак оду кызаңайнып,
Хамык чүве уттундурган...

Қанчангаш-ла миннип кээрге,
Қара чааскаан даштын чыткан.
Харлыг кыштың чыварынга
Хамык боду үжээн болган...

«Чок-чок, шуут-ла өлген-дир мен,
Човулаңым тыпкан-дыр мен.
Чондан чарлып, дескен кижі
Чоруур черин кайын тывар».

Қажан-чежен болган чүве,
Қанчап ынчап болган чүве...
Қанчалдыр-даа бодап кээрге,
Қара хөктүг чүве-дийін.

Салчак ТАМБА

КАА-ХЕМНИҢ ҚОЖАҢНАРЫ

Бажың туткаш сууржуй берген
Байлак Каа-Хем чуртумайны.
Бадылашқаш, олуржупқан
Баштак уруг эжимейни.

Унун дургаар хонуп алған
Улуг Каа-Хем чуртумайны.
Ужур-чөвүн чугаалашқан
Уруг эжим кулугурну.

Қара-доруг, чыраа-доруг
Қарбай базар кулунчақтар.
Каа-Хемнің уруглары
Қаткы-хөглүг кулугурлар.

Чараш ою, хертеш ою
Савай базар кулунчақтар.

Салчактарның уруглары
Чанныг, чараш кулугурлар.

* * *

Хоо тараа тарып чиирде,
Копту шөлү делгем-нейин.
Холбашканда, иштешкенде
Хоор чонум кончуг-лайын.

Арбай тараа тарып чиирде
Алды Бай-Сөөт делгем-нейин.
Аралашкан, эдеришкен
Акы-дуңмам кончуг-лайын.

ТОЖУДАН ОДУРУГЛАР

Өдүгенден каккан чывар
Өкпе, чүрээм сергедипти.
Өлүк-диинниг дүшкен уруг
Өзүм, баарым коваңнатты.

Артыштыгдан каккан салгын
Арным, бажым сыйбай каапты.
Алды-киштиг дүшкен уруг
Анаа чүрээм мөгзүвүттү.

* * *

Көшкүн чорааш, сууржаан чуртум
Хөнү дыттыг делгем Ийни.
Көрүшкеним, танышканым
Көк-ле тоннуг тожу кысты.

Сууржуй берген турум чуртум
Суук ыяштыг Тоора-Хемни.
Чугаалажып, танышканым
Сурун, кежээ тожу кысты.

ХӨЙНҮ БОДАП ЧОРГААРЛАНДЫМ

Кижиг боттун эжи, өөрү, таныштары
Хирезинче сеткилге чоок, эргим боор-дур.
Чамдыктары — маажым, турум болгулаар-дыр.
Чаңы солун, каттырынчыы бар-даа боор-дур.

Бергелерни кижиг-биле денге көржүп,
Бертин, ындын коптаржып-даа чоруурлар бар,
Чаң ап дүүрээн — эмдиксирээн эки аът дег,
Чаңгыс ол-ла хүнүн бодаар улус бар-дыр.

Хөөредип чоор, бодум хуумда чонум-биле
Хөглүг, демниг талалажып чоруур-дур мен.
Амдыгаа дээр: «Өөдежок сен, чүдек хей» деп
Анчыг чеме, багай сөстөр дыңнаваан мен.

Адын-сывын билишпезим кырган ирей
Автобууска менче чыгай саадап чоржук.
Эдип-саамчып турган ышкаш хөөрөп орду,
Эрткен оруу солун, чаагай өгбө болду.

Чугаа кадын калган акым адын адап,
Чула мактап үнүп кээрге, дөстүнмээн мен:
Сеткилимде хөйнү бодап чоргаарландым,
Чеже кижиг ону ынчаар сөглөвээн дээр...

Төрелдери бистерге-ле ээлдек, ишчи,
Төлөптиг бооп келген кылдыр бодаар турдум.
Часкан-дыр мен, изиг чүрээн, угаан күжүн
Чалбак чонга денге үлөп чораан эр-дир.

Партияның төнмөс узун одуруунга
Багай эвес хере басып чораан-дыр сен.
Чоннуң дыыжы эртинези — эки сөзү
Соонда хып чор, эрес-тир сен, Кунгаа оглу!

КИЖИ КҮШТҮГ

Чайгы хүнде көк-көк даглар аразылап,
Чазаглыг, кааң орук-биле чоруксанчыг

Маңныг чычаан, арган аът дег, хокпаңнавас.
Бар-ла сагыш — бойдус каазын таалап көөрү.

Олуттарда чалыы, хоочун өнүктерим
Оожум, ыт чок. Хайгааралга шымнып чоруур.
Бодалдарның эрээн шокар бүгү каазы
Боларда та канчаар тус-тус солчуп чоруур...

Тырып каан дег, шак бо көк даглар база
Тывызык дег, кандыг байлаан мөөңнеп турар!
Эгээртинмес чеже чажыт эртинезин
Экииргенип, хүнү кээрге, чада каап бээр!

Кара-Даштың сыннарының «дүгүн кыргый»
Казып турар эрестерге душкулаан мен:
Мажалыктан бараан харап олурбаан бис,
Барыңар — деп, ойнай-сылдай чалажыктар.

Қаңгай сынны — тейгилештир чавызадып,
Отка кыппас, сугга өтпес дүгүн бөлүп;
Қашпалдарны кааладыр чире каскаш,
Орук үндүр талыйтып каан маадырлар-дыр.

«Чеве!» дээштиң тудупканда — кижиге күштүг,
Сестир, ойлаар чүвези чок — чонум чоргаар.
Чүзүн-бүрү омаа, дылы хамаан чокка,
Чүрээ — чүүлдеш, ханы — ханнаш, чолу — чолдаш.

Төнери чок көк-көк даглар аразылап
Төрээн черим нарын байлаа шуужуп турду.
Оранымда ооң кирбес черлери чок,
Октаргайның делгемнерин база эргиир.

Олуттарда чалыы, хоочун өнүктерим
Оожум, ыт чок... Чүнү, канчаар болап чоруур!
Бо-ла сыннар база ындыг чажыттарлыг,
Моон соңгаар чүзүн, кандыын эндерлеп кээр!

БАШТАЙГЫ ЫНАҚШЫЛ

Лириктиг шүлүглел

Хоорайда бир-ле кысче
Холум үжүү хирелиг бол,
Чагаа шелип турган үем
Сагыжымдан балаттынмас.

Будуктуг ыяш кыры-биле,
Булуттуг дээр адаа-биле
Сарынналган бодалдарым
Саазыннарга ужуп турган.

Харыы сураг... Ону манааш,
Харыксырай бергенимни
Эштер-өөрүм билбейн барган,
Эмчээ бар деп сүме каткан.

Ынакшылга алысканның
Ырга хөөнү дендеп келир.
Орай кезээ хөңгүм чазап,
Оожум ырлап оргулаар мен:

«Хөндергейниң бажын ойда
Хөртүк харның эривезин.
Хөлчүң кара кулугурнуң
Хөрээмейден ыравазын

Чадаананың бажын ойда
Чаш-ла харның эривезин.
Чараш кара кулугурнуң
Сагыжымдан ыравазын».

* * *

Чажырбас мен. Чалыы чүрек
Чалбыыш оду кыптып үнгеш,
Чараш кысче углапканда,
Чагырга чок чүве чораан.

Дүнелерде ынак кызың
Дүшке кирип тура хонар.
Хүндүс боорга, сагыжыңга
Хүннээректеп кады чоруур.

Кандыг-ла бир сөглеттинмес
Казыргыга бөөлдедип,
Каан хүндүс, айдың дүне
Карактарың шимдинмейн баар.

* * *

Чеже дөзер, сески дүнде
Сеткилимни намдадыр дээш,
Чагаа бижип ора хонгаш,
Чадаанаже «аъткарган» мен.

Ынчан бижээн сөстөрүмни
Ыры ышкаш сактып чор мен.
Чогум бодун өскертпейн,
Чогаалымга кирип көрейн.

* * *

«Экии, Честек, эргим сарыым!
Эдир булут адаа-биле
Эргеленген сени сактып,
Эвээш сөстөр кожуп ор мен.

Ажыл-ижиң эки тур бе?
Аван, ачаң кадык тур бе?
Алды айда чораан ояар
Алага баар орта сен бе?

Өвүр черде биеэ хевээр:
Өлең-сиген чедишпишаан.
Чарашсынар чечектериң
Частып келген кызыл-ла чайт.

Өйлөп-өйлөп суйбай бээр мен,
Өңгүр кызыл салбактары
Сени сактып турган ышкаш,
Сеткилимни доюлдулар...

Ажыл-ижим ол-ла хевээр —
Аныяктар ортузунда.

Сургакчылап, болган-на чок,
Сумуларже үнүп тур мен.

Каяа-даа-ла кады чор сен,
Хайыралыг эргим сарыым.
Ынакшылдың алыс күжүн
Ылап билдим. Магалыг-дыр.

Чүгле чангыс четпес чүве:
Чүрээм болган сарыым сенден
Харыы чагаа сураг барган,
Кара хинчээм көре бердим.

Үргүлчү-ле бижип тур деп,
Үдеп чорааш, чагып чордум.
Улуг артты ашкан дораан
Уттулканың ол-ла чоор бе?

Канчап билир сен дег кысты
Кандыг бир оол чедип алган
Караңгы дүн чырыыжеге
Кады базып туру-даа ыйнаан.

Чок-ла болза, аваң, ачаң
Чоон чаыштыг Честек сени
Көгээржикке орнавыткан,
«Хөлегелиг» апардың бе?

Шүлүктөп каан чагаам алгаш,
Чүрээ черле орта бе?— деп
Алаң кайгап айтыртынып,
Ажынмазын дилеп ор мен.

Борбак бажым сыңышпастаан,
Бодалымны өйүп чоруур
Кезек сөстүң харыыларын
Келир чагааң эккеп берзин.

Байырлыг че, эргим Честек,
База катап көрүшкүже!»
Мону барып, «аъткара» дээш,
Почтадыва базып үндүм.

Даргам кижн суму үн деп
Даалга берген. Чорупкан мен.

Июль төнгөн. Сиген-ширбиш
Изиг-түлүк өйү чүве.

Сарыг-Хөлге чеде бергеш,
Сараат салчып, каш хонгаш,
Чардыгар иш көвей-даа бол,
Чадаананы утпайн чордум.

Сактырымга, чараш Честек
Чагааларым катап номчааш,
Хандагайтым уундува
Кайгап алган турганзыг-даа...

Дүнелерде база мен дег,
Дүлгээзинниг болу берген
Удуп чадап, отту чаштап,
Улуг тынып чытканзыг-даа...

* * *

Хуусаам төнгөн. Чаныпкан мен.
Хуу-салым билзин дээнзиг,
Сагыш-чүрек мени мурнап,
Чагааларже ужуп орган.

Чедип келдим. Столумда
Четтикпейн манап турган
Чагаам чыдыр. Дүвү-далаш
Чазып алгаш, номчуй бердим:

* * *

«Чаңгыс кезжээ танцылапкаш,
Чаражым дээр чүнер чүвел?
Чаңгыс көргөш, ынакшый бээр
Сарыылы бар чүрек боор бе?

Эжим бар деп чугаалаан мен.
Экини аа күзеп чор мен.
Үнгөн хүн дег ынакшылды
Үүрмектеп, төтчеглээш чоор.

Сагыш-хөңнүм илередип,
Чаа эвес, эрги ырдан
Бижип каайн, номчуп алгар,
Биске база дуза болзун:

«Хөндөргөйлөп кешкен аъттын
Көзүрлүг-ле холу сынзын.
Хөлчүнүмден чарар дээнге
Көстүг от дег чаңнык дүшсүн.

Чадааналап кешкен аъттын
Чарынныг-ла холу сынзын.
Чаражымдан чарар дээнге
Чалар от дег чаңнык дүшсүн».

Шүлүктөп каан чагаанарда
Чүгээр сөстөр арбын чорду.
Солундува чордуптунар,
Чогаалчылар сүмө катсын».

* * *

Чараш кыстан алган харыым
Чаңнык-биле дөмөй болган.
Чалыы чүрээм ынакшылы
Чалбыраашче шилчий берген.

Ындыг-ла-дыр. Далаш сеткил
Ыңай турзун. Өөрөнийн дээш,
Кадыр Саян артындыва
Карак ажыт ужупкан мен.

* * *

Чылдар бисти шылгап тургаш,
Чымыш-ишке өөредип каар.
Шынчы чорук чүректөрни
Шылгаралга дадыктырар.

Эге башкы ынакшылдын
Эзининге алыскаштың,
Даарта хүннү уттур болза,
Даржылгага дүжүп болур.

Ынакшылды, найыралды
Ыры-биле холбап чорааш,
Чүрек бүрү күзелинче
Чүглүг куш дег ужар херек.

Бүтпейн барган ынакшыл безин
Бүрү ышкаш оңуп калбас.

Ажыл-ишче хей-аът киирер
Амыдырал хөгжүмү боор.

Аныяк кыс хүлээвээн бол,
Аңаа баштай ынакшылым
Мени мынчаар кижизиткен...
Менди-чаагай, номчукчулар.

Алексей АРАПЧОР

ЧОРГААР, БӨДҮҮН ХАМААТЫ МЕН

Хамааты деп эрге туткан
Харысалга хүлээлгелиг —
Чоннуң херээн кылып чоруур
Чоргаар бөдүүн хамааты мен.

Амы-тыным херек болза,
Аткаар баспайн берип болур —
Ада-чуртта салым тудуш,
Анаа бөдүүн хамааты мен.

Хууда алдар, кончаа сүргеш
Хуулгаазыннап хуулуп чорбас —
Чоннуң херээн бедик көргөш,
Чолум чыраан хамааты мен.

Бөдүүн-даа бол амыр эвес,
Бөмбүрзекти аргажыпкан —
Холум күштүг, эртем-номнуг
Коммунист мен, хамааты мен.

«ЧЕЧЕКТЕ ШАЛЫҢ» ДЕП ШҮЛҮГЛӨЛДӨН

Алдын хүн дег эртемнерже
Алыс күзел бедиин углаан —

Чолу чырык кызың меңээ
Чоргаарланам, төрээн авай.

Урал, Сибирь, Саян ажыр
Улуг чурттун ужуп эргиир —
Урууң оруу делгем ажык,
Уярава, ынак авай.

Уярава, ынак авай.
Чаңнык, шуурган, кадыр чалым
Чаяан салым оруун богбас —
Эштиг өөрлүг кызың меңээ
Эки чүве күзе, авай.

* * *

Угаанныглар сургаалындан
Ужар чалым беднин углап —
Чуглу-чуглу халбактанып,
Шуурганга-даа таваржыр мен.

Хомудал-даа уттундуруп,
Коргуушкун-даа чайлай дүжер —
Угаан, эртем, ажыл турда,
Углаан сорок даңны уткуур.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

КЛУБТУҢ ХОМУДАЛЫ

Э-эй, күжүр, тудугжулар —
Ээлериң кайда силер?
Айлар эрти, клуб мени
Ара кааптар кончууңарны!

Бутка быжыг турбайн чыткаш,
Буурай бердим, элей бердим.
Салчып келгеш, дөспөс оолдар
Чаштыр шивээ кылып аар-дыр.

Изиг хүндүс чандыр көрбөс
Инектер кээп девээлээр-дир.
Хаваннар-даа дорамга маа
Кастынгаштың чыда хүнзээр.

Эргим чонга бараан боор дээн
Ээр көк сынның дыттары бис.
Сериин черден маңаа келгеш,
Черзиленип кургадывыс.

Кууарган хөөкүй боттуң —
Клубтуң мээң дилээм болзун:
Човаам читсин, өрү тыртсын,
Чогуур черге дыңнадыңар.

ДООЗУП ТУРА...

Улуг аккыр институт бажыңы бо:
Студент оолдар, кыстар хөглүү хөлчөк.
Алыс чырык күзел бүткөн — дооскан хүнде
Адресин солчуп тура, байырлашкан.

Соңга өттүр мөңгүн баштыг тайгаларже
Сооду көрүп, шимчеш дивейн турган кысче
Ыдып келген хоорай чурттуг эжи сөглээн:
— Брак Өвүр баар болдум! А сен, эжим?..

— Доо-ла ол талыйт ак-көк таңды ынды
Тожуда бир школага башкыла дээн.
Чараш, чырык театрлыг, парктыг хоорайымдан
Чарлып ырап чоруурумнуң хомуданчыын.

— Ынчалзажок делгем-даа бол, чуртувуста
Ыраксынар булуң-даа чок, иш-даа дөмей.
Эргим чонум манап турар көдээдиве
Эрте хаптаал, харылзаавыс үспээл, эжим!

АЪШ-ЧЕМ ЫШКАШ

Аштаан кижиг халаажыргай:
Ажыл кылыр шинээ чок боор.
Чаагай-ла амданныг чем
Чаа күштү немей соп бээр.

Ажылдаарда ынчан кижиг
Аажок сергек, мөге апаар.

Хырын тодуг, бодал чүгле
Кылыр ишче шымныга бээр.

А солун база хүннүң чооглаар
Аъш-чем ышкаш сагындырар.
Чаңгыс хүндүс солун чокта,
Сагыш саарзык ышкаш болур.

УТТУНДУРБАС

Каткы-хөглүг көвей өөрлүг, сеткил далаш
Харлыг баштыг Саян ажыр тутсуп ор бис...
Шушьтуң уну кылаңайнып көстүп келди,
Шуушкан чонну чавыт бажың хүлээп ап-тур.

Демир-үжүүн салып каггаш, Ильичивис
Демин чаа-ла үнө берген ышкаш болду.
Кирип кээрин улус шупту манагзаан дег,—
Хииским эвес; тыныш безин оожум, дески.

Сактырымга, чараш Шушьтуң эриин дургаар
Чаштар-биле кады базып чораан-даа дег.
Саян сынче — Тываже углай көрүп алган
Чааскаан даштын боданып каап турган-даа дег.

Бөдүүн чоннуң эргим өннүү — мерген кижин
Бөдей өг дег чадырны-даа чаглак кылган.
Хадыларлыг сериин арыг — баскан чери
Хамык аалчы оруу болуп шөйлү берген.

Баштыңчының чораан черин — кокпа изин
Басканым-даа, көргеним-даа — аксым-кежиин.
Улуг башкы эрес-маадыр чуртталгазы
Уттундурбас үлегер бооп артып калыр!..

Салчак МОЛДУРГА

ЧАРЫШ

Чарыш деп сөс дыңнаанымда, сагыжымга
Чашта кенен бодалдарым, ойнум кирер:

Шагбан мунган кызыл-даван үе-чергем
Салган аъттар караам орта көстүп келир —
Ынчан оолдуң азы аъттың кайы бири
Ыяавыла эртип кээрин билир чордум.

Чарыш чүгле ойнум эвес, ынакшылым
Чалар одун база кыпсып чүшкүрүп каан:
«Чеве, тут!» дээш ыңай болган кыстың соондан
Чеде халааш куспактапкан хүнүм эргим —
Ылаңгыя уруг чараш чанныг болза,
Ындыг кыска четпээн эрни кандыг эр дээр!

Ынчалзажок, чарыш чаштар ойну эвес,
Ынакшышкан чалыыларның девии эвес,
Ылгын аъттың чыраа-саяк маңы-даа эвес,
Ылап чарыш кандыг чүвел, билир мен бе?—
Боду киржиц, тутчуп, кылчып чорбаан кижиги,
Бодавыже, кайын белең харыылай аар.

Чарыш ангы, ызыгууру, сүзүү-биле
Салган эчис сорулгалыг хүреш-тир деп,
Эге беш чыл дужундан бээр чуртум биле
Эргетеннер делегейин деңнээш, билдим —
Ылгал ушчок — дээрниң черден ыраа ышкаш:
Ында — адаан, бисте — демниг иш, күш болду.

Чарыш, ажил көрүнчүү бооп, шалыпчыны,
Чаа мөзү-шынарларны чаяап турар.
Дилээшкиннер, ажыдышкын, тиилелгелер
Дидим угаан, чүректерден төрүттүнер —
Ынчангаштың соолбас булак оортан тыптыр,
Ынчан кижиги боду суртаал, индир апаар.

Чарыш черде хере, хандыр дазылданган
Санап төтпес будуктарлыг дытка дөмей:
Чалбак чуртта можу, хоорай, өрегеден
Чаштарга дээр — кижиги санай нептеренгей —
Чаңгыс тыныш, кылаш, сорук, күзел-биле
Чаагай өйже бурунгаарлап орап-дыр бис.

Чарыш салган Тыва, Хакас кожаларга
Саян чавыс, орук кыска болу берген:
Холун тутчуп, күжүн шенээн Бавун-оол, Арткенин
Коданнарын, адышта дег, билчип орап;
Завод биле совхозувус кыйгырышкан,
Сафоновтар, щетинкиннер мөөрейлешкен...

Чанындаазы иш-коъш тырткан,
Чамдыктары үш-дөрт эжин кый деп алган,
Даг дег бедик хүлээлге ап: «Күүседир!»—деп,
Даңгырак дег быжыг сөзүн чонум сөглээн —
Чарыжывыс оруктары улам алгаан,
Шак ол иште дыттың чаңгыс будуу-дур мен.

ТУРАСКААЛЫН ЫДЫК САГААН...

Ашактарын, кадайларын өлүм чарган
Дулгуяктар дөмей эвес — янзы-бүрү:
Ажыг-шүжүг карартыр чип, соруп каапкан,
Тура-соруун кошкаш кылбаан кижилер бар.

Эжи кижиге боду чок бол, ады өлбөөн,
Эки сеткил, херээ чонда чурттап чорда,
Тулган эжин ышкынгаш-даа сандараваан,
Тураскаалын ыдык сагаан шынчылар хөй.

Өлүм чарган эштиң үлүүн бодунга ап,
Өскүстөрүн өрү тыртып, кижизиткен,
Соңгу ада, ие болуп, чолу тааржып,
Чонга, чуртка мактатканнар база-ла бар.

Ойлук чоктар ашактарын шаажылап каан
Онза берге үеде-даа ундараваан
Опанганың, Таминаның нүүрү арыг,
Ортенсия Альендениң чүрээ эрзиг.

Конгресстиң Москвада индиринден
Ажыг-шүжүг сузун баскан агай эвес,
Айдын черде бүгүдеге Ортенсия
Кончуг дидим: «Тиилээр бис!»— деп медегледи.

Сактырымга, Альендениң боду сөглөп,
Чили чонун демиселче кыйгырган дег,
Сальвадорнуң күзел, соруун кадайында,
Шипшип каан дег, сүрлүг, күштүг дыңналыр-дыр.

Ногаандыктар Кабралды өлүрзөжөк,
Ногаан-Шенек, Гвинея-Бисау дириг.
Ашаан солуп, Африканың үнү болуп,
Анна-Мария Лиссабонну ялалап тур.

Туружу кан, сыныш дивес өднүүн салгаан,
Кадыг-быжыын, шийтпирлиин олчаан дэээн,
Кады ышкаш, тулчуп, тиилээн херээженни
Дулгуяк эвес, эштиг-өөрлүг Маадыр дээр мен.

Алексей ХУУРАК

ИНДИЯЖЕ ЧАГАА

Ырак эжим, индий чурттуг мистер Кубта
Ынча чылда, сураг чок дээш хомудава.
Эжим сеңээ, эки чагаа бижиир дээштиң
Эртине дег ховар сөстөр чыып чордум.

Келген херээм бачым болган, чарлып тура,
Кайывыс-даа карак чажы чажырбаан бис.
Хелемечи допчулап каар: чугаа кыска,
Хандыр эки хөөрежип шыдаваан бис.

«Төрөөн чуртун, төрөл чонуң дугайында,
Төөгүп берем, эжим» деп сен дилег кылдың.
Даштыкы дыл кошкак билир ужурумда,
Таптыг менден четчир харыы дыңнавадың.

Ынчаардагы менден салган айтырыңга
Шаам-биле четчир харыы берикседим.
Ырак эжим, байыр сөзүм, ораныңга
Чалгынның куш болуп алгаш ужуп четсин!

Акы-дунма мөңгө быжыг найырал дээш
Алдын сарыг кундагалар көдүргөн бис.
Идегелдиң үре-түңнүг болганы дээш
Индий чонга Совет улус өөрүп чор бис.

Дөргүн, шынаа, элдеп чараш ораныңны,
Төрелзирек найыралчы индий чонну,
Кажан кезээ чылдар өттүр утпайн чор мен.
Катап база четсимзе деп күзээр-дир мен.

Хөрөк чурууң ховулдааштың азып алган
Төрөл чонга сонуургадып орар-дыр мен.
Хөңнүвүстүң найыралын баштай үнген
Төрээн дылда номумда мен ырлап каан мен.

«Аалдап чедер эптиг үе таварышса,
Ак-көк Тываң көөр мен» деп аазаан сен.
Иштиң, дыштың он беш чылы эрте берди.
Идегелим ышкындырбаан манап чор мен.

Баштай ынчан каксы-даа бол чугаалаан бол,
База катап эжим сени чалап тур мен.
Совет чуртум эргип четпес улуг-даа бол,
Солун булуң төрөөн Тывам көргүзөр мен.

Бедик сыннар сылдыстарны чүлгүп турар
Мээң чуртум ак-көк Тывам бо-ла болгай:
Алдарлыг хем Енисей моон агып баткан.
Алтай, Саян даглары бо чоргаар турлар.

Түме-сая сүрүг малдар оъттап чоруур
Дүдүскекте орааттыңан шынаалар бар.
Арбай, тараа сырын хатка чалгып шиилээр,
Алдынналган далайлар дег ховулар хөй.

Дели хоорай делгелинге магадааның
Тергиин аннар бистиң черниң сыннарында.
Совет чуртта Урал ышкаш байлак оран
Солун булуң мээң аалым Тыва болду.

Чамбы диптиң бойдузунуң чараш каазын
Чаңгыс черде чыып каан дег оранныг мен.
Маадырларны шилип каан дег, угум дарган
Малчын болгаш үлетпүрчин чоннуг чор мен.

Хоорайларда сылдысталган заводтарның,
Хостуг үнү эртен эрте оттургулаар.
Черин, чуртун чаартып турар ишчилерниң,
Чедишкени чүрек одун кывыскылаар.

Эвилелдиг Совет чуртта мээң Тывам
Эң-не хеймер дуңма мен деп чоргаарланыр.
Ада Ленин ачызында мээң чонум,
Аас-кежиин тыпкан бис деп чугаалажыр.

Мээң эң-не хүндүлүг дээн аалчым боор сен.
Бедик Саян кырын орта уткуп алайн.
Найыралдыг эжим сеңээ амдызында
Наместе деп индий сөстү чугаалап каайн.

Александр ЦАРЖАЙ

ӨӨРЕДИГ

Аас-кежик чүгле мени ойбайн чорза,
Арткан улус хамаан чок деп сеткир турдум.
Куруг хоозун, бардам сеткил, күзел-дир деп,
Хугбайыраан, ынчан каяа орта билир.

Бир-ле катап мындыг чүве болбаан болза,
Миннишкин-даа ындыг дораан кайын кээр деп!
Авам аараан. Эмчи мени кожа суурда
Аптекадан эмнер садып чорудупкан.

Авам күжүр аарыг-хинчээн сывырыптар
Ачылыг эм чалап алгаш «аъттанымтым».
Чал орукка хенертен кээп, халап болган:
Чадаг-тергем дугуйлары чарлып калган.

Чалгааранчыг дунааргай куу ээн хову.
Чаржып шуушкан машиналар мырай көңгүс.
Чедип алган аскак «аъттыг» сагыжынга
Черниц ыраа чыырлыр туржук, талыйганзыг.

Баалык ажыр терге мунган бир-ле киж
Бажым уткуй бадып олур, сагыш ажаан,
Артыкшылдыг камеразы бар-даа магат,
«Ачыладып көрүңер!» деп дилээй-даа мен.

Чедип келзе, содаалашкаш, эттеп аарым
Седен-оол де! Эрткен барган чүве сактып,
«Амыр-дыр сен!» дизе кончуг. Ынчалза-даа,
Айтырымза, канчап баар деп, артык эвес.

Чорумалдар каржыр душта, доктаай дүшкеш,
Чорук-херээн сонuurгажып айтыржы бээр.
Аалдан чоокта үнген кижн билир боор дээш,
Авам кандыг чыдарын оон айтырган мен.

«Чедер черим ырак эвес. Фермада
Честем сугну билир сен ыйнаан, мыя мында.
Таваар базып чеде бээр мен. Мээңнин ап ал.
Далажывыт, аарыг кончуг, эжим!»— диди.

Эвим багай чораан кижим чылыг чымчак
«Эжим!» дигеш, холун сунуп, дуза кадып,
Ынча дээрге, караам чажы сыстып келген:
Ындыг эриг чүректіин кым билген боорлаан.

Ай-даа четпээн. Аарыг дескен: авам сегээн,
Ажылынче база катап шымнып кирген...
Мурнуку ол чаңым читкен. Өске улус
Мунгаралын оюп эртпес апарган мен.

ДАҢГЫНА

Ону не чүве билбес Хеймерек дээр,
Хендир кара чоон чажын эскербес-даа.
Оттуг чүрээ ынакшылды күзеп чорда,
Кежээ када өөрү-биле селгүүстетпес.

Эрес оолак ону чыра куспактааштың,
Эриннерин изиннеди ошкап көрбээн.
Ыжык черге болчаг кылып, даңны атсы
Ынакшаанга эргеленип таалал албаан.

Кежээлерде баян үнү дыңнап кааштың,
Хериминден бакылааштың сырынналыр
«Удуур шагың чедип келди, орайтаан» дээш,
Уруун ава чедип алгаш, киире бээр.

Чүгле дүшке күзел бүдүп, тоолзуг апаар:
Чүгүрүктү хөлге кылган Өскүс-оол-даа
Эзеринге үңгерипкеш, Курбустуже
Эрээн шокар челээш тыртып, ужуп орап.

ШЫҚКА

Төрээн суурум эргип келген санымда-ла,
Дөскөл билбес кенен чаш шаам сактып кээр мен.
Төнмес-батпас оруктарын кызыл-даван
Дөгөрезин ужунга дээр эрттиксээр мен.

«Чыраа» аъттар мунуп алгаш, чаржып ойнаар
Чымчак көктүг улуг шыгым ээн калбаан.
Карактары чүгүртүлөннээн бичии оолдар
Казыргыландыр халдып турар мындыг болду.

Кезек када сагыжымга алыскаштың,
Хевим уштуп содагланы берип-тир мен.
Хенертен кээп, каткы үндү, хая көрдүм:
Хензиг уруг караан чодуп чанымда тур.

Кайгамчыктыг хуулгаазын чүве болду:
Кара чашта өңнүүм-биле кады тур мен.
«Қайыын келдин, Чодураа?» деп айтырдым он,
Карактарын хере көрүп, харыы чок тур.

Савааш аъттыг бичии оолдар сагыш-даа чок,
Саяктадып бараан бербейн ырап бар чор.
Чодураажык соот-даа чок чаңгыс черде
Чожуй берген мени кайгап туруп-ла тур.

«Акый мени соора танаан боор силер,
Авам ады Чодураа-ла чүве»— дигеш,
Хензиг уруг секпилдерлиг чаагын дырбааш,
Херии делгем шыкты куду ыңай болду.

ЧАА ХҮНГЕ ЙӨРЭЭЛ

Маннай-кежиин меңээ тудуп, сөнөвишаан,
База бир хүн соңгам соктап моорлап келди.
Сагланайнып чечектелген назынымның
Сагыш-сеткил эргинезин байыдар он.

Күзелдерим — үе шагның негелдезин
Хүннүң чедип, күүседип чоруур дээн мен.
Байгы бодум: «Сагыжым-даа ханды!» дигеш,
Базымнарым суларадып кошкатпас мен.

Сорулгага хедер базып четпээн шаанда,
Сонгаар көрүп, ара черле доктаап болбас!
Хып дээн чалыы, изип кыпкан назынымның,
Кылган ижим, чуртталгамның дүрүмү ол.

Хүннүң дээрбээ, улам херлип чыры-чыры!
Күштүг күзел бедиктерниң бедин тепсин.
Чаа хүнүм, чырыың биле чалының бер!
Чалыы чүрээм күжү четчип, хей-аът кирзин.

Анатолий ЕМЕЛЬЯНОВ

ЧОН

Тыптып келген, өскен черим
Тыва бо-дур. Кым бооп чордум?..
Каш өң чечек богааланган
Кадыр даглар, шөлдерге маа
Харлыг кыштың соогунда-даа,
Каңдаан чайның изиинде-даа
Өскелерге малданчы бооп
Өрү көрбейн түрөп чордум.

Хары улус малы дивейн
Карак кызып ажаап чордум.
Тараан тараам өскелер чиир,—
Таалың, барбам куруг чораан...
Шак бо черге ынак чордум,
Шаамче күжүм берип чордум,—
Ынчалза-даа «хуураан» дижип
Ыттан дора көрүп чорду.

Дүжүметтер мени үптээш,
Дүрүм чокка эриидеп-даа,
Кызыдып каан демир-биле
Кызыл эъдим чиртип чорду.
Ам мен чепсээм дөгерингеш,
Аъттаныптым. Тыва черим

Ховуларын дыргын кылдыр
Хостуг ырлар ужугупкан.

Кедергей кааң ак-көк дээрлиг
Хемчик хемниң аккан чери.
Кокайлар дег нояннарның
Холун сунуп четпээн чери —
Оргу-Шөлдүң делгемнери
Олбуум болуп чыткан чүве,
Кара-Дагның чалымнары
Камгалалым турган чүве.

Байлар малын ядыыларга
Бажы-биле үлеп берип,
Хоозурап түрээннерни
Хосталгаже баштап чордум...
Аалдар мени ядыыларның
Камгалалы кылдыр уткуп,
Ада-чуртун сатканнарны
Каргыш-биле көрүп турган.

Чөптүг шын дээш туржуп чордум...
Сөлгүжоктар үглөп кээрге —
Бажым аңаа халайткандым,
Байларга мен сөгүбедим.
Арыг ханым Бош-Дагда
Аажок өнгүр чыдар ол-дур.
Аңаа өлгөн эрестерниң
Ады мөңгө чоруур бо-дур.

Эргелиг мээң бажым үр-ле
Эрткеннерге сүртедиг бооп,
Арттар санай, шөлдер дургаар
Астырып каан турган чүве...
Араатаянар өөрүп турган...
А мен дөмей дириг артым —
Өргүн иш, шын, хосталга дег,
Өлүмнү мен тиилеп үндүм.

Узак, берге оруктува
Улуг-шыырак күчүзүн чыып,
Тайга-сыннар чире чүткүп
Тайлып баткан Улуг-Хем дег,—
Күзээнимни чаалап алдым,
Күчү кирип, эресчидим.

Нояннарның «хуураан» дижип
«Номнап» кааны — мен ол-дур мен.

Чүнү дигеш тулушчук мен —
Амыдырал көргүзүп тур.
Чүнү дигеш тутчуп тур мен —
Ам-даа чогул бүдөр апаар.
Дерзиилерни чылча шаптым —
Дептерлерден номчуп аар сен:
Доозазы—ноян, хамнар, чиижеңнер
Доозун, хүл бооп хадый берген.

Чырык черде чогул кым мен?
Шыным өлбес күжү чүдел?
Аас-кежи, угаан, күш мээ
Ам бо хүнде чүнү берди?
Октябрьда төрүттүнген
Тирикчи чон — ол мен-дир мен
Оңмас чазаам тудуп турар
Чаякчы чон,—ол мен-дир мен.

Демиселди төндүрбээн бис,
Делегейде түрегдел-даа,
Авыяс-даа, күчүлел-даа
Ам-даа барын билир-дир мен.
Ынчанмыже дайзын кошкаан:
Ынак Тывам кырын шыва
Орус черниң мөңгө чыры
Ол-ла хевээр хып-ла турар.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

КЫЗЫЛ ӨҢ

Чуртум өкүн
Чуруп аар деп бодазымза,
Чеди чүзүн
Челээштен өң дилевес мен.

Аткан даңнын
Алдын-кызыл хаяа чыры —
Ада-чуртум
Алыс түрү, шырайы дег.

Кызаңнааштыг
Кызыл Хаяа — Октябрьдан,
Төрөөн черим,
Төрөл чонум одунганнар.
Күзеп чораан
Хуну болур Хосталганы
Ханын безин
Харамнанмайн чаалап алган.

Кызыл өңгө
Кымдан артык ынак-тыр мен.
Эчис дээди,
Энерелдиг соруувусту,
Калчаа дайзын
Каш-даа удаа үзер часты.
Төрөөн чуртка
Төлдүң дээди ынакшылын
Маадыр чонум
База катап бадыткажык:

Аңгы-башка
Аймак-сөөк бол,
Акы-дуңма улустарнын,
Аржаан болган
Арыг кызыл, өңгүр ханы
Күзел-сорук,
Күштүг ыдык Найыралдын
Каңналганын,
Хайыралыын мөңгөжиткен.

Эргип четпес,
Эргим чурту — кызыл күрү,
Совет чонну —
Чоргаар, хостуг кызылдар дээр.
Кааң дээрде
Хатка кийскээн кызыл тукта
Кадыр, Маска
Кайыын тура тода көстүр.

Ие-чуртум
Ишчи, маадыр улузунун
Келир өйже

Хере баскан чыскаалының,
Баар оруун
Башкы Ленин номнап берген.
Мерген ТК
Бедиктерже бисти баштаан.

Шынныг орук
Чыскаалының одуруунче,
Хосталган чон
Холун сунуп, кожалашты.
Бөмбүрзекти
Бөгүн көрөм — чарты кызыл.
Кызыл өңге
Кымдан артык ынак-тыр мен.

КИЛЕҢ ЧАҢНЫЫ

Хөглүг-баштак шүлүк бижээш чадап кагдым.
Хөөнү кирбээн чадаганга дөмей-дир мен.
Хире-хире чүрээм күжүр ындынналып,
Килеңниг сөс ала чайгаар төктүп кээр-дир.

Өртемчейниң өске чарты ырак-даа бол,
Өмнүң ишти, одум чаны ышкаш апаар.
Сантьягога чангыс катап четпээн-даа бол,
Сагыш-чүрээм ында чурттап, ыстап туру.

Үем-чергем, хостал күзээн оолду, кысты
Үймээнчилер тудуп, хоруп, боолап турда,
Килең чаңныын хунтаже дүжүрбейн,
Кижиге болуп чурттап чораан ажым чүү деп!

Альенде, Неруданың дириг чогу —
Аар болгаш шынзыгары берге-ле-дир.
Аккан ханның далайындан фашист ыттар
Анаа кайын эштип үнер, өлгейлер аан.

Чайынныг хүн чырыын шиглеп үнүп келген
Сандан ыяштың будуун сыйып, тенивенер.
Хосталгадан дазылданган чоргаар үнүш
Хорум, хая кайыи-даа бол чаза теп кээр.

Чили чоннуң патриотчу ажы-төлүн
Чидир шыгжап, кезедир деп семей бе кай?

Кан, шой шооча, демир бетон эстигилеп,
Хаяа чыры чалбырааштап өөскүп туру.

Корваланны хоругдалдан үндүрүңер!
Коммунисте ханныг аспак көдүрбеңер!
Корваланны трибуналче чыгап тура,
Хоор чонга ялаладып шииттирдиңер!

Черлик-оол КУУЛАР

ЧУҢМА ХАНЫ

Чуңма турлаа Уруларга чурттаан эвес,
Чугаадан-на сураан дыңнап өскен оол мен.
Аас чогаал, тоолчулар сурап чорааш,
Аржаанчылар эдергештиң анаа бардым.

Улуг эзим энгиведен тайлып баткан
Ужар-ла хөй, хоолашкан-шиилешкен.
Улуг-Хемче эттеп баткан шапкын хем-дир,
Улузунуң экизин-не магададым.

Чаъстан дескеш, душкан өгге кире бээр сен,
Шайы изиг, эъди пашта хайнып турар.
Чалааны-даа, чорумал-даа — дөмей аалчы,
Чаңы-ла ындыг хүндүлээчел эргим чон-дур.

— Думаа-ханаа, ыт-куштан менди-дир бе?
Дунмам, мынаар өрү дөрже эртиңер — деп,
Калчан баштыг чазык ашак менди эреп,
Кайгалзымаар оттуг караан чивецнетти.

— Улуг-Хемде улаанут-ла сураа бар-дыр,
Уругларга сыккыртыышкын чорудуп тур,
Совет эмчи ачызында хорамча чок,
Сол-ла эртип турар ийин бо — дидим.

Шайлап орар аравыста демги кырган
Шагда эрткен бир-ле төөгү ыда берди.

Хараача өттүр өрү дээрде көстүп турар
Кара чалым дыңнаалаанзыг хереп туру.

* * *

Уругларга улаанут деп хамчык келген,
Уруг-дарыг оон хорап туруп берген.
Чуңма ханы серийн эм деп чугаа тараан,
Чуртка төлүн үзер эвес, канчап орап.

Кезек эрлер чугаалашкаш согун, чалыг
Кестиг-Баалык кайы сен дээш базыпкан бис
Кыры-биле чүглө куштар ужуп эртер,
Кылын харда көшке кончуг чүве чораан.

Хендир-биле өртежипкен, чалым тиинден
Хербектенип өргөн шанчып, тепкиш дамчып,
Даглыг черге чаяан болгаш, акташкан дег,
Дагаларны шаккыладыр чүткүп ор бис.

«Болгааныңар, тенээн оолдар!» дээнзиг-даа,
Бойдус улам каржы чаңнап, меннип турду.
Чуңма бо-даа үзер мен дээш келир болза,
Чудаанывыс ужуп-ла бээр чыгыы бис де.

Эжен-не бо! Туруңар деп имнештивис,
Эңгивени кежир кайгаан, кырывыста
Мыйыстарын көөрүмге, ак-көк дээрнин
Мырыңай-ла булудунда аскан-даа дег!

Улуг эргээм изиңнедир тыртып-тыртып,
«Урум, өршээ хайырла!»— деп сымырангаш,
Согунумну тыыладыр салыпкан мен —
Соондан ону көрүп безин четтикпедим.

Чалым куду арткан тем-даа шимеш диди,
Далажырым, сүрээдээрим база кончуг.
Сактырымга, дөвүн хемде кыламада
Таңдым кежини мени манап чыткан ышкаш.

Бизендиве одурткаштын, мээсти көрдүм:
Бижип каан дег, харда истер шырап каапкан.
Кодан чуңма маңаа чаа-ла оыттап турган,
Хонган черин карарартыр шыырлап каапкан.

Ында-мында хорум дажы кангырай-дыр.
Дескен чуңма даваннары караңнай-дыр.

Ырак кесте харлыг дүвү бурулай-дыр,
Демги өөрүм согуннары сыгыра-дыр.

Көвей чунма өөр куш дег, дүрт дээн мындыг,
Көшке-ле ында «химиренип» чыдып калды.
Кодан чунма таңныылынга согунумну
«Хойлатканым» ам-на угаап, билип кагдым.

Мээң аткан темни көөр дээн кайгал эрлер
Эңгивеже эзирлер дег хараан турлар.
Чуулган тени көрүп-ле каан хире дег бол,
Электен-не халактанып үндүлөр он.

— Ылдыртынып калган-дыр бе? Чүдө?— дээштиң
Ыглаар чыгы хомудаан-на салып бардым.
Кара чалым ортузунда чаңгыс пөште
Кара-ой тениң мага боду халайган тур.

Халап үнген. Канчап алыр? Арга чүдел?
Кажар эрлер шиитпирлиг сүмелешкен.
Изиг ханы сооваанда, хөделир дээн,
Ийи эрни аргамчылааш бадырыпкан.

Эрлер баргаш божуу дүрген меннип кирген.
Элик кежи чаргаш хапка чык долдур
Чылыг ханны аксып боггаш, төжүн алгаш:
«Шымда дүрген тыртыңар!»— деп алгырышкан.

Дузактап каан өргелер дег кынны берген,
Дуруг өрү ийи аңчы үнүплеткен.
«Өлгөн-даа бол, чалым тиинге артым» дээнзиг,
Өжөш те-даа чаңгыс пөште туруп калган.

Арай деп-ле үндүр тыртып эккелген бис,
Аргамчыга бирээзиниң ханы боолган.
Арга дилеп үрүп-чайып турбужекке,
Амызы үстүп, алдын хүннү көрбөйн барган.

Чунма ханы чаргаш хапка чышпынмас-даа,
Борбак кызыл шурулар дег кылаңайнып,
Чуглуп турар. (Аңаа улус чүдүп-тейлеп,
Богда бурган шаңналы деп турган чүвө).

Буянный оол аңчы Дажы аныяанда
Бурганнай-даа берген болза, соо эки.

Тыны-биле чалап алган эми-биле
Дыка-ла хөй уругларны экиртип каан.

* * *

Таңды оглу чугаазын аа дооскаштың,
Даңазыңга таакпы тип боданып ор.
Кудай багы арлы хона берген болду,
Кушкаштар-ла даштын дыйта мыжырашты.

«Чунма, телер өөр-өнер сыннарын теп,
Чурттун каастап шөлээн оъттап чораайлар аан,
Оларны ам кокайлардан карактаңар,
Оператор хараалыңга арбын кирзин!

Аарыгны баш удур болдурбастын
Аргазы бар, болбаазыраан үе-дир бо,
Дириг ханны суравастан, эртем депшээн...
Дидимнер ам кайда барган, ирем?— дидим.

— Чунма көрбейн даглыг черге, алдын хүнге
Чурттап чораан кежи бар бе, оол — дээштиң,
«Хоорай чурттуг, таңды көрбээн мону» дээнзиг,
Хоочун аңчы алдыртпайын баштактанды.

Эх, чаа Тыва салгакчызы үе-чергем!
Эртемнерниң бедииндиге сынны өрү,
Чуңма сүрген Уру чурттуг аңчы ышкаш
Чугулалап, карак кызыл чүткүп ор бис.

Зоя НАМЗЫРАЙ

ШОНЧАЛАЙЫМ

Сайырам мээс ыжыы черден
Частып келир шончалайым.
Частың баштай частыр чечээ,
Чалыы шаамның ынакшылы.

Мандып өскөн шончалайны
Майның чаагай байырында
Авайымга чеже удаа
Авыралдап сунмадым дээр.

* * *

Дыка үрде сээң-биле ужурашпайн,
Тынар-тынмас бижииргежип тургулаар бис.
Чаяаттыгган ынакшылдың салымынга
Шалбаладып доннашкан бис, эргим сарыым.

Адар даннын хаяа-чырыын дозуп аар дээш
Айыраңнаан чечек сүзүп чоргулаар бис.
Алыс чедер сорулгавыс күштүг болгаш,
Айда, чылда көрүшпейн баргылаар бис.

Ажыл-ишчи узун, кыска оруктарга
Аныяк назын чеже чарлып, үдешпээн дээр.
Чалгынныг куш ужуп четпес ырак черден
Сарыым сен дээш чанып келген оргулаар мен.

ӨГ

Сыннар ажыр
Чырып турар,
Ай дег ак
Авамның өө.
Уран-шевер
Улуг ак өөм —
Ужуп үнген
Узун оруум.

* * *

Амдыы чылга чедир дигеш
Адыжымга холуң салгаш,
Самолётка олурупкаш,
Саян ажып чоруй бардын.

Күзелиңни чедип аар дээш
Хүнге уткуй ужупкан сен.
Чечектиг чай эрткен-даа бол,
Сени черле утпайн чор мен.

ЧОННУҢ ХЕРЭЭН ЧҮРЕКТЕЛГЕН

Азып болур хаттыг, чаъстыг дүне безин
Артап болбас, ужуп эртпес чалым апаар —
Амы-тын дег кызыгаарны камгалаар дээш
Алдар-аттыг дайынчылар белен турлар.

Кадыр, маска хээлей кыпкан ораныңче
Кажар дайзын азыг-диджин шалып келзе,
Изи, чыды турбас кылдыр чылча шааптар
Идегелдиг күчү сенде, кызыгааржы.

Ада-чурттуң сүлде-демдээ — чүлдү-чүрөөн,
Арат чоннуң аас-кежи — амы-тының,
Ынчангаштың чоннуң херээн чүректенген,
Ынаныштыг шеривис сен, кызыгааржы.

ЭРТЕМ ТУРДА

Чалгын турда куш тоовас,
Чамбы-дипке чоргаар ужар.
Чазый дайзын шоглай берзе,
Чайлыг чаштыр, алдыртпас-даа.

Эртем турда кижиги шыдаар,
Дүннү безин чырыдыптар.
Дүвү-шуурган оруун досса,
Эртир ужар, хуулгаазын-даа.

ЧУРУУҢ КӨРГЕШ...

Кара-дорууң сооңда чор,
Кадат хоюң мурнуңда чор,
Инчөөңүң эктинде чор,
Ишчи бодуң чурукта сен.
Чуртталгаже шымынган дег,
Чурууң катап көрүп ор мен:

Чараш карааң менче синнип,
Чассаан ышкаш кыннып келди.
Эргеленип хандыккаштың
Эгенмейн ошкай кааптым.

Чүлдүм ЧАП

ШЕФ СООНДА

Ферма чоогу арыг кезип,
Бертен ынаар каттап чордум.
«Бышсынам» деп, манап турган
Мындаа чаа-ла чаагай кадым,
Қарак-ла бо, канчап барган?
Кандыг чоткан таварааныл?

Қат-даа канчаар келир чылын
Қатап база үнүп келир.
Чиңге хөнү, хадыңнарны
Шилип тургаш, кымнар кескен?
Қуспак четпес теректерниң
Будуктары чүге чердел?

Улуг хүнде суурдан келген
Улуг, биче шефчилер
Будук, бүрү чыгжып берип,
«Буянныг иш» кылган соонда
Саглаң арыг шак-ла ынчаар
Самдарарып калган болду.

Хайыралдыг бойдузумга
Хараадаарым кандыг дээрлаан!
Ажыл-ишти бүдүрерде
Ат чодар, арын-нүүр чок,
Кеди билбес «дузааргактар»
Келбейн барган боору кай!

АЛА-СААСКАН

Басня

Черниц кыры чырып кээрин
Четтикпейн манап ал-ла,
Чалчыраашпай Ала-Сааскан
Чалгыннарын шалыгылааш:
— Дыңнаңарам, дыңнаңар!— деп,
Тын-даа тынмайн шуугап үнген:

— Кускун биле Қаарган ийи
Кудалажып алганнар-дыр.
Наадым-байыр ында-ла каар,
Найыр-дойну кылганнар-дыр!

Шилип туруп чалааннары
Улуг эрге дужаалдыглар,
Ужа-төштү төтпээжеге
Чигеш барган чугаа бар-дыр.

Қалчан баштыг Дас баштаан
Харыккыже сыгаттырган.
Эътке пөкпес Эзир безин
Эглип чадап орган дээр-дир.

Даннь атсы сыыртынгаш,
Далчыр Үгү аалын аскан.
Хартыгадан бээр алзы
Харык чокка идээлээн-дир.

Тулаа кужу шилен суглар,
Дуруяалар самнап, ырлаан.
Кускун биле Қаарган ийээ
Курай салып алгааннар-дыр...

Ону дыңнааш, Қаарган ора:
— Артымга ынчап хоптап орбайн,
Арнымга кээп, сөгле!— дээрге,
Ала-Сааскан арлы берген дижир чүве.

ЧЕЧЕКТЕЛ-ЛЕ, БАЙЛАК ТЫВАМ

Ада-өгбем ынак чурту
Авам ышкаш эргим черим
Ак-көк Тывам шиник каазын,
Алгап ырлап ханмас-тыр мен —

Сеткил чүрек улам өөртү
Чечектел-ле, Совет Тывам.

Шапкын өскен хоорай, суурлар,
Чаагай тараа, өктергей мал —
Чечен сөске чуруп ханмас,
Черимниң бай чаражы бо —

Бажын ашкан эттиг, малдыг
Бай-ла Тывам, чечектел-ле!

Эгээртинемес эртинезин,
Эмирип чаа эгелепкен
Уран-дарган ишчилернин
Узаныынга үдеттиргеш —

Бажын ашкан эртинелиг
Байлак Тывам, чечектел-ле!

Борис ЧҮДҮК

ЧАДААНАНЫҢ ХӨМҮР-ДАЖЫ

Баян-Дугай.
Хөлчөк шөлээн харап ор мен.
Байгы чүве,
Хөөретпедим, илдең болду.

Каскан кашпал
Хөй-ле чүве тодарап кээр.
Кылаң кара
Хөмүр-дажы баштай көстүр.
Кырында каът
Көнгүс сойлуп чаштай берген.
Кыдыгларда
Көшкелерлиг кылаң оорга!

Чүве-ле хөй:
Улуг-биче чүс-чүс ажыг
Чуьгүн манаан
Улай турган машиналар
Чүүл чок күштүг
Узар, казар тракторлар
Чүткүткүлөп,
Узуп, казып эшкенненген.
Чаңгы-ла хөй:
Чаъстыг чайын чайыктай бээр
Чадаана хем
Чайжок када сагышка кээр.

Үш-дөрт тонна
Хөмүр пактаан улуг хымыш
Үр-даа болбас,
Хөөредирге — карак базым!—
Ура кааптар,
Чуьктү манаан машина-даа
Угбас чыгы
Чүмү-биле хертеш кынныр.

Чолаачызы
Чожуй аарак үнүп кел-ле:
«Чоондун, оол»— дээр.
«Чогум хемчээ ол-дур!»— деп каап,
Узукчузу
Баштактаныр, оозу хаптар.
Улуг үүле
Баштай ынчаар төрүттүнер.

Хөмүр чүктээн
Эңмежок хөй машиналар
Хөөмейлежип
Эңмек дошче шуужуп үнер,
Деңзиге кээр,
Деңзи караа дөрттү тевер.

Деңзичи кыс
Дегийт бижээш талон ал-ла:
«Чүдүрүкчү —
Чүүден шынчы үрен боор!»—дээш
Чүрээн тудар,
Чир-шоң каткы чаңгыланыр.

Баян-Дугай.
Хөглүг омак чолаачылар
Башкы, сонгу
Хөй-ле чүкче ыдывыттар.

Кара-Хөлде
Дарганнар-даа амыраан-дыр.
Канчап дизе?
Дазыл ыяш чарбас болган.
Таптап шөөр
Демир-дестин бажын билир.
Таңы чүү деп?
Демги чүькте хөмүр ол-дур.

Улуг-Хемде
Саанчы кыс-даа ажыл дооскаш,
Удувастаан,
Сарымнанып, манагзынар.
Ужуру чүл?
Чаңгыс сарыы чолаачы-дыр,
Уктап көөрге,
Чадаанаже хөмүрлээн боор.

Каргы, Саглы,
Хемчик ынаар малчын-на хөй.
Кайзын ол дээр!
Хензиг када оду чокта
Кышкы шагда
Кежээ безин узун дижир,
Кышта чүү боор!
Кеди чылыг хөмүр ол-дур.

Кара-Адыр,
Хөндергейлер, Чыргакылар
Кара ногаан
Хөлбең-чиндин эзимнери
Камнаттынган!
Хөртүк хардан эге тыпкан
Каш хем чогул?

Хөөмей, сыгыт ытканзыг-даа,
Чайгы шагда
Чайыктай бээр апардылар.
Чажыды чүл?
Чадаананың хөмүрү-дүр!

Анатолій ДОПЧАА

ХАКАС ЧЕРДЕН КАШ СӨС

Сүрүкчүнүң чурумалы

Амыдырал айбылаарга,
Аалымдан аъттанган мен.
Аян-ижим Хакас черже
Аайлажып угланыпкан.

Кодан шары сүрүп алгаш,
Коңчап ырап чоруурум бо.
Тыва черим хонук санай.
Дыка-ла ырап артып каап чор.

Барыын Саян ажып киргеш,
Баштай Онга чолугар сен.
Он хемниң хадылары
Оолга бээр дээн келин кыс дег
Чааттарын сыргаландыр
Салгылапкан тургулаарлар.

Хая-чугу, ханды-кара,
«Кара эмниң» кандыын чок дээр!
Быш байлаан заводтарже
Ыдып шуудап бараалгаткан
Майна суур боду база
Маңнык-торгу кеттинипкен.

Орук чораан кым-даа болза,
Оюп эртпес өртээл болган

Кубайка суур сени уткуй
Куспаан чадып манап турар.

Ажыл-иштин аайы ындыг
Асфальтылап чоруур эвес,
Малдың оруу барза-барза,
Матрөс-тайга ажыра бээр.

Ногаан эзим эдээ тоортуп,
Одар солуп буруңгаарлаар.
Шыдамык дээн эрлер безин
Шылагзынып човап келир.

Аяс дээрге чамашкы дег
Азарганчыг булут келгеш,
Хуундан саарып турган ышкаш
Кудуушкунну куза кааптар.

Улуг-биче хүлчүк-сээги
Ууштаан тараа үрүпкен дег,
Кээшпе ораар чай-даа бербейн,
Хемдип соруп туруп-даа бээр.

Қара шивээ эзимнерден
Хайыракан хөрөктенир.
Сүрүкчүге, сүрүг малга
Сүртенчин-даа кандыг дээрил...

Сүрүкчүнүн ажыл-ижи
Шүүттүг-даа, солун-даа боор:
Табат хемниң кызыл-кадын
Таалап чыып чип тургулаар сен.

Қандай берген, одары чок
Хавактарга, оюмнарга
Сарлык, инек шаашкактааш,
Чарыштыр шаап хүнзээр-даа сен.

Хоран оъттар, карак аары
Коданнарга кыжанып кээр.
Чамдык инек, сарлыктарга
«Сарыг-думаа» деггилей бээр.

Қандыг-даа ишке кызымактар
Қаңнаттынып онзаланыр:

Марат, Шепей, Чаяан-оолду
Малчын кожаң мактап сөглээр.

Шуурган, өл-чаъс, изиг-соокка
Чудамзырап ундаравас,
Малдың онча, кады дигеш
Байгы күжүн харам чоктар.

Хакас черниц изиг хүнү
Хайыра чок аа чип келир.
Күжүр эрлер-сүрүкчүлөр
Хүлөр шырай киргилей бээр.

Ээлчээн дооскан малчын келгеш,
«Изенок» деп мендилежир.
Халап келген аныак эр
Карак баскаш, «экии!»-даа дээр.

Бораан булут көшкени дег
Бора-бора хой-ла көвей.
Хоочун, чалыы ийи салгал
Коданынче хоюг көрнүр.

Каш сөстү солчу каапкаш,
Кадарчылар байырлажыр.
Одар хойнун коңгулууру
Оюм өрү дагжап үнер.

Сестеп эрээн кымчыларлыг,
Семис чаагай аъттар мунган
Ээлчежип малын малдаан
Эрес чонну магадаар сен.

...Ижиң чогуп чоруп ора,
Ийи-чаңгыс кезээ-даа бол,
Төрөл чоннун төөгүзүнүн
Төөнейинге дужа бээр сен.

Ханы төрөл өөрү-биле
Хакас оглу Чебодаев
Ада-чурт дээш тулушканын
Акы-дуңма хөөрү сөглээр.

Алды, үстүү Хандарлаалар
Ада-чуртка хөйнү өргээн.

«Табат» совхоз көвей малы
Дайзыннарга өлүм сөңнээн.

Төрөл чоннуң төөгүзүнүң
Төөнейин билип чорааш,
Чүргүй-оол дег маадырларны
Чүрээң орта шыгжап аар сен.

Хондур шапса эргип четпес
Ховулары тараа чалгаан,
Шыргай оыттуг ооргалар
Шынаа шыктар Хакас черде.

Инек биле сарлык катчып,
Игил-дагыл ойнааны дег,
Көвей куштар ырлашкылаан
Көрүнчүк дег хөлдер ында!

Дизип кошкан вагоннарын
Дигии-биле сөөртүп оар
Электровоз кускуннап каап,
Эпти каржып эртип турар.

Тергелеп каан семис аъттар
Дериглери угулза дег
Тараажызы, малчыны-даа
Даштык, баштак аажылыг.

Аян ырын, чугаа-соодун
Аралажып өөрөнзінзе,
Ша-даа четпейн бодуңнуу дег
Чаңчыга бээр чыгы-ла сен!

Кожа-хелбээ Хакас черге
Хостуг чаңнап чайладывыс,
Амыдырал аян чоруун
Абаканга доостувус.

«Изенок» деп мендилеп кээр
Ээлдек, хөглүг өднүктерни
Ынак Тывам нүүрү-биле
Ырым тудуп бараалгаттым.

САМАГАЛДАЙ

Салым-чолдуң
ырак, чоогун барааннаан дег
Сандан ышкаш
хөнү дыттар харап турар.
Салгын, хатка
чечек-шимээ саглалчыңнаан
Самагалдай бо-ла болгай,
көрдаан өңнүк!:
Мөңгүн баштыг Танды кырлаан
хөвөң булут
Мөөрүктерден
оон-моон диргеп келир.
Угулза дег,
байлак Тестиң
малчын чонун
Угундан бээр хей-аът киирген,
чоргаарын көр.
Эрзин, Теске аян туткан
айлаң куш дег
Эрге-чассыг чараш кыстар
чаңнап турда,
Эңгиске дег кызыл чаагын ээй тырткаш
Эрин-биле ошкапкы дег чаражын көр.
Төрээн чоннуң күзел-соруу,
үүле-херээ
Төнмес буян,
чыргалаң бооп бүдүп турар,
Октаргайда сылдыстардан,
шолбан, айдан,
Оранчоктан
кайыын-даа бол,
кээп көрдаан!
Мээң төрээн,
совет суурум —
Самагалдай
Менди биле
сени чылыг хүлээп алыр.

Моорлап келгеш,
топтап көрдаан,
эргим өңүк!
Москвавыс
моон безин көстүп келир.
Совет черниң кызыл чечээ
Самагалдай,
Солангылай чайыннанган сылдыс дег сен.

Виктор САГААН-ООЛ

ЧАҢГЫС ПӨШ

Оюмнуг сын бедин тепкен, харап турар
Чаңгыс пөштү бичимде-ле көрүп чордум.
Оңмас ногаан каттангызын эштип алган,
Чараш чуртум таңнылы дег турар чүве.

...Хүннүң чырыын кара булут көжегелээн,
Сыннар ажыр динмирээшкин көскени-дир.
Күчүүргек хат шуурган оштап, улчуп келгеш,
Сыгырбышаан казыргызын хей-аът киирди...

Харны, чаъсты согажалап холуп алгаш,
Чагырга чок боралгак-даа хөме келди.
Кадат хоюм какпак хая шивээленди,
Чаңгыс пөштүң чаглаан бодап чүгүрүптүм...

Келген соонда кээргел билбес кудай кылыы
Кедергей-даа шугулданып каржыланды.
Чоргаар өскен, хемде тепкен шиви безин
Чоон уну ээлгиже мөгөйген боор.

Чаңгыс пөштен ырак эвес, бир-ле черде
Чаңнык дүштү, кулак уюк чыжырт кынды.
Кызыл кымчы менде келген ышкаш болду.
Кышкырыпкаш чаңгыс пөштен куспактандым...

Чайгы шагның сүрээденчиг халавындан
Чаңгыс пөштен ынчаар дуза дилээн-дир мен...
Шуурган чайык эрте берген.

Хүн-даа чыраан.

Чурумалдыг каш өң чөлээш дугаланды.

Чаңнык безин диттип, хөмө шоглай албас
Чаңгыс пөштүң күжүн орта бодап ордум:
...Адырланган дазылдары дөрт чүк сана
Ава-черде кезээ мөңгө туджунда!

Оюмнуг сын бедиин тепкен харап турар
Чаңгыс пөштү бөгүн келгеш, көрүп тур мен:
Оңмас ногаан каттангызын кетпишаан тур,
Чанында бир салгакчызы өзүп кээп-тир.

ХУУЛА БЭЭР ТУРГАН БОЛЗА

Хуула бээр салым меңээ турган болза,
Кудай эргиир Эзир куш-даа болбас ийик мен.
Хугбай өлүм кижиге күш четпес кылдыр
Курайлаптар буянный бооп чоруур ийик мен.

Хуула бээр салым меңээ турган болза,
Кулузуннуг, мөңгүн хөл-даа болбас ийик мен.
Кударалды, качыгдалды чүректерден
Куйзуп аппаар илбичи бооп чоруур ийик мен.

Хуула бээр салым меңээ турган болза,
Курлавыр чыыр байыыргак-даа болбас ийик мен.
Курган, кандаан изиг чурттар делгеминче
Кудуушкун-чаъс чагзыкчызы болур ийик мен.

Хуула бээр салым меңээ турган болза,
Кудалаткан чараш кыс-даа болбас ийик мен.
Кулданыглыг хоойлу туткан дерзиилерниң
Кудун-чамын сүртедиптер чаңнык боор мен.

ТУМАН

Кежээликтей соок-даа дендээн,
Хемге хөлзеп хүнзээн туман
Кедек черже көжүп үндү.

Чыдынын-на тыпкан боор он,
Шыргай эзим делгеминче
Чылбыйтыр-ла союп кирди.

Черге чаптып сөөртүнген
Чеден кулаш буурул салын
Шетчигештер шуглак кылды,

КЫШКЫ ЭРТЕН

Көрүнчүк дег кылаң дошка
Хонган ай-даа аъттаныпты.
Хөө дег кара узун дүннү
Хойлап алгаш, чанывытты.

Маңган ак-ак хадыңнарны
Башкы херел эргелетти.
Суглап алыр дамыраамның
Чугаакыры дам-на барды.

Орук-суурга тыным сал дээр
Ояланың чоруун шенеп,
Ырап дескен ыржым сүрүп,
Ылгын салгын ыңай болду.

ДОЛААНА

Терек үнген борбак арга
Девээлерин оскунгалак,
Тодуг күзүн чаңгыс-ла дөс
Долаанага душкан ийик мен.

Торгу ногаан тонун кеткен,
Долбанналган кызыл чаактыг,
Болчаг кылган аныяк кыс
Боду турган ышкаш болчук.

Ынакшылдан чаштыг карак
Ыядыг чок көрүнген дег,
Бүрүүлөрдө дамды шалын
Бүлдөңейнип кылаңнажык...

Бойдуста каас булуң-на хөй,
Борбак арга уттундурган.
Чүгле биеэ долаананы,
Чүгө-ле ийик, сактып кээр мен.

Сүттүг-оол КУУЛАР

ШЕМИГЕ БОЛГАН СУББОТНИК

1

Шериглер дег чаңгыс демниг
Шемижилер черле сергек.
Субботник баар дишкен
Суур чону эрте турган.
Өөрүшкү хөрек долган
Өөреникчи, кырган, чалыы
Балды, хирээ — чепсээн туткан
Бажыңнардан чоруптулар.
Кыштагга баар. Кажая тудар —
Кылыр ажыл хувааттыңган
Чамдыктары дагже үнер —

Чаа тудуг дажын казар.
Бертен келген кижн саны
Беш чүс алдан ажыг болган:
Ленинчи субботникке
Изиг ханы ынакшыл ол.

2

Лозуң-биле каастап каан
Улус орган машиналар
Соннуг, мурнуг Дөргүн даанче
Соксаал чокка шуужунту.
Часкы шагда частып үнер
Янзы-бүрү чечектер дег,
Хая каскан чонче көөрге,
Кандыг өннү ында чок дээр.
Комсорг Оолчукайнын
Комсомолчу бригадазы
Дагда чалаан лозуннуг,
Дагдыныпкан ажылдап тур.
Школачы уруг-дарыг
Ында-мында даштар чыгжып,
Башкыларга мактаттырып,
Байырлалда киржип турлар.
Каткы-хөгнүң девии-биле
Хая-даштар буступ-частып,
Оргузунга чуглуп келгеш,
Овааландыр бедип турду.
Самбың туткан санакчынын
Шала кежээ «чарлыын» дыннаан:
Школаның хүлээнгени
Ушчок ашкан — бирги черде.
Дөгеревис бүдүргени —
Дөрт чүс акша ажыг болду.
Ленинчи юбилейге
Ишчи чоннуң белээ ол-дур.

ЧАДААНАНЫҢ ҚОЖАҢНАРЫ

Изиг оыттуг, кадар оыттуг,
«Искра» четкен сен бе?
Сагыжы ак, ажыл-ишчи
Саанчыларын көрген сен бе?

Байып турар өзүп турар
Бажың-Алаак чурттаан сен бе?
Мактаксанчыг шалып кежээ
Малчыннарын кезээн сен бе?

Қайгамчыктыг тараа чалгаан
Қара-Талга четкен сен бе?
Қаттырымзаан эрес-кежээ
Қадарчызын таныыр сен бе?

Чалгып чыдар аржаан суглуг
Чадаанага эжиндиң бе?
Чадаанада хойжу кысче
Чагаа бижип шенээн сен бе?

* * *

Чадаанага четкеш келийн,
Чараш оюң берем, акый.
Саанчыларга аян тудар
Чадаганың берем, акый.

«Искра» четкеш келийн,
Ийи дорууң берем, акый.
Ишчилерге аян тудар
Игилицни берем, акый.

ЭКИ ҚИЖИ

Аактыг чашты кижі кылдыр доруктурган
Ажыл-ишке кежээ кылдыр кижизиткен,
Кезээде-ле оглун-кызын сургаан оар
Кээргээчел авам ышкаш кижі кайдал.

Айлыг, хүннүг өртемчейни кезизе-даа,
Авам ышкаш эриг баарлыг кижиге бар бе?

Ажы-төлгө эки чүүлдү күзөп орав,
Алдын хүн дег мөңгө тайбың йөрөп орав,
Чырык черге узун назын азап орав
Чыргал-чолдуг эки кижиге авам ол-дур.

Айлыг, хүннүг өртемчейни кезизе-даа
Авам ышкаш буян-чолдуг кижилер чок.

Михаил КОНГАР

ТУРАСКААЛЫҢ

*Румынияны хостажырының херээнге амы-тынын
берген танкист эжим Байкара Биче-оолга турас-
кааттым.*

Өске чуртка өлгөн мен дээш хомудава,
Өөрүң болур румын улус сени утпас,
Өскөлөшлөс найырал дээр эртиневис —
Өлзөй кылдыр сагып чораан чаңың ындыг.

Селемелер бизи-биле хөөр каскаш,
Серинин черде — Сиганэште хөөржүттүвүс,
Тулчуушкунга маадырлыг чорааның дээш,
Тулдур үдеп, үгер-боолар дааштаан бис.

Сеткил чедир тулушпаан дээш хомудава,
Сээң хуунну кады өөрүң кылып каан бис.
Күзелиңни совет улус база күүсээн,
Күжүр чуртуң кайгамчыктыг чечектелген.

Азияның төвү — Кызыл хоорайда
Алдын-биле адың бижээн тураскаал бар.
Ораннардан улуг-биче кым-даа келгеш,
Орта баргаш, чечек салып мөгөйип тур.

Адаанчызы азыг-диштиг
Артык күштүг араатан бол,
Күжүр дагаа дидим тулчуп,
Күчүүргекти тиилеп үндү.

Кончаа сүрүп күжүн дөгээр
Хоптак сеткил бойлаар дээрзин
Чуртталганың мыя чижээ —
Чурумалы сөглөп туру.

АНЫЯК ТУРИСТЕРНИҢ ЫРЫ

Эп өскөн иевис дег
Эргим төрөөн черивистин
Бойдузунуң чажыттарын
Бодап тывар — шинчилеп көөр —
    Чаагай үүле шилип алган,
    Чалыы салгал туристер бис.
Қылаңнашкан меңгилерлиг.
Қырган Танды шорааннары,
Агым хемнер, аржаан суглар
Айлыг, бестиг аяң шыктар —
    Маршруттуң девиг чери
    Байырымныг чалай берди.
Ишчи чоннуң өнчүзү боор,
Ие-черниң хайыразы —
Анын-кужун, казар байлаан,
Ажыгладдыг үнүштерин
    Хандыр угаап өөренир бис,
    Камныг ажаап өстүржүр бис.

Өөлөт ЧИҢМИТ

ОЯ БЕРЕИН

Кедээзинде хойлар оьттаан
Хемни өрү чөлзип ор мен.
Ыяңгылыг кыстың ыры
Ынаар углуг кыңгырай-дыр:

«Ханылашкан мээң эжим
Қара-дорууң тынын тыртпа,
Ханы, шынчы ынакшылым
Қажанда-даа черле салба!»

Божуу дүрген харызынга,
Болчашкан боор, эрес оолдун
Хөөмейиниң аялгазы
Көнгүс тода дынналы-дыр:

«Қара-доруум бүдүрүүр деп,
Қажанда-даа сагынмас мен.
Қарам сени кааптар деп,
Қадыг сеткил бодавас мен.»

Чараштарым! Силерге мен
Шаптык катпаайн, далажыптайн.
Чагган харны кыжырт кылбайн,
Шак дөө ойлап оя берейн.

Саая СОСКАЛДАЙ

АМГЫ ШАГНЫҢ ИРЕЙИ МЕН

Хүннүг черде чурттап чоруур
Хүлүмзүрээн ирей-дир мен.
Қырыза-даа, шынғаннарым
Қылыр ишке түге мөгел?

Ильичиниң сайгылгааны
Қырган караам чырыткылаан.
Ильичиниң өөредии —
Қылыр ишке күжүм немээн.

Улуг башкы Ленинден,
Улуг орус улузумдан
Амыдырал-чуртталганы
Алыс хандыр өөренген мен.

Эдержирде эштиг-өөрлүг,
Эрге-шөлээм холда туткан.
Ажы-төлдүн адазы мен,
Амгы шагның ирейи мен.

Ынчангаштың кырган-даа бол,
Ажылдаар мен, өөренир мен.
Ынак Төрээн чуртумайга
Ам-даа хөйнү кылыксаар мен.

Марит ХАЙДЫП

СЭЭҢ ҮНҮҢ

Кезек талдар аразында сандай орта
Кежээкиниң ыржымында чааскаан ора,
Садчыгашта дамырактың аккан даажын
Чассыг, уян үнүң-биле дөмейлээн мен.

Өөрүшкүмнү, күзел-соруум хайныктырган
Ынчангы сээң чугааларың сактып турдум.
Ынакшылды аравыска ажытпаан бол,
Өңнүктежип сеткиливис билишкен бис.

«Чечектелген частың онза өйү кээрге,
Чедип кээр мен, шыны ол»— деп аазашпаан бис.
Дагын катап ужуражып албас-даа бол,
Дамырактан үнүң танып чораай-ла мен.

* * *

Караңгыда сылдыс кылдыр
Карам сени дүжээнимден:
«Чедип кел»— деп сымыранып,
Сергектенип оттуп келдим.

Көөрүмге чүден артык
Чылыг, чымчак куспаанда мен.
Сылдыс-шолбан болбааныңга
Хөлүн эртир өөрээн ийик мен.

АМЫРААМДА

Амыраамны бодап кээр мен. Сеткил дүүрөп,
Ак-көк далай шуурганнаан дег хөлзөп келир.
Сактырымга, бедик четсе анаа-даа ышкаш,
Чалымнарлыг кадыр дагже үнө бээр мен.

Байлак черим сыннарының бажын кырлап,
Барын чүкче ашкан хүннү үдевишаан,
Алыс келир чуртталгавыс күзөп чорааш,
Аткан даңны аңаа бо-ла уткуур-дур мен.

Орта безин чүрээм согуу оожургавас,
Ол-ла хевээр бажыңымче чанып кээр мен.
Авам арай чиктин сүргей кайгаза-даа,
Ажылдыва оглу мени чымчак үдээр.

Қара баарым ынчаар саргып чорбас кылдыр
Қандызы-даа дуза кадып шыдавазы,
Экиривес «аарымының» кара чаңгыс
Эми чүгле амыраамда шыгжаттынган.

МАГАЛЫН ААР!

Чаңгыс минут иштинде-ле
Чамбы-дипти эргип кааптар,
Сагыжымның дүргенинге
Салгын безин эннешпес боор.

Бодум мында орумда-ла,
Москвада барган турар.
Төрээн чуртум изиг чүрээн
Төдү кезип сонуургай бээр.

Қырғыс, Вьетнам, Чили четкеш,
Қызылымга дораан-на кээр.
Бажың туткан бызаңчының
Балдызы бооп кылаңнаар-даа...

Қаптағайда эки, бакты
Хандыр бодап, деңнеп ора,
Сагыжымга сылдак какқаш,
Чаңгыс мону сөглекседим;

Молдавияга кино көргөш,
Моолга баргаш хүрежип боор,
Тээли суурга дүштеп алгаш,
Делиже аалдап болур,

Совет чазаам тыпсып берген
Чолдуң оруу ындыг хостуг.
Чаагай-омак чуртталгамның
Сагыш, тоолзуг магалыын аар!

Моторк ТИРЧИН

АК-БЕДИИМ

Арты эктин, мурнуу эктин
Аалдар кыштап, турлаг кылган.
Алгы тонну селип каан дег,
Агы-каңгы шуглап чыдар.

Бергелерге сыныш дивес,
Мени сургаар ачам ышкаш,
Шуурган дозуп суларадыр
Чуртум сеңээ ынак-тыр мен.

Өл-ле чаштан акызынган,
Өргээм болган Ак-ла Бедиим.
Төрөпчилиг эзерим сен,
Дөрде шокар аптарам сен.

ЭЭЗИ БОЛДУМ

Уйгузу чок Деспен-Хемнин,
Унун чуртаан ада-ием малчын чорда,
Курзук шаамда ойнап өскен,
Куржааңгылыг кожагарда изим кайдал?

Тенниг кызыл хараганнар,
Деспенимнің кежиглерин дуглап ап-тыр.

Кылаң кара соок суунуң
Кыдыгларын каттыг сыптар шуглап ап-тыр.

Олуушкан эжим-биле,
Ожук-дашты кожалоштыр эптей салдым.
Өргүн чоннуң хоюн малдап,
Өскен хемим ээзи болуп салгай бердим.

ӨНГЕШ ХЕМИМ ЭЭЛЕП ЧОРЗУН

Арзылаң дег чайгы хүнү үнгелекте,
Аргазыңга хектер куштар ырлажы бээр.
Хойжуларның чарылбазы көвей сүрүг
Кожа-кожа каъттар сана чаттыла бээр.

Довураанга тонум эдээ тоглап дүшкен,
Топтуг базым кылганымны эскержик мен.
Угбазыңган Өнгөш хемим Кара-Талга
Уруг эжим хүлээп алган, утпажык мен.

Шоргазыңдан шурап баткан дамырагы,
Шоор үрген кадарчының өңнүү-даа дег.
Чиге-тода сөзүн ээлээр шынчы чону,
Чилежир малдыг болгаш омак-даа дег.

ШИВИЛИГ ХЕМ

Шивилигге Чинчи-биле
Малгаш тудуп ойнаар чордум.
Чигир-чимис, шээр малдар
Бар-ла чүве шупту бисте.

Чүскүк-биле, ине-биле,
Чучак тонун даарадым дээр.
Сыгыртаага сагган сүдүм
Чык долду, аргаш ма дээр.

Күзү дүшкен Шивилиг хем,
Күзүрүмүн доозуннатты.
Аалывыстан байырлажып.
Аъттарывыс челзипкен бис...

Хөрзүн шинчиир эртем доозуп,
Хөй-ле чылды артай бастым.
Шивилиг хем хөрзүнүнден,
Шил дег арыг тараам алдым.

Галина МУНЗУК

САЙ ДАШТАРЫ

Уйгузунда солун дүш-ле көргөн боор оң,
Уруум Алдын каттырымзап оттуп келди.
Хепкергештин, чаптанчыымны агаарладып,
Хемим кыды калбак сайга чедип келдим.

Атпангырлап ойнай берди, көрүп ор мен.
Адыжынга чараш даштар чыып алды.
«Авай, бо» деп, меңээ оозун эккеп сунгаш,
Аажок топтап, чарашсынып шаг-ла болду.

Чанын орта чаптап, көрүп олурумда
Сагымга мындыг бодал төрүттүндү:
«Келир өйде мээң кызым черниц байлаан
Геолог бооп шинчиирин-даа канчап билир».

КАМНАП ЧОРУУЮН

Агым хемниц эриин дургаар чыскаай үнген
Анай-хаактыг суук талдар аразынга
Шала часкаар чараш бойдус оттуп турда,
Шаанга чедир чарлып чадап турган ийик бис.

Оон бээр ам дөрт, беш чылдар солчуп эртти,
Ол-ла хевээр бистер ийи душпадывыс.
«Ынак мен» деп шагда сөглээн ийи сөстен
Ындынналып, сени бодап, манап чордум.

Ынчалза-даа дүшке кирбээн, манавааным
Ындыг төөгү идегелим бууратты.

Өөренип, сургуул дооскан хоорайынга
Өске кижээ мени солуп, хандыкшыдың.

Ол-даа канчаар, ындыг-ла ыйнаан, хомудаваайн.
Орлан чүрээм хей-ле черге балыглатты.
Чаңгыс чүгле сеткилимде артып калган
Чалыы шаамның ынакшылын камнап чорууюн.

ЧАНГАН КУШТАР

Ак-көк дээрде дистинишкен өөр куштар:
«Төрээн черим, часка чедир байырлыг» деп
Чалгыннарын чоргаар чайып, ужутпушаан,
Дөспөс, уян үнүн салып ырлажы-дыр.

Шала часкаар, мочургалар частып турда,
Чараш куштар база катап аалдап келир.
Өткүт ырлар арга санай куттуларга,
Өөрүшкү чүректерге диңмиттелир.

Ыры-биле катый олар, билдингир-ле,
Ынакшылым сөглеттинмээн чажыттарын
Чалгынынга аартыксынмайн, чүьктеп алгаш,
Чаражымга белек кылдыр чедирер боор.

Монгуш КӨЖЕЛДЕЙ

КАДАРЧЫ КЫС ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДА

Чораан черге чодураа дээр
Чончап барган кижии сен деп —
Чергелештир өскөн өөрүм
Чектей бээрин дыннап чордум.

Чамдыктары каттыржы бээр
Чаңын черле кижии канчаар —
Чодурааны көргенимде
Човаг-шылаг уттундурар.

Хүннээректиг дөргүннекке
Хүлүмзүрүп чыткылаар мен.
Хүнче көргөн аккыр чечээ
Күзелдерим доюлдуар.

Тыва черим чодураазы!
Тыным ышкаш эргим-дир сен.
Ынчангаштын, чаптанчыгбай,
Ырым сеңээ сөңнээр дээн мен.

Чонум күштүг, уран болгаш,
Чодураа, сээ чеже кижиги
Чечен сөстүң арыг байлаа —
Чеже ырни биживээн дээр.

Ынчалза-даа эрикпес мен,
Ырым сеңээ аян тудайн.
Чодурааның дугайында
Чонум үнүн деткиксээр мен.

Чурттап өскөн чурттум безин
Чурумалдыг Сайыр-Аксы —
Чодураалар телдей үнер
Чоон дыттыг Шанчыг баары.

Кудайже көөр — куштар чеңгиир
Куржаангылыг энгимеже
Чалыы шаамдан дөстүнмейн
Чалгын болза дээр чордум.

Чылдар эртип узай берген
Чырык күзел боттангылаан.
Чоон дыттыг Шанчыг баарын.
Чоргаар ужуп эртип чордум.

Ынчалза-даа чүгле чангыс
Ырым болган ынак черим
Чодураазы амдыгаа дээр
Чолдуг чүрээм саргытпышаан...

Он сес харлыг чалыы шаамны
База катап сактып кээр мен.
Оттуг чүрээм аар кемдээн
Балыы база ажыш кынныр...

Аккыр өннүг салбактарны
Аяар салгын суйбап турда,

Чодураалыг дөргүнекке
Чоорту базып чедип кээр мен.

Чинчи салбаан эргеледип,
Чиге топтап хүлүмзүрүп,
Ынак ырым бадырыптым.
Ырак эвес каткы үндү.

Арным аңаа изиш диген,
Атлаш дээштиң соксай бердим.
Бяткаштың, эгенгештин
Быт-ла чок бардым ийин.

Ындыг кончуг ырак эвес,
Ырда кирген даңгына дег,
Чоон чаштыг чараш уруг
Човай берген көрүп туру.

Хөөредип мактааш канчаар,
Көңгүс черле көрбээним кыс
Удур базып чедип келгеш,
Уянзымаар айтыра-дыр:

— Көвүрүгге машиналар
Көңгүс келбес кандаай чүвөл?
Чадаанаже углаар дээштиң
Чадап турар кижидир мен.

Бистиң черде ындыг кыс чок,
Бир-ле черден келди ыйнаан.
Кандыг кончуг чараш хей боор,
Кайы черниң төлү ирги?

Тула бергеш аайын тышпайн
Тура дүжүп харыыладым:
— Алды шактың автобузу
Ам-на дораан келир чүве.

Удаваанда автобус-даа
Аккыр бүрү аразындан
Уткуй бо-ла көстүп келди.
Амды уруг олурупту.

Ажыдып каан соңга өттүр
Арнын көрүп чыдып калдым.

Чодураазыг карактары,
Чоонган ийик, чымчаш диди.

* * *

Чалы Тыва төвү болган
Чалгынналган Кызылымга
Чалы салгал слёдунче
Чалаттырып чедип келдим.

Биеэ кысты танып кагдым:
Бистиң-биле чаржып турар.
«Коммунизм» колхозунуң
Хойжу кызы бооп тур ийин.

Тоолда кирген даңгына дег
Торгу тоннуг шилгедек кыс
Санал берип турда көргөш,
Сагыш-хөрээм дүвүреди.

Эрткен чылгы көргүзүүнүң
Эки түңүн мактавады.
Орден каастаан бедик хөрээ
Ооң ижин сөглөп турду.

Карак-ла бо, чөгенчиимни,
Кады-кожа колхозумнун
Хойжу кызын эндээ таныыр!
Хоомайымны ынчан билдим.

Аккыр сүрүг дешкилешкен
Аржаан суглуг Чадаананың
Чараш топтуг кадарчызын
Чарыштыва кыйгырдым он.

Олурганнар мени деткип
Омак-сорук кирип турду.
Чечен-мерген ишчи кыска
Четпейн барып канчаар болдум!

Ужуражып чугаалажып,
Улуг ижин сонуургадым.
Чаңгыс чүгле чүрээндиве
Чагдаар дээштиң дидинмээн мен.

Кудайже көөр, куштар ченгиир
Куржааңгылыг энгимеже

Орук изээр арга чок дег
Ооң ужуун тыппас-тыр мен.

Ынчалза-даа ынакшылды
Ырлап берип чораай мен аан.
Аныяк кыс ажыл-ишке
Аялга бооп чоруур ыйнаан.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

НҮҮРҮ-БИЛЕ КАДЫ ЧОРУУР

Чалы хадын шыгжап чораан эртинези —
Чаагай чулуун мага хандыр дозуп ишкеш,
Алаак черден үнүп орда сагыжымны
Ам чаа бир-ле бодал өйүп, кыймыш кылды.

Хадын чулуун кижиге боду дозуп ижер,
Хавак дери кара черни шыгыдып каар.
Ынчалза-даа кижиге дери ажыл-ишчи
Ыдык бедик нүүр-биле кады чоруур.

ДЕРИМ ЧОДУП ОРГУЛААР МЕН

Болчаг шагы элек-даа бол,
Бодум безин эскербес мен.
Имиртинде оду кыпкан
Ийи сонгаа чеде бээр мен.

Сонга пөзү дуглаза-даа,
Соора таныыр ужур чок мен.
Эргимим сээң хөлегенни
Эндевейн чүрээм хөлзээр.

Хөлегенни чидирипкеш
Көстүп кээриң манап чадап,
Тыныш албайн, кайгай берген
Дыка-ла үр тургулаар мен.

Эжиниң аксы ажыттынар,
Эдим-чүрээм шимирт кынныр.
Девидексеп, дүүрексеп,
Дерим чодуп оргулаар мен.

Саая МАЙНАК

ХЕМЧИК

Эрте шагдан меңгилерден эгезин чыып,
Эриктерже, эмдик аът дег, үндүр шурап,
Моондактарны онгаар, дескээр чуура шааптар
Боогдал билбес оккур күштүг болу берген —

Чонум, чуртум
Чоргааралы,
Ынакшылы,
Ыры болган
Чараш Хемчиим,
Чалгып ойна!

Ээргиштелип дүргектелген агымнары
Дамырлар бооп ховуларже бугаланган —
Тараажылар өстүрүп каан чагай дүжүт
Элбекшилдиң савазынче кирип турар —

Чонум, чуртум
Чоргааралы,
Ынакшылы,
Ыры болган
Чараш Хемчиим,
Чалгып ойна!

Ады-сураа кайыын тура чаңгыланган
Ак-Довурак — чалыы хоорай эринин каастаан,
Ажык байлаа — дагның дүгүн чуртка берген
Ажыл-ишчи аймак хөй чон чурту болган —

Чонум, чуртум
Чоргааралы,
Ынакшылы,
Ыры болган
Чараш Хемчиим,
Чалгып ойна!

БОРА-ХӨКПЕШ

Амы-тынын коргуш чокка артынга каап,
Ажыг кыжын чүм хар кырлап чемиш дилеп,
Бораан-дүвү изин чидир балаза-даа,
Бора-Хөкпеш серте-даа чок ужуп чоруур.

Хөөкүйнү калчаараан хат үргүдүр шаап,
Хөртүк-биле хөөп каа дег, дендээрге-даа
«Көгүп турба, Сибирь чурттуг куш-тур мен!» деп,
Хөглүг, чоргаар, бора-хөкпеш эдип олур.

ДӨРТТЭЭН ШҮЛҮКТЕР.

Арыг агаар, хүн, суг чокта,
Амыдырал чечектелбес.
Ажыл болгаш эртем чокта
Аас-кежик боду келбес.

* * *

Ажыл, ажыл! Чырык черге чуртталганын
Алыс тыптып, өөскээн дөзү, дазылы сен.
Бойдус, черни чаартып турар кижилернин
Боогдал билбес чүткүл-соруу — ажыл сенде.

* * *

Хып дээн чалыы назынында, эргим өңнүк,
Кымга-даа бол, эки чүүлдү кылып чору.
Хенертсен өрт болган ышкаш, ижензиңзе,
Кежиң көрген кижилер сээ мөгөйип каар.

* * *

Качыгдал-даа, муңгарал-даа үезинде
Қарактардан борбак чаштар төктү-ле бээр.
Харааданчыг шак ол эргим, эртине-суг
Қара чаңгыс өөрүшкүден бүлдеңнезин.

* * *

Аъттыг, чадаг, самолётка ужуп чорааш,
«Аалга дүрген четсе-ле!» деп бодай бээр сен.
Төөгүң болур чуртталгаңның чырык оруун
«Төнзүн-не» деп назынында күзевес сен.

БҮРЕН-ХЕМ — АЖЫЛЧЫН СУУР

Ажылчын суур аялгазы
Чүрээмге чоок, чүс-чүс үннү үндүрүп тур.
Аңаа таалааш, биче када,
Чүгө келген херээм безин уткан болдум.

Аныяк бол, сураа үнген,
Таныжарым тараажы эр шөлчө үндү.
Акызы боор агроном аа
Даалгаларны таптыг оожум бергеш барды.

Хоор-Доруун мунуп алган
Хойжу кижиге конторадан шиглей келгеш,
Чораан херээ бүткен боор он,
Чоруу ылгын, дергизи аар челзип чанды.

Улуг ак даш школаже,
Уруг-дарыг ажаап-дежээр черлердиве,
Ажыл-ишче далашканнар
Агым суг дег соксаал чокка шуужуп-ла тур.

Хоорай чоруур автобустар,
Кожазында Каа-Хемде, сагыш ышкаш,
Чалгыгларга дээр-дегбес,
Чаржып турар «Ракеталар» база көрдүм.

Шилден, даштан каастап туткан,
Культураның одаанче көр. Орду-ла-дыр!
Шинии кончуг, ногаанчыткан
Кудумчулар, хоорайны дег, делгем чер-дир.

Аалчыларга туткан бажын,
Амыдырал хандырылга комбинады,
Сускун садар, чемненир чер —
Шуптузу бар. Санап ордум, магам ханды.

Соруу күштүг, эптиг-демниг,
Бүдүрүкчү күжү улуг, бай чон чурттаан,
Совхоз төвү, ажылчын суур —
Бүрен-Хемниң бүдүжү ол, арны ындыг.

АВА БИЛЕ ЧАШ

Чааккайы бопук-бопук
Чаптанчыг чаш кавайында
Эриннерин шимчеткилээр —
Эмиг дүжеп чыдыр боор он.

Шырайында өөрүшкүнүң
Херел-чырыы чайынналган
Чылыг холдуг ава күжүр
Хензигбейин чаптап олур.

Авыралдыг хүн бар болгаш,
Черниң кыры чырык, чылыг.
Ава биле чаш бар болгаш,
Черниң кыры мөңгө чалыы!

ЧАЗЫН

Чечектиг час болчашкан дег,
Чедип келир, эргип келир.
Өскен черим чалыыткаан дег,
Өңгүр-каазы киткеп келир.

Хөлчөк аккыр хөйлеңнерлиг
Хөглүг кыстар танцылаан дег,
Сеглең-сеглең чодураалар
Сергек-сергек чайганырлар.

Часкы бойдус чараш болгаш,
Сагыш-сеткил дойлуп үнер —
Ында-мында чалыыларның
Ыры-шоору соксаш дивес.

Салым-чолдуң аас-кежиин
Чайлап эртер кижиге турбас —
Чылыг холдар туттунчуптар,
Шынчы сөстөр чаңгыланыр.

АДАР-ТӨШ АРТ

«Аштынмас арт», «айыылдыг арт», «аза оруу»...
Адар-Төштү — ынчаар база адап турган...
Харын эжип, оруун казып, чүгүн дажып,
«Халак!» дижип, ара хонуп, чайлыр чазып,
Чоокта чазаан шак бо орук турбаан шагда
Чолаачылар чүрээ маңаа саргыыр турган...

Ием, бедик Адар-Төштүң сынын ажыр
«Икарус» деп автобуста саадапкан,
Илчирбелей чазап салган орук дургаар
Илдик чокка караңнады халдып ор бис.

Сайлыг тоорук, чочагайлар халаңнашкан
Салбак ногаан будуктарын омак чайып,
Пөштер, дыттар бистер-биле удаа-дараа
Мөгейгилеп, байырлажып турганзыг-даа.

Сайлыг тоорук, чочагайлар, дыттар, пөштер
Шаандан-на маңаа турган байлактар-дыр.
Бойдустуң ол каастанын немей чураан,
Бо хүнгү чаартылгага таалап чор бис:

Даван-даяк дөрт каң будун черже хандыр
Дазылдандыр ыяк кадаан чагыларда
Эмге-дикчок сывырындак удазыннар
Ээремчик дузаа-даа дег, кылаңнашты.

Шак ол шаараш адагаштар бажын дургаар
Чанлык күштүг электри оду шуужуп,
Саян ашкаш, Улуг-Хемниң унун өрү
Сайгылгаанын хоорай, суурга шаңнап туру.

Чоннуң холу, техника тудуп шуткаан,
Шоссе болгаш электри оруу каастаан
Адар-Төштүң ам бо хүнде бүгү Тываа
Алдар-ады, чурумалы ынчаар алгаан.

ЭЛЧИГЕННЕР

Басня

Элезинниг куруг ховаа
Элчигеннер калгып орган.
Баштайгызы хөвөң чүктээн
Бардам чоргаар базып орган.
Ийигизи дустар чүктээн
Ийи-бирлеп илгип орган.
Ийи кайгал ынчап чорааш,
Иштиг-Хемге чедип келген,
Кежер дээрниц аргазы чок,
Көвүрүгнү кайыын тывар,
Багай кижиги баштай кеш!— деп
Баштайгызы дужаал берген.
Турар эвес, чүнү канчаар,
Дузун чүктээш кириплеткен.
Эгин кырын чингеңнедир
Эзилген дус хайлып калган.
Элеңейндир калгып чорааш,
Эрик черже үнө берген
Хөвөң чүктээн хоолуургакпай
Хөөрөп-хөөрөп базып киргеш,
Орту хире базып ора
Олчаан барган дижир чүвө.

Саая БЮРБЕ

МӨҢГҮН-ТАЙГА

Мөгелер-даа девип, самнап турганзыг,
Мөңгүн-Тайгам бедик-бедик дагларлыг.
Аңнар ында, өрү-куду одарлаан,
Арбын сүрүг ойда-чикте чоргулаар.
Каргыраалап, сарлык доскан кадарчы
Хамнааракка үнүн улай салыптар.
Қожагарда хоюн бөлген эрес кыс
Хомус ышқаш, хоюңнадыр ырлаптар.

ТООЖУЛАР, РАССКАЗТАР

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ДУРУЯАЛАР — ЭЖЕШ КУШТАР

— Дуруяаларны көрөм — деп, Экер Эресовичнин кадайы чугаалааш, эртенги аяс дээрже көргөн.

Ынчан час турган. Шынап-ла ийи дуруяа Улуг-Хемни өрү жуп чоктап чыткан.

— Бис ийи-биле дөмейин — деп, Экер Эресович оюн-баштаа-даа билдинмес чугаалаан.— Эдержип алган.

— Кайын кырган куштар боорул аан, бистер дег -- дээш, кадайы база немеп каан.— Аныяк куштар болгай аан. Өктериниң аккырын. Уязы кайда ирги?

— Кижиге билбес черде деп бил.

— Дуруяаларнын чаңгыс-чаңгыс чораанын черле көрбөөн мен — деп, кадайы хандыр бодап чугаалаан.

— База чоргулаар боор чүве — деп, элээн болганда ашаа харыылаан.—Ана эрээлиг амытаннар-ла болгай, хөөкүйлөр. Эш тывар эвес. Ол хевээр чааскаан өдүр.

— Кым ону көргөн — деп, кадайы бүзүрөл чок ыттаан.

— Боом үстүңгө чүве ийин — деп, Экер Эресович чугаалап эгелээн.— Таныжым эрден дыңнаан мен. Ол үеде Тывага эң баштай-ла сыгыр октуг боолар көстүп келгилээн чүве-дир. Ындыг боо садып алган кижиге оозунуң дээрин мактаныр дээш, өглер кедээзинде куу дазырга орган ийи дуруяанын бирээзин адып каан. Артында-ла эри болган. Хөөкүй кыс дуруяа ол чайны өтүр эжиниң өлүртүп каан черин каап чадап каан. Чайлаглаан улус күзүн көжүп чедип кээрге-даа, кээргенчиге дуруяа ол-ла дазырда орган.

— Өске дуруяа ыйнаан?

— Өске боор ийикпе. Ол дуруяаны аалдар ишти шуут-ла таныр апарган чүве-дир. Үнүн безин. Шала дунук.

— Кээргенчин, хөөкүйнүң...

— Ыңай-бээр-даа шоолуг ушпас. Ийи чалгынын донган чүве дег эштип алган, боостаазын көгдейтипкен, чаңгыс будунуң кырынга удуп-ла орар. Аалдарның мал-маганын-даа тоовас. Күзүн кара-дондук мырыңай дүжер деп барганда, ол дуруяа, күжүр, ам-на чиде берген. Хирези, хамык куштарның сөөлүндө изиг оранче ужуп чоруткан боор. Кыштың соогу эрткен. Ол кээргенчиг чаңгыс дуруяаның дугайын улус уттуп алган. Чазын аалдар Боом үстүндө көжүп келген. Бие-эги куу дазырда энир чылгы дуруяа база бо орган. База-ла чааскаан хевээр.

— Шынап-ла өске дуруяа эвес ыйнаан.

— Ол харын. Аалдар ишти безин танаан. Чалгыннарын донган чүве дег эштип алган, боостаазы көгдөгөр, үнү шала дунук. Оон эгелээш хөөкүй дуруяа ол дазырга чылдың кээр апарган. Чааскаан хевээр. Чүгле ооң ак өөз куураып, чалгыннары чылдың-на улам карарып бар чыткан. Хөрээнде чогурунун дүгү чудап, үвүрерип калган. Удууру көвүдээн. Ажыг-шүжүгүнүн уржуу ыйнаан, кушка-даа бол. Бир-ле күзүн каш хонук улай соок хат-чаъс болган. Ооң соонда ойнап чораан бичии уруглар көрүп каан-дыр: чаңгыс дуруяа өлүп калган чыткан. Аалдар ишти база танаан: чалгыннары кыралып, караргылап калган, боостаазы көгдөгөр, үнү база дунук турду ыйнаан. «Чаяан болган-дыр; чааскаан хилинчекте-ирииниң орнунга» деп. дөгүй берген ашактар ынча дишкенер-дир...

Экер Эресович кадайы-биле ужуп чоктаан ийи дуруяанын соонче үр-ле көрүп алгаш турган.

— Дуруяалар—эжеш куштар—деп, Экер Эресович база катап бадыткааш, Улуг-Хемниң сериин чалгыларынче көргүлээң.

Экер Эресович—хоочун тыва харылзаачыларның бирээзи. Тывага эң баштайгы телефоннары ол тургузуп эгелээн. Ооң дугайында тоолчургу чугаалар ам-даа чонда хевээр чурттавышаан. «Узун-Кулак», «Чер-Кулак» деп шолалар база оон тывылган. Найысылалдың чээрби алды дугаар кварталынга эң баштайгы каът бажыңнар туттуна бээрге, оон бир квартираны Кызылдың эң хоочун чурттакчыларының бирээзи Экер Эресовичиге берген. Ыяш бажыңга ыштыг суугу чушкуп чораан кырганнар бүгү талазы-биле чаагай-жыды туттунган бажыңга чурттаайлар аан. Төп чораан дериниң үнезин көрзүңнер.

Экер Эресович ирей-кадай эртенн агаарлаар чаңы-биле Улуг-Хем кыдыыңга бичии селгүүстөп алгаш, демги ийи дуруяа дег, чана кылаштажыпкан. Ажыл кончук.

Ажыл дээнде Экер Эресович дег карак кызыл кижилер ховар. Ооң-на ужурундан бажынында элээн каш орденнер болгаш медальдар шыгжаттынып чыдар. Тыва Арат Республиканың безин ордени бар. Орден-хавыяаларны улуг байырлалдарда кадаар чүве ыйнаан деп, Экер Эресович, та кайыны дыңнап алган дүрүм-саавыры чүве, шагдан тура ынчаар бо-дап чоруур. Ынчангаш шаңналдарын бир байырлалда ка-даар дээш-ле, ол хүн кээрге, дараазынче шилчидип каар. Оозу чедип кээрге база-ла соонда болгай аан дээр. Шак ын-чаар-ла Экер Эресовичиниң хөрээниң алдын-сарала чораа-нын кым-даа көрбээн. Оон туржук кады ажылдап турары чамдык кижилер безин ооң ындыг хавыяалыын билбес. Уруглары харын бир катап хамык ажы-төлүн чииледир эдер-тип алгаш, чыгып келгеш, ооң орденнерин албан-биле ка-дадып, арай боорда кады чурукка тырттырткан дижир чүве. Экер Эресович пенсиялаар чоокшулап келген. Ынчалза-даа ол сөстү дыңнаар хөңгү чок.

— Пенсияже үнген кижилер эртенінде-ле бүшкүйүп, дал-дыы алдарап каар чорааны кай — деп, Экер Эресович чугаа-лаар.— Ажылдап-ла чоруур болза, кижидек кырывас.

Экер Эресович ажылынче биеэ чаңы-биле эртелеп үнүп-кен. Ында чылдагааннар-ла бар. Ажылдаар черге эрте бар-гаш, кылыр иштиң ужу-бажын баш удур билип алырга, чер-ле таарымчалыг. Оон ыңай сөөлгү үеде чээрби алды дугаар кварталдың чурттакчылары көвүдээн, автобуска олуруп алы-ры, эң ылангыя эртенги болгаш дүштеки шактарда нары-дай берген.

Экер Эресович автобуска кире бээрге, улус эвээш бол-ган. Арай сонгаар олуруп чаңчыккап олудун ээлеп алган. Ооң дүжеринге чедир элээн ырак, үш-даа доктаар чер бар. Автобус барык-ла шимчеп үнүпкенде, сонгу эжиктен маң-нашкан улус шимээни, хөглүг каткы дыңналган соонда, ийн аныяк кижиде кире халчып келген — бирээзи кыс, өскези оол. Маңнашканындан аныяк кыстың чаактары долбанналып, ын-дында-ла тар хөйлеңинге хөрээ сыңышпастан, карактарында өөрүшкү көзүлдүр-ле чалбыраашталып турган. Аныяк оол ол кысты мурнадыр көдүрүпкеш, боду шуут-ла ужуп кирип кел-ген.

Сөөлгү чылдарда Экер Эресовичиниң адак-бышкаа кө-зүлдүр-ле аартап келген. Ол эптиг чымчак сандайга олуруп-канда, элдеп-эзин бодалдарга таалаксаары кончуг. Ам база дүжөр черинге чедир ынаар элзий берген.

«Шаг-үе деп чүвениң эртип турарының дүргенин — деп, Экер Эресович катап боданган.— Бо халып кирип келген

уругну ада-иези чоокта чаа-ла яслиже чедирип чоруп турган чүве ийин. Ам артында-ла душтук оолдуг апарган. Ашаа-даа чадавас ыйнаан...»

Ийе, ол уругнуң адын безин Экер Эресович билир ышкаш. Сактырга, ону Оля дээр чүве. Шын харын, ам улус уруг-дарыын бо-ла орус ат-биле адап алган болур болгай. Ол бичии уругнуң адын Экер Эресович канчап сактып алган кижии боор, адырам? Ынчан Экер Эресович суг өрүгээ, транспорт үстүнге чурттап турган. Оляның ада-иези база ол кавыда бажыңныг. Оларны Экер Эресович анаа-ла бора-бүдүн таныыр. Чүгле мендилежир. Оон элээн чалыы өг-бүле Олязын хүннүң-не хоорай ортузунда яслиге чедирип турган. Ынчан-гаш Экер Эресович олар-биле автобуска бо-ла ужуражы бээр.

Бир катап мындыг таварылга болган. Кожа орган кадай: «Улгадып келгеш, кым болур сен?» деп, Олядан айтырган. Бичии уруг боданмаан-даа: «Кондуктор болур мен». Экер Эресович ангадап калган. Өске улус база кайгай берген. Оляның чанынга орган кижии бүрү, билдингир-ле, сыр өске харыы манаан болгай: «Эмчи болур мен» азы «Башкы болур мен». Оон эгелээш-ле, ол автобустуң кондуктору Оляны билир апарган. Ону бичии кондуктор дээр, чаптаар, мендилежир, чугаалажыр. Экер Эресович база Оляны таныыр апарган. «Бичии кондуктор» караанга көзүлдүр өзүп орган. Чээрби алды дугаар кварталче көже бергеш, портфель туткан Оляны Экер Эресович база үргүлчү көөр турган. Оон ада-иези база ында келгени ол боор. Ам кончуг душтук кыс апарганы ол-дур. Дурт-сынының шилгедээн, арын-шырайының чаражын, чажының чоонун көрүңерден. Кижиниң сарыылы бирги чергеге турар ужурлуг. Кижиниң угааны эки болза, хевири ала-чайгаар-ла чараш апаар. «Чаражынга шай хайындырып ижер эвес, чажынга аът өртеп мунар эвес» деп чугаа бистиң үениң утка-шынарын илередип шыдавас апарган.

Хостуг олуттар бар-даа болза, Оля автобустуң мурнунче эрте берген. Анаа баргаш, олурганнарже көрүндүр эргилип келгеш, эрини ажып чораан аас-кежиин тө-чая хүлүмзүрөөн:

— Сен база бээр эртин кел, Коля.

Аттарының дөмейин аа кылдыр Экер Эресович иштинде боданган. Коля база эрте берген. Ийи аныяк кижии удур-дедир көрүндүр куспактажы аарак туруп алган. Олар ыт-ташпайн, өөрүшкүлүг карактары-биле чугаалажып турган. Хире-хире Коля бажын Оляның экинге салгаш, оон хоюг чаагынга эриннери-биле дегилеп каап чораан.

Ынчан бир-ле улгады берген херээжен кижии шыдашпайн баргаш, өкпезин кызаннаткан:

— Ада-иелеринер ышкаш кижилерни хүндүлөп көрзүңөргө канчап баар чүвөл?

Оля аайын тыппайн барган. Чүү-даа болза эр кижини болгаш, Коля камгаланы берген. Чок, ол камгаланмаан-даа, хектин ужур-чөвүн тайылбырлаарын оралдашкан:

— Олуттар ээлеведивис, үнген-кирген кижилерге шаптык катпадывыс. Ам чүү болду, кадам?

Демги-ле кадай парлавышаан:

— Шыданмаан улус болзунарза, кижини караа көрбөс черге барып куспактажыңар, ошкажыңар...

Коля ыттаар сөс тыппайн баргаш, Оляның ийи холун салбайн, орган кижилерге дуза эрээн чүвө дег көргөн. Кадайга болчур-даа, аңаа удурланыр-даа кижилер бар. Улус үрүгейичи берген.

Ол аразында доктаар черинге автобус турупкан. Хирези, Оля эпчоксунган боор, портфелин тутушаан, хенертен үнө халаан. Коля база ооң соонче шимчеш диген. Ынчан Экер Эресовичиниң сагыжынга бертенги ийи дуруяа кирип чыдып калган.

Кырган кадай хамиренмишаан:

— Белинде пөс быжындызы ылдыртып алган... Балдыры кызаннаан...

Оля элекке дүжө халаан ышкаш болган. Ооң почтаны эрттир чоктап турганын Экер Эресович билер-ле болгай. Бодап көөргө, Оля бир-ле сургуул черинде өөренип турар ышкаш. Башкы институтунда бе? Көдээ ажыл-агый техникумунда бе? Школада-ла эвес, он дугаарны доозупканы-ла илден.

Амды кадай сарыын кузуп, сагыжын сөглөп алырга, Экер Эресович ындыг-ла эрбенниг эвес кылдыр догааштырып каан:

— Боттарывыс база аныяк-чалы чораан болдур бис ийин, эштер хамаатылар.

Шала аныяк кижилер Экер Эресовичини чүүлдүгзүнүп көргөн. Демги кадай баштаан «кырган гвардия» ашактын кырынче үңмерлежи-ле берген:

— Амгы үениң тар хептиг аныяктары...

— Амгы үениң селбер баштыг аныяктары...

— Боттарыңар аныяк чорбаан силер бе, эштер хамаатылар?— деп, Экер Эресович чугаазын катаптаан.

— Аныяк чораан бис харын. Ынчалза-даа мындыг чорбаан бис.

— Эзер сыртанып, төрөпчи дөжөнип чораан бис.

— Чылгы манааш, аът кырынга удуп чораан бис.

— Аңнап чорааш, ак хар кырынга хонуп чораан бис.

— Чүү-даа чүве кыдыг-кызыгаарлыг, өйлүг-хемчээлдиг болуру чөп болбайн аан — дээш, Экер Эресович таваар уламчылаан.— Ынчалза-даа амгы аныяктарны бистин аныяк шаавыста ышкаш, даалың дег, алгыг чүвүр, бүдүн хойлар дег, аксыр-негейлер кедиңер дээрге ынаарлар бе?

Ижин көбгү сөп турган чүве дег, анчыг каткылар-даа дыңналган.

Мындыг дөргүлүг чугааны Экер Эресович чаңгыс эвес удаа дыңнаан. Амгы аныяктар дугайында домак эгелээрге-ле ыяап-ла аңаа барып үзер. Сай дажы ышкаш, улчугуп калган чугаа-дыр ийин.

«Бис аныяк чоруур шаавыста кырганнар база ынчаар чугаалажыр турган — деп, Экер Эресович боданган.— Бисти дангаар-ла турааргак дээр, ыт-куш ээртир, шимээн-дааштыг, аътка шавар дижир чораан. Шынында бо шагның аныяктарыңа дөмейлээрге, бисте чүнүн эртем-билии турган боор. Ынчалза-даа хүлээлгевис күүседип шыдаан бис. Ада-чуртка айыыл диргелип кээрге, чаңгыс-ла хүн улуг кижилер апарган бис...»

Экер Эресович чоокта чаа бир кончуг чоок эжи кижини биле база-ла бо дугайты маргышканын сакты хонуп келген:

Ол эш элээн улуг албан-ажылда кижини. Ийи оолдуг. Оларын чурттуң кандыг улуг дээди өөрөдилге черлеринге кирибеди дээр! Дөмей-ле ара каггылапкаш келген. Оон өгленип алган. Удатпаанда кадайларындан чарылганнар. Кандыг-даа ажылга ызырынмааннар.

— Оолдарымны арага-ла үреди — деп, эжинин химиринип органын Экер Эресович дыңнаан.

— Арага боор ийикпе, хамык ужур оолдарыңда-дыр — деп, Экер Эресович эжинге чугаалаан-даа.— Харын-даа бо дуңарда-дыр. Өске хөй силер ышкаш эштерниң ажы-төлү чүге анаа чүвөл?

Эжи көк кастыктарын нугугулааш:

— Бо шагның аныяктарын чүү дээрил аан — деп, муңчулуп чугаалап орган.

Кады аралажып өскөн кижини боорга, оон улуг албан-дужаалын барымдаалавайн, Экер Эресович сарыыл кирип чугаалаан-даа:

— Ийи-ле кижиниң чываан бүгү салгакчыларже чууй каарга черле таарышпас.

Эжи ону дыңнаар-даа хөңнү чок:

— Бо шагның аныяктарын чүү дээрил аан...

— Бүгү аныяктар шупту ындыг эвес — деп, Экер Эресович база хедер чугаалаан.— Бистер боттарывыска төлептиг салгакчыларны өстүрүп алган бис. Бир эвес амгы салгал биске төлептиг эвес болган болза, бистер аныяктарны эвес,

боттарывысты буруудадыр, боттарывыстың баштарывысты боттарывыс шаштынар ужурлуг бис. Мен-не хууда бүзүрээр мен, боттарывыска төлөптүг салгалды кижизидип алган бис. Ийи-чаңгыс кижилерни санга алгаш чоор. Шайның шаары боду-ла ынаар хөнек дүвүнге чыдып каар.

Эжи бодунуундан салдыкпаан:

— Мен-не дугайты чигзинер мен...

— Мен-не амгы аныяктарны каң-кадык, эртем-билиглиг, төлөптүг кижилер дээр мен. Олар дээрде сылдыстарны безин шүүргедеп турлар ышкажыл...

Ол боданып олулар аразында Экер Эресовичиниң дүжөр чери чедип келген болган.

— «Почта» — деп, кондуктор чарлаан.

Экер Эресович үнүп чыда чугаалаан:

— Угаанының хемчээли тарлай бербес болза, хевиниң тары канчап баар боор. Бөгүн тар хеп кеткей, даарта алгы хеп кеткей. Хамык ужур хепте эвес ышкажыл, эштер.

Экер Эресович соонда анчыг сөстөрни шала-була дыңнап үнүп келген:

— Магалыг-ла камгалакчы тыпты берген-дир.

— База ындыг тар хептиг ажы-төлдүг чүве болган болгай аан.

— Дагыр-эргек талазын тыртар...

Оон эгелээш, Оля биле Коляны Экер Эресович эртенги автобуска эпти көөр апарган. Мурнунда эскербейн турган чадавас.

Олар автобуска киргеш, биеэ-ле чаңы-биле мурнунче эрте бээр турганнар. Оон олут ээлеves, удур-дедир көрүшкеш, холдарын туттунчупкаш туруп алыр. Кижилерге шаптык катпас. Улус аразынга биеэ хевээр чүгле карактары-биле чугаалажыр. Ооң утказын кым билер боор, чүгле боттары билер ыйнаан.

Почта дужунга келгеш, Экер Эресович дүжүп каар. Оля биле Коля туттунчуп алган хевээр эртип чоктай бээрлер.

Экер Эресович дүжүп келгеш, автобустуң соонче кезек када көрүп турар. Ооң караанга холдарындан туттунчуп алган Оля биле Коля чуруттунуп кээр. Ынчан чүге-ле чүве ийик, Экер Эресовичиниң сагыжынга энирги бир Улуг-Хемни өрү ужуп чоктаан ийи дуруяа кирер.

* * *

Ол чылын Экер Эресович шөлээзин он айны сөөлзүредип алган. Күзүн динчээр кижилер. Тайгаже үне бээр. Төрөөн чериниң агаар-бойдузу аңаа кандыг-даа сурагжаан курорттардан артык эм-таң ол.

Шөлээ соонда Экер Эресович автобуска Ояны үргүлчү-ле чааскаандырзын көөр апарган.

Автобуска кирип келгенде, Оля биеэ чан-биле мурнунче эрте бээр турган. Олут эзелес. Аңаа баргаш, бурунгаар көрүндүр туруп алыр. Улустан көпөөктер дамчыттыргаш, билеттер үстүрүп алгаш, четтирдим дээрге-даа чүве ыттавас. Чүгле бажын билдирер-билдирбес согаш кыла тыртып каар. Кым-биле-даа чугаа кылбас.

Эрги, биеэги таныыры кижилерни автобуска Экер Эресович бо-ла көөр. Олар ам Оля дугайты чугаа үндүрбөстээн. Азы чааскаан боорга, кыс кижиге кайы хамаан чок сөс октап дидинместери ол ирги бе?

Ояның тонунуң тарлай бергенин бир-ле катап Экер Эресович эскерип каан. Ону ээзи өжөгөрөөн ынчаар кызырып албаан. Хүн келген тудум өөктери чедишпестеп бар чыткан. Ону өске кижилер база билип-ле турган боор.

Бир-ле эртен Оля автобустан элекке дүжүп калган.

Биеэки-ле чугаакыр кадай ынчан база орта орган чүведир. Ояның чүгле дүжерин манаан ышкаш болган.

Ол кадай улуг тынган:

— Амгы аныяктарны чүү дээрл аан: чылгычы кижиде даа адың ындыг дүргөн кайын солуп мунар!

— Чүү болду?— деп, элдепсинген үн дыңналган.

— Каапканы ол-дур!— деп, амдыы кадай чугааланган.— Иштиг кижиниң ам аңаа херээ чүү боор. Чоокта чаа-ла улус базын каггы дег, халчып турбажыктар бе? Ам ол-дур. Амгы шагның аныяктарын чүү дээрл аан...

Бо удаада чугаага улус киришпейн барган. Оля кээргенчиг болган боор. Шынап-ла Экер Эресович ада кижиде болгаш, Ояны хууда аажок-ла кээргээн. Чугаага безин киришпээн. Почта дужунга келгеш, ыт-дааш чок, артында чавызай берген чүве дег дүжүп калган.

Ол хүннү бадыр Экер Эресович орта ажылдап чадап каан. Сээдең кижиде биле дөмей-ле. Угаанынга үргүлчү-ле Боом үстүнге куу дазырга эжин өлүртүп каан дуруяа киргеш турар. Сактырга-ла, бо соок-чарда безин чаңгыс дуруяа ында ак хар кырында орган ышкаш.

Амгы аныяктарывыстың дугайында бодалывыстың чамдыкта дүргени кончуг ийин.

«Халаптыг аныяктар-дыр ийин — деп, Экер Эресович — ол база эът чүректиг кижиде болгай — чиг-чиг бодангылаан.— Шагда тывалар ындыг турбаан. Аас-дыл кырынга чугаалашкаш, сорулдаалажып алыр, ол-ла. Баш сөөгү-биле кады калыр. Кандыг-даа бижик херек чок. Ам дээрге талаар болган шаг ышкажыл бо. Кудазын дүжүрүп, хөйге чарлааш,

ашак-кадай болганын бадылааш, сүлде чураан төгерик танма-биле быжыглап каарга-даа хоржок. Бир-ле базаарда кадай бир-ле чүве чулчуруптарга, ийи чара кылаштажы бээр...»

Автобуска Оляны көрүп каан санында-ла, Экер Эресовичиниң ону кээргээри кончуг. Улус база аңаа сагыш човап, олут хостап бээрин оралдажып турган. Ынчаарга-даа Оля олут ээлевес, биеэ-ле черинге туруп аар турган.

Оляның арны ындыг-ла хөглүг эвес. Улусче удур көрө албас.

«Ындыглар болгай, бо шагның аныяктары — деп, Оляны көргөн санында-ла Экер Эресович боданыр,—көстүп-ле турган хырны-боскун чажырап. Оон эгенген херээ чүү боор, иштинден үзе шарыттынып алганын көрүңерем...»

Чежемейниң-даа хөглүг эвес болза, Оля өске бүгү иштиг херээженнер дег чараш болган. Чаактары долу, кызыл-кызыл долбаннарлыг. Шырайы төп-төгерик. Ындында-ла дорт дурт-сыны улам хертеш апарган, харын-даа көрүштүү аажок.

Кыш орту кирип чорда, Оля автобуска көзүлбестей берген. Ажы-төлү безин ажы-төлдүг апарган кижини — Экер Эресович ооң чылдагаанын эндевээн. Билдингир херек...

Мырыңай май айда чүве ийин оңар. Автобус доктаар черге улус көвүдөвээнде кылаштап келгеш, Экер Эресович автобуста ынак олудунга олурупкан.

Ынчан улустуң соондан бир холунда чаш уруг куспактаан, өске холунда портфель туткан аныяк херээжен кижини кирип келгеш, бурунгаар эрте берген. Экер Эресович хамыктын мурнунда портфельди танып каан. Оляны-дыр! Кызылдың сургуулдары ынчан даңгаар ындыг портфель тудар турган. Үрде ужурашпаан бодунуң уруун көрүп каан чүве дег, Экер Эресовичиниң чүрээ тиккигайнып орган.

Оля автобустуң мурнунга баргаш, биеэ чаңы-биле бурунгаар көрнүч туруп алган. Чаш уруу-даа, портфели-даа — ийи холунда. Ону ында улус албадап тургаш, мурнуку олутка арай боорда олуртуп алган. Амыдыралында бир-ле дугаар боор он, Оля улусче көрүндүр олуруп алган. «Ам-даа чааскаан хевээр — деп, Экер Эресович сагыжы саргып боданган.— Бир эвес мээң уруумну ынчаар каапкан болза, ол куурумчуну хүл-ыйба кылып каар ийик мен...»

Экер Эресович ынчаар боданыптарга, ооң чулчургайларында судалдары изиңейнчип, ындында-ла ханының бедик базышкыны көдүрлүп орган. Ол харын чудуруктаныпкан. Адыштарының ишти дериде бергенин боду эскерип каан. Оон эгелээш, Экер Эресович ийи иешкини хүннүң чыгыгы көөр апарган. Оляның чаш уруунуң доругуп оарын Экер Эресович амырап көөр турган.

«Ол боор ийин, көрөм, куурумчу адазының хоранныында— деп, Экер Эресович хыы ханып бодангылаар.— Оля база сургуулун доозуп алыр. Ындыг кызыл кижиги шыдаар-даа!..»

Оля уруглуг көстүп турар апарган соонда, Экер Эресовичиниң сагыжынга биеэги Боом үстүндө куу дазырда чангыс дуруяа кирбестей берген.

Иешкилерни көргөндө, база бир чүүл Экер Эресовичиниң сеткилин аажок оожуктуруп турган: «Бистиң Совет эрге-чагыргавыс кончуг-ла чөптүг эрге-чагырга-дыр ам бо, бот-иелерге база онза сагыш салып турар. Оляның уруун ясилие тургузуп кааны ол-дур. Шын-дыр, чаш төлдер буруулуг эвес, тоянчы адаларның кеми ышкажыл...»

Оляның уруу хүн тудум өзүп орган. Ооң адын безин Экер Эресович билир апарган. Иези оозун Айлашка деп чассыдар болган.

«Ындыг апарган шаг ышкажыл бо — деп, Экер Эресович боданган.— Аныяк ада-иелер уругларын орус-даа эвес, тыва-даа эвес хайнак аттар-биле адаар. Айлашкалар, Мергешкалар, Орлашкалар деп-даа адап тургайлар аан. Чаа салгал чаа ёзу-биле чурттаксап турар-дыр...»

База кыш эрте берген.

Оляның Айлашказы маңнап турар апарган. Семизин, чаражын канчаар силер, ийи чаагы дээрге күскү шагның ийи хүрең тооруу-ла. Олутка орта орбас. Суг курту-ла.

Оля автобуска келгенде, уруун мурнуку олутка олурткаш, боду үстүндө доора кылаң демирден туттунгаш, база-ла биеэ чан-биле туруп алыр.

Оляны Экер Эресович ам топтап көөрге, ооң шырайы биеэги дег төгерик эвес, шөйбексимээр болган. Портфелидаа соолбургай, чаактары-даа соолбургай. Ында кызыл-кызыл долбаннар чок. Кара карактарының одунуң суларгайы кончуг, өжүп бар чыткан чула дег. Эриннери хан чок болгаш мунгаргай, үр үеде ёзулуг чугаа кылбааннар боор. Каштагар чаактарында көстүр-көзүлбес куу аш-дүктөргө. Оля оңуп бар чыдар чечекке дөмей болган...

* * *

— Дуруяаларны көрөм — деп, Экер Эресовичиниң кадайы чугаалааш, эртенги аяс дээрже көргөн.

Ынчан күс турган. Шынап-ла ийи дуруяа оолдарын эдертип алган ээргиништелдир ужуп турганнар. Олар улам бедип бар чорааннар. Оолдарын ужудуп өөредип турарлары ол. Удавас кыш келир. Ырак-узак орукка амдыгааштан белеткени бергеннер-дир.

— Бис база олар дег чораан бис аа, авазы — деп, Экер

Эресович эргелиг болгаш бодалы ырак чугаалаан.—Ажы-төлүвүстү бут кырынга тургузуп алыр дээш, канчаар карак кызып чорбадывыс дээр.

— Чааскаан чораан дуруяа черле көрбээн мен — деп, кадайы биеэ-ле чугаазын катаптаан.

— Ындыг харын, авазы. Дуруяалар — эжеш куштар. Күзүн ажы-төлү көвүдеп, харын мырыңай өөр-өөр апаар.

— Чараштарын аа.

Экер Эресович турум чанын салбас. Эрте эрте турар. Аыш-чемин белеткеп кааш, кады-кыраанын эдертп алгаш, Улуг-Хем кыдыынче агаарлап кириптер. Орта баргаш, чалгыглар чаптап, арыг агаарга аян-тээлеп чоруурлар. Оон эртежик ээптерлер. Ажыл кончуг.

...Автобус барык-ла шимчеп үнүпкен. Шак ол үеде кижилер маңнааны дыңналган соонда, мурнуку эжиктеп хөглүг каткы чуглуп кирип орган. Экер Эресович сактырга, ол каткы тараа дег тодуг, ары чигири дег чаагай, хат-салгын дег чник, айыраң чечек дег чараш болган. Каткының соондан Айлашка иешкилер кирип орган. Оларны кандыг-ла бир аныяк кижиге көдүрүп киригилепкеш, автобустун соңгу эжиинче маңнаан. Экер Эресович соңгалар өттүр хилиң ышкаш баш дүгү караннаанын көргөн. Аныяк эр кирген ояар Айлашка иешкилерниң чанынга барган. Хажызында орган Экер Эресовичиниң чүрээ чарыштырган аътты дег шапкыланы берген. Шынап-ла ол чоор бе?

Ол-дур харын. Коля, Николай! Айлашканың ачазы!

Каая чидип чорааны ол?

Билдингир-дир. Эр кижилерде Ада-чуртун камгалаар деп бир ыдыктыг хүлээлге бар.

Николай кылаң кара хавактыг шериг бөрттүг болган. Шериг хөйлеңиниң погоннарын ап каапкан. Барган ояар уруун куспактааш туруп алган. Айлашка ачазының мойнундан так туттунупкан, ам аңаа кандыг-даа чымчак сандайның херээ чок.

А Оляның арын-шырайының өскерилгенин чүзүн-баазын будуктар туткан уран чурукчу кижиге-ле чуруп шыдаар турган боор. Чангыс өңнүг будуктуг демир-үжүк-биле ону бижири берге. Мен чүгле сомнаарын оралдажып көрейин: Ольганың шөйбек шырайы база катап төгериктели берген болган. Чаактары долуп, кызыл-кызыл долбаннар көстүгүлөп келгилээн. Куу аш-дүктер чиде берген. Арны үстелчек, кылаңайнып турар. Эриннери тодуг, кызыл, өөрүшкү долган. Хүлүмзүрүү кызыгаар чок болгаш чылыг, аңаа донган кижилер-даа чыннып ап болур чыгы. Диштериниң аккыры аажок, бажыңга сайгылгаанның-даа херээ чок ышкаш. Порт-

фели база дартагар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Ольга ол хүн база катап чечектели берген ышкаш, дүүн-даа чадавас, эрткен дүне-даа чадавас.

Экер Эресович сеткили ханып боданып орган: «Эр кижиге херээжен кижиге каттыжып алгаш, чүгле ынчан бүдүн кижиге болур чүве-дир ийин».

Мурнундаазы ышкаш, Экер Эресович бо удаа элдеп-эзин хөй чүве боданмаан. Дүжөр черинге автобус доктааптарга, Экер Эресович үнүп чыда, эжикке бичии доктааш кылынгаш, орган кижилерже көргөн. Сөс алыр кижиге бар ирги бе деп бодаан. Кым-даа чүве ыттаваан. Биеэки ааспырак кадай безин инек-сокпа дег согаңайнып орган. Удуп кайын удуурлаан, билбээченеп орган болбайн аап.

Экер Эресович дүжүп келген. Автобус дааш чок шимчеп үнгөш, Кызыл хоорайны өрү чоктапкан. Эргиге чаңы-биле Экер Эресович ооң соонче кезек када көрүп турган.

Ынчан өрү көрө кааптарга, ийи дуруяа оолдарын эдертип алган, бедик дээрде көстүр-көзүлбөс кылытып чораан.

Экер Эресович ажылынче чиик-чиик кылаштапкан, иштинде чугаалангылаан:

— Ийе, дуруяалар — эжеш куштар...

Алдын-оол ДАРЖАА

ТАҢДЫ КЕЖИИ

Тоожудан эгелер

I

Эртен эрте, салгын-сырын сооланнадыр үрүп, оът-сиген соганнадыр чайганып турда, тей бажынга бараан харап тургулаан ийик силер бе? Бо черниц тейлери чавыскылак-чавыскылак, бажы мөкүлчек, доңгайты салып каап паш сагындырар. Оңгар дүптүг эвес, а чалгыяк паш дег аап. Ыпчангаш ындыг чүве ыйнаан, талыгыр сыннар баштарында шил дег кылагар меңгилерден каккан салгын тейлерни бир кылдыр эргий хадып, сырый сыптыг чолдак хола-хараганнарны өйлөп-өйлөп селбереннеди шаап, кургаг канмыылды чууктай каггылап, агы-каңгының айдыс чыдын тарадып турар.

Көктүг-шыктыг хөөкүй чуртумну көрүп турарымга экизин канчаар! Ажылдап хонган кижиге ындыг чүве ыйнаан, арын-бажым сергеп келир, салгын-хат хөйлөнимни хөрүктелдир үрүп, шынганнарымны сыйбап турар, ындыг-даа чаагай час-сыдыг, эвилең эргеледиг кайда боор. Магалыг-ла оран-дырам! Бо мээң төрүттүнген черим эвес, ада-иемниц өө-даа маңаа турбаан, анай-хураган бажы дозуп, хой-даа кадарып чорбадым, ынчалза-даа дөмей-ле эргим, дөмей-ле хайыралыг черим.

Тараа ажаажыр дээш, сургуул өөрүм-биле кады халдып чедип келдим. Оларым дуу ол, ыйгыл иштинде шаңда буруладыр ажылдап турлар, каткы-хөглүг, холу тудунгур, эрес-соруккурун көрбөс бе. Мен дүнеки ээлчегге таварыштым, кады ажылдаар Алла деп эшитип мен, ийилээн Базыр деп акылыг-даа мындыг бис ийин. Үжелээн кежээниц-не бир машинага олуруптар, оон ийи холга хол-хап суга каапкаш, ийи каракка көстүк кедип алгаш, данны атсы-ла комбайндан шаңче тараа сөөртүп тура хонар. Ээлчег төнерге, идик-хевисти силгиттинип, чунуп шеверленип алгаш, эртенги чем.

чип аар бис, а ооң соонда удуп дыштаныр мындыг. Бо черге чаңчыга бергеним ол ыйнаан, удуур бетинде барак дужунда мөкүлчек тей бажынга үнгеш, онгаар-дескээр хараттынып, салгынга хөрээм дөгөп туруксаар мен.

Мээң маңаа эртениң-не турарымга эш-өөрүм элдепсин-мес болу берген. Он шаа хонукта кады ажылдап таныжа берген кижилер мени пат-ла билер, дүнеки ээлчегде кыстар-ның бирээзи дижир. Чаа келгеннер эскерзе-даа, сонуургавас, сонуургаза-даа — ужуражыр чай турбас, дуу-ла ыйгылда машина кырындан бөргүн чайган азы бир-ле чүвени алгырган эртип чыдар. Ынчангаш күжүр бодум, хая кырында эзир ышкаш, хостуу-биле хөрээмни долдур тынып, оңгаар-дескээр чоргаарым кончуг харанып турарым бо-дур ийин.

Улуг Төрээн чуртумнун көктүг-шыктыг булуну... Мен бо черге чаңчыгып калдым, алдын-сарыг кызыл-тасты адыжымга саара туткулаарымга, артында-ла борбак-борбак, аар-аар, сактырымга — мырыңай догдурадыр дагжап саарлыр мындыг ийин. Тарааны ажаажып турар болганымга чоргаарланып, бо кайгамчык эртине-байлактың тыштып турар делгем девискээрин ээ кижиниң эриг көрүжү-биле эргелелдиг эргий көрүп, сагыш-сеткилим таалай берген турарымны көрүрден.

II

— Дарый!

Базырның шедиргеленчек чоон үнү дыңзыг-даа болза, кижини кый дээн чүве ышкаш эвес, анаа-ла адаан кылдыр дыңналыр. Ооң бодунуң-даа чаңы оожум, домак-биле ону шимчедири берге, оюн баштакка-даа ажынмас кижиде болду. Аңаа көөрдө Алланың шимченгири аажок, бир-ле суг курту дег кыйбыңнаашпаяк, ам безин Базырны шоода аарак, чиңгежек сирленнээш үнү-биле ыткыр алгыра-дыр:

— Дарья!

Базырның оожум чоон үнүнүң соонда Алланың кыпсынчыг чиңге үнүнүң ылгалды таан-даа кончуг, кижиде каткызы келбес аргажок, ынчангаш Алла туттуна аарак бүдүү чуглууп-ла турар, а Базыр ону эскербейн-даа, биеэги-ле таваар чаңын салбайн, дөрт кажыкты ширтек кырынче ышкына чоруй дүжүрүпкен дег, тап-билээ адады:

— Дарый!

Алла демгизинден-даа артык чиңге үн-биле:

— Дарья!— депкеш, оон ыңай туттунуп шыдавайн, сыйтыладыр каттыра каапкаш, буруузунган аян-биле шала оожум кыйгырып тур:

— Дарья, Дарья!

Мырыңай кожазынга, өпейти бөлүп каан тараа артынга чыдып алгаш, өөрүмнү чаптап дыңнап чыттым. Базырнын назы-харын айтырбаан улус бис, чүү-даа болза бистиң чаңгыс чылын школа дооскан чажыдывыс-ла боор, ынчалза-даа сыны менден узун боорга, мен акымайлаар мен, Алла база-ла мээң аянымны эдертир, ынчангаш Базыр бис ийини акы ёзузу-биле карактаарын оралдажыр. Ол чайгаар-ла бис ийиниң бригадиривис, баштакчы киживис болу берген, хүннүн-не хүлээлгевисти даргалардан айтырып ап, кайы машинага ажылдаарывысты билип алгаш келир. Ыя аразында Алла биле бис чүнү-даа кылып болур бис. Эжимниң узуну Базырдандаа артык, чүгле сыны чингежек, органзымаар боордан башка, ынчангаш өрү шурагыланып ойнаар, тас шаңны бир кылдыр сагыжында бодап алган бөмбүү-биле баскетболдап маанан-даа турар, сери ооргаларындан туттунуп алгаш, будун черге сөөртү-сөөртү азы бар-ла шаа-биле дыгдыныпкаш хиртиледир-хииктелдир турниктээн-даа турар. Мен кайы-бир булуңга чаштынып алгаш, өөрүмнүн кый дээрин манап чыдар мен. Өөрүм кыйгыра бээрге, бүдүү баккылап көөрүмге, Базыр шаңны тап-билээ эргилдир көргөн турар, а Алла, уран чүүл бөлгүмүнге ойнаан ышкаш, оолдун аайы-биле ол-бо талаже даппыңайнып, холу-биле караан хүнден хөлегелээн кижиге өттүнүп, аяанны-даа, узуну-даа кончуг апарган харап турар.

— Мында мен — дээш, ажытталчак черден үне чүгүрүп кээр мен.

Бодум бодумну хажыымдан көрүп шыдавас мен, ынчалза-даа чаңгыс өгнүң уруглары болур акызынга болгаш угбазынга эргеленген хеймер дунма дег, бир-ле каттырынчыг болгаш чассыг чаңнап турарымны мүн-не эскерип чоруур болдур мен ийин. Ол хиремде-ле хүннүн-не чаштынып, өөрүм-биле ойнап, оларның чемелеп-даа, хыйланып-даа билбес чаптанчыг чаңын чаптап, хоюг-чымчак көрүжүн катап-катап көрүксээр мен.

Базыр мени көрүп кааш, меней берген чүве дег серт кылыңза-даа, бичии уругнун кем чок опчоктаныын улуг кижиниң эскербээчеп эрттирип каар аяны-биле:

— Че!— деп кааш, бистиң үш ыяш хүүрээвисти бөле куспактапкаш, хая-даа көрүнмейн базыптар.

Алла менче уткуй халааш, кайы талазындан чедип алза эптиг чоор дээн ышкаш, оюн-баштаа-биле ол-бо дап берип чоруй, бир колдуумдан сегирип алгаш:

— Иде-иде базып олур, Дарь — деп, шын туразы-биле көгүткен чүве ышкаш, эвилең сөглээр.

Эжимниң тывалаары шоолуг эвес, ынчалза-даа хүннүң-не бир-ле каттырынчыг сөстү тып алган, ону чугаазынга ажыг-лаан чоруур. Мээң адымны тыва ёзу-биле кыскаладыр час-сыдып адаар, ол хирезинде «Дарый» деп тыва атты эвес, а бодунун «Дарья» дээрин барымдаалаар, черле хөктүг уруг боор, бирде чаптанчыг-даа, бирде каттырынчыг-даа.

— Иде-иде бас-ла, Дарь—деп, Алла катаптаар.—Базыр акывыс бөгүн арыг ажыл тып каан, эң-не бышкан болгаш эң-не улуг борбак-борбак кызыл-тас бастырган комбайнга баар бис.

III

Дүне ажылдаарга багай эвес чүве. Кежээ дораан-на, агаар сериидеп, сооп келирге, машина-техниканың шимээн-даажы хүндүскүзүндөн артык киткеп, сагыш-сеткилди хай-ныктырып, «Шиг-шиг, чиге-чиге!», «Шаг-шаг, часпа-часпа!» деп-деп командылаарга, кижиниң холу чайгаар-ла дыңзыг туттунуп, шыңганнары күш кирип келир. Машинаның хаар-жаанче көрүнгөн караа, комбайнның соонче углаан оду бистин ажылдаар черивисти чырыдып бээр, машина биле комбайнның шимчээн аайы-биле ол оттар кайы-даа чүктен, канчалдыр-даа чырыткылаар, ындыг-даа тывызык шимченгир прожектор кайда боор. Саарылган кызыл-тас ол прожектор-нун чырынга каш янзы көстүр, ону көрүп-ле турарга, чамдыкта челээштелип-даа турган ышкаш апаргылаар, ол аразында өскелеринден хоорук чаштаан борбак тараа чаакка кээп дээрге, артында аарышкылыг, борбак долу каккан чүве дег, шынарлыг болбазыкпа.

Бир-ле катап биске хөктүү кончуг чолаачы таварышкан денер даан. Үжелээн соңнуг-мурнуг базып олурувуста, кабиназының иштинге үрде таартпаан сеспигир бажы төчүңей-нип каап, бисче көрүнмес-даа, машина ындында чүве сонуур-гаан хевирлиг олурган-на чүве. Базыр машина хааржаанче хүүректерни камныг салгаш, чийги сүргей үне халааш, холун сунарынга белен тур. Эр кижиниң болгаштын ындыг ыйнаан, үргүлчү-ле эпчок, берге черге чоруксаар, дузааргаа мырыңай амыр. Алла биле бис ийилээн база чарлып олуруксакас бис, ынчангаш кабина үргүлчү хос чоруур.

Алла мээң колдуумдан салдына каапкаш, узаш-узаш кылдыр мурнап шурагылааш, каттырынчыы сүргей ээгип алгаш, мени чалап тур:

— Хүндүткелдии-биле моорлаңар, эргим Дарь! Ажылы-выс экизи дегет, ары-даа дегет, бүдүнгүрү-даа дегет, мындыг чоруу чогуңгур эш-өөрнү хүндүткес аргажок.

Үжелээн машина хааржаанга олуруп алдывыс. Базыр ка-

бина кырынга чудуруу-биле ийи-үш көң кылдыр дүжүрүп, беленивисти чолаачыга медээлеп кагды. Дээрде бора-бора булуттар кылыннап, соок хат борай үргүлөп каап, агаарның өскелини кончуг турган чүвө. Олуруп-ла, олуруп-ла тур бис, чоонаада-ла балдыр сыкпас Алла безин шимчеш дивейн, бажында аржыылының шивейликкен дүйүүн чазып чадап, илдең-не шугулдап олурду, а чолаачывыс сураг, моторун-даа ажылдатпас, олура удуй берген чүвө-биле дөмей. Базыр биле бис шимчээр эвес бис, манап-ла ор бис. Алла аржыылын баглап алгаш, черле дөстүнөр ийикпе, кабина кырын көңгүредир соктап-соктап, ооң иштинче харангаш, алгыра-ла берди:

— Кара-хөк! Кара-хөк! Кара-хөк!

Базыр шимчеш-даа диведи, оңа берген куу шляпазын караанга чедир халыптай салып алган олурза-ла олур.

Мен Аллаже элдепсинип көрүп кагдым. Алла ийи холу-биле Базыр биле бис ийиниң шенектеривистен хары угда шеле тырткаш, эгиннеривистен куспактааш, баштарывысты үскүлештириптер чаза чоруй, улай-улай айтырып эгеледи. (Базыр харылапас, а мен «ийе» азы «чок» деп каап ор мен):

— Агаар чылыг-дыр бе?

— Ййе.

— Мынчан суг доңар бе?

— Чок.

— А доштан тып ап болур бе?

— Ййе.

— Ол дош даштыгаа эриир бе?

— Ййе.

— Эрээш бусталыр бе?

— Ййе.

— Бусталгаш кургаар бе?

— Ййе.

Бистиң чугаавыс бичии уруглар оюну-ла олчаан деңер даан. Алла болганчок-ла мынчаар ойнагылаар кижичүвө, боттарывыс келир үеде бичии уруглар-биле ажылдаар башкылар болур күзелдиг болганывыста, оюн деп чүвени үнелеп биле берген бис, оон ойталаар ужурувус-даа чок. Ынчалза-даа Алла бисти кайгатты:

— Чолаачывыс эрээш, бусталгаш, кургап калып-тыр. Бараа элдеп!

Аайын тыппайн ор бис.

— Доштан бүткен кижичүвө болган-дыр! Бараа элдеп!

Ам көрүп көөрүвүске, кабинада кижичүвө чогул. Алланың баштаа бистиң сеткиливисти элээн чымчатса-даа, изиг-түлүк

компанияга саат каткан чолаачыга шыжыгып эгеледивис. Алла дүже халааш, шаңның бир ужунда чир-шоң дүшкөн каткы уунче узаланнадып кагды. Мен чолаачының дем чаа харанып орган талазынче дап бердим.

Беш-даа баспайн чыткаш, чолаачывыстың бөргү артезиан кудук үгээниң артындан көстүш дээнин эскерип кагдым. Кижим узун шывык тудуп алган, оозун бир-ле черже кожаннаткан, доңгаңнадыр дап берип каап, опаннадыр дедирленип каап, чай чок хөделген турар мындыг. Чеде бээримге, көк ыт, кара моортай ийи үгек азы биле херим аразында тырлы берген, сирбектежир-хербектежир-даа шаг чок кылдыр тутчуп-тутчуп, шуут шимчевестээн, а чолаачывыс оларны хей черге албадап, хилинчектээн тур. Хорадааным кончуг-даа болза, танывас кижибиле хары-буруу чокка кыржы бээр эвес, бодумну туттундум, ынчалза-даа үнүмнү чымчандып шыдавадым:

— Манай бердивис ыңар.

— Бо эштерни кижизидип тур мен, дом.

— Мындыг өйде деңер даан?

— Маргылдаавыс үзүп бер деп диледилер.

— Ол маргылдаа черле кайын доостур!

— Бо таварылгада үзүлген-дир ийин, дом. Өөрүнче сөс чедирзин дээш, боларга медедел шингээттирип, тиилелгемни быжыглап тур мен.

— Машина биле комбайн амы-тынныг чүвелер болган болза, силерге харын медедел шингээттирип, күш-ажылдың сагылга-чурумун эки-ле быжыглаар турган боор!

Чолаачы менче бажын көдүрүп олурда, ооң арын-шырайынче-даа көрбейн, эргилгеш маңнаптым. Ооң хевирин бодаарымга, эгени бергени илдең болду, мээң соомдан саат чокка ап четти. Мотор хөделди-хөделбедиве дег болгаш-ла, машина турган черинден кожаш кылдыр шурааш, моң кымчы-биле кымчылапкан аът дег, оңгул-чиңгил оруктап хокпаннадыр ыдып кагды.

Машина хааржаанга олурары эптиг азы эпчок болганын сагынмайндыр мен. Комбайндан озалдаанывыс, ону манадып туруп алганывыс дээш, сагыжым далажып чораан. Аргалыг-ла болза дүрген четсе, аткан ок дег сыылай бергеш, машина хааржаа-биле комбайнче көрүндүр төк кээп-даа дүшсө, аарышкылыы хамаан бе деп, мени далаштырган бодал-ла ол. Ынчангаш баштайгы ийи удаа шаңче халытканывыс эскерттинмейн эрте берген, комбайнче үш дугаар эеп олура харын машинаның маңының элдептиин эскерип чор мен. Ол аразында имиртиней берген чүве, сактырга — бистин машинавыс кара өжегерээн өпөңейнип, уругларга көргү-

зери-биле чуруп каан мультфильм дээр кинода чүве дег, амы-тынныг апарган ышкаш сагындырар, а карангы имир өртемчей база ооң аайы-биле пөс көжеге дег хөлбөнейнип турганзыг-даа.

— Сээн чугаалаан чүвең уткалыг-дыр, дом — деп, чолаачы комбайнның медээлептерин манап турар аравыста чугаалай-дыр.— Ылаңгыя үнүң черле онзагай-дыр. Бодунну көөрге, ындыг кончуг эвес, молдурга ышкаш молдурга-ла-дыр сен, а үнүнүң чассыын, ол чассыг хирезинде бүзүрелдиг дынзыг деп чүвезин.

Чолаачынын арнын карангыда орта көрүп шыдавадым, чүве чугаалап база четтикпедим, чүге дизе комбайнның хажызында оду кыва берген — тарааны машина хааржаанга урдуруп аар апарган бис. Машинавыс өпөш-өпөш дээш, комбайнга кожаланчып кээрге, тараа хааржакче төктүп эгеледи. Ам оваарып турарымга, шынап-даа кончуг чаагай тараа, артында богу безин эвээш. Харалаан, таптыг-ла ол өйдө машинавыс канчап барганы ол чүве ийик, дуою шылаар мал эвес, дугую шылаvas демир хирезинде, сырбаңнааш кижги ышкаш, чаңгыс черге орта турбас, өпөш-өпөш кылдыр дап бергилээрге, комбайндан төктүп турган тарааның чамдыгы черже чайт диди. Алдын-сарыг кызыл-тас ширтек ышкаш чаттыла берген чыдыр, машина довурак-биле холуй базыпкы дег, харааданчыын канчаар ону.

Чолаачывыс ону көрбээни ол чүве ыйнаан, машиназын өпөңнетпишаан, шаңче дап берип чыдыр. Алла кабина кырын көңгүредир соктай-ла берди. Чолаачы ону-даа тоор хире эвес. Мен демнежип соктаарымга-даа, машинавыс тура дүшпөс, харын дүргедээр, өпөңнээри дам баар, шуут-ла шуудунга кире берген мындыг.

Базырның хорадаары ол ыйнаан, халып чораан машина кырындан кабина тепкижинче дүже халааш, ажык сонга өттүр чолаачыны сегирип алды. Тормоз кыжырткайны берди — машина ийлеш дээш тура дүштү. Кезек када ыржым апарды. Оон, Базыр чолаачыны силгип-силгип салыпканы ол чүве ыйнаан, оозу анай дег мааңайны берди:

— Аа-аа-аа!

— Алгырбайн, дедир эг — деп, Базыр дыка шынгыы чугаалай-дыр, ооң үнү безин дошкун дыңналды.

Аарты кактырыпкан кырган ыттың туткуланып ээрери дег, чолаачы сылаңнааш үн-биле дүрген-дүрген удурланып тур:

— Чүге ээр кижги мен? Бодун харын чүге кижги доктаадып тур сен? Мен үлүг-нормалыг кижги-дир мен, дүрген хап турар ужурлуг, билдин бе. Чүге кижги читкелээр сен? Мойнум

ажып тур, бичнимде бертинип чораан чыргам бар, сен кулугур кижиге өлүрүп кааш, каяа чоруур сен сен? Кижиге эттээн дээш база харыылаар сен, эмчиге шинчидер мен, ана, аа-аа!

Чүвө баксырады-ла, Базырга дузалаар-дыр дээш, машинадан дүжүп чыдырымда, Алла шагда-ла черде барган тур, чолаачыже холун кожаннадыр-даа:

— Черде тараа төктү берген-дир, көрбөс сен бе, тарийги! Үе хайыралыг эвеспе, мээң соомдан челдирип ор!

Алла чүгүрүп ыңай болду, Базыр биле бис ооң соондан чоруптувус. Чолаачывыс кезек када чөрчүп, медээлеп чоруй, чааскаан тараа дүжүреринден чалгаарады ыйнаан, бо хап келди. Ол аразында тараа төгүлгөн черни эндепкен болдувус.

— Ол болбазыкпа!— деп, чолаачы хыы ханып алгырадыр.— Хап олулар чүвевисти. Адыш ишти тараа каяа-даа чытпас бе.

— Амыр-дыр сен, амыр-амыр!— деп, Алла алгырып чоруй, амырааны кончуг кыйгыра-дыр:— Бээр болунар, бээр, бээр!

Баргаш, чер чаттылдыр төктү берген тарааны камны-биле бөлүп алдывыс. Довураа холушпазын дээш, кырын үзөөлөп тургаш бөлдүвүс. Даарта хүндүс эки тура-биле дөмей-лекээр, артканын ээлчег шагында дашкаар өйде бөлүп алып деп дугуруштувус-даа.

— Аксы-биле аал көжүрерлер!— деп, чолаачы шоодадыр.— Мен харын силер-биле кады кел чыдар боор мен.

— Чадаг кээр бис — деп, Алла кагжып тур.— Боттарывыс далгып чедип кээр бис.

Чолаачы эри хайны-дыр:

— Ам чаа бөлүп алган тараанар шоодай долбас.

— А моон чеже хлеб үнер деп бодаар сен?— дээш, Базыр айтырынга хары-даа манавайн, чолаачыны кабинаже чыпшыр ыя берди;— Адың кымыл аан, сээң?

— Чоор сен?

— Адаарындан ыядыр сен бе?

— Чоп ыядыр мен. Базар-ла дээр.

— Базыр бе?

— Базар, ийи дугаар слогта база «а». Паспортумда ынча деп бижип каан чүвө.

— Мүн-дүр харын!— деп, Алла чугаага киришти.— Мындыг чүвениң шолазы бистиң Базыр акывыстың адындан ылгалдыг болур ужурлуг. Мүн-дүр, мүн-дүр!

— А сен — дээш, Базыр Базарның читкезинден сегирип ал часкаш, бодун туттунуп, доңгуун болгаш тода сөгледи:— А сен хлеб чокка чаңгыс-даа хүн шимчевес сен!

Ынча дээш, Базыр машина кырынче чииги-биле үне халыды. Чолаачы черле сыйбың кижн: чаа-ла кабинаже сыннып, кудуруун кызыпкан эник дег, ылым-чылым турган боду, ам-на эри хайнып, мени шап чыдыр:

— А сен, онзагай үннүгбей, чүведен чугаалаар чүвенни, кижн сагыжы оожургаарда аан!

— Мен чүве чугаалаан болзумза — дээш, кара өжегерээн доктаап, Базарның сеткилин доюлдур манады каапкаш, чаала билиндир сөгледим эвеспе:— Ол-ла чериңге өлүп каар сен. Билдиң бе? Хамык чүвени катап-катап эргилдир боданып ал!

Чолаачы чүве ыттавады. Алла биле бис Базыр акывыстың дузазы-биле машина кырынче үне халыштывыс. Машина демгизи дег өпеш дивейн, оожум шимчээш, салгын-сырынны ийи чара кулбуртпушаан, шаңче тутсуп кагды. Ону бодаарга, чолаачы-биле үскүлежиивис халас эртпээн, Базар бир-ле чүвени бодаан, элээн эгенген хире ийин.

IV

Хүннер билдиртпейн эртип-ле тур. Эң-не үнелиг чем—тараа дугайында бистиң эргелиг чылыг бодалдарывыс боттуг ажыл-херектер болуп, чидириг чокка ажаап алган дүжүдүвүс чингежек-чингежек ооргалар бооп чаттылып, изивейн-иривейн, сериин таптыг кургап, каракка көстүп, холга өйдүгүп турда, сеткил-сагыш сергек турбас арга чок. Базыр, Алла бис үш аравыста суг өтпес найыралдыг бис, демниг сааскан теве тудуп чиир дээни дег, хүлээндирген ажылды оон-моон сегиргилеп алгаш, кайы-кайывысты түрүвес деп кызып-кызып хирт кылып-ла турар бис денер даан.

Чаңгыс ажилга, чаңгыс чүткүлге алыскаш, сагыш-сеткиливис база тааржып, бот-бодувуска бүзуреливис дендээн, чүнү-даа чажырышпас апарган бис. Мен бодум хуумда Базырны кады төрээн акым дег хүндүлээр мен, мээң дугайым-да оон чылыг сагыш-човаашкынын черле ындыг болур ужурлуг чүве дег хүлээп ап чаңчыгып кагдым. Алла биле бодумну ийис кыстар кылдыр бодаар мен. Чаңгыс иеден төрүттүн-мезе-даа, чаңгыс ишке дадыгып турар болганда, сагыжым таалап ханып чорбайн канчаар ийик мен аан.

Мен чамдыкта тей бажынга селгүүстээш келгеш, бир ыржым булуңга олуруп алгаш, дээрде булуттарже көргөш, аянашкак-аянашкак домактар бодап каап турар апарган мен. Онза тааржыр бодалдарымны бижип ап-даа турдум. Бир ындыг чогаалымны көк кыдырааш картынга бижип алдым. Даштыгы талазында хемчеглерниң метрлиг системазын, көвүдединишкиниң таблицазын бижээн кыдырааш картынга

аан. Чаңгыс калбак саазында ол чогаал мээң амыдыралым-га улуг салдарлыг болурун бодавайн-даа, анаа-ла бижип кагжык мен. Та чүге ынчаар адап алган кижини мен ыйнаан, «Сөглеттинмээн ынакшылым» деп эге бижээш, ооң адаан ийи катап шыйып алдым. Оон ыңай бижээним мындыг:

Черле ынчаш билбес-тир мен,
Чеже мынчап чоруур мен ам.
Кымдан сүмө айтырар мен?
Кымдан? Черле билбес-тир мен.
Аныяк чаш чүреккейим
Бир-ле дугаар ынакшыды.
Билбезим бир оолчугашка
Амыр-дыш чок ынакшыдым.
Дүнелерде удуйайн,
Дүннү өттүр ону бодап,
Ону кым-даа билбезим дээш,
Оожум ыглап чыдар турдум.

Борта доктаап, боданы бердим. «Кымга ынакшаан кижини мен ынчаш?» деп, бодум бодумдан айтырттымдым. «Чок, ындыг эвес, өске кыстың өмүнээзинден бижээн болгай-ла мен» деп бодап алдым. Бодумнуң ынакшылым сөглевейин турар болганымда, ол арай кударанчыг болган, ынчангаш шүлүк база кударанчыг хөөн-биле доозулган:

Ынчалза-даа удаваанда
Ынакшылым менден ырап,
Ыт-дааш чок, хая көрбейин,
Ырак черже аътаныпкан.

Сактырымга, эки-ле чогаал үндү ышкаш. Мен «чогаал» деп адап тура, бижээн чүүлүмнүң шынарын чугаалавайн, ону кара угааным-биле чогаадып каан мен деп утканы илередип ор мен. Оомнудагын номчааш, шүгүмчүлелдиг ёзу-биле сайгарып, элээн шорлуп олурдум. Ынакшылын адаанда сөглөп турар болганда, чүге «сөглеттинмээн ынакшыл» дээнил? Балаптайн дээш, дап бергеш, соксап кагдым: ырларда безин ындыг хевирлиг чүвени ырлажып-ла турар болгай. Ынчалза-даа шүгүмчүлелге дыңнангыр болуру-биле эгениң хажызынга, та вариант болзун, та эпиграф болзун, номчаан кижини-ле билгей аан дээш, «Ой, та канчаар» деп бижип кагдым. Шүлүктүн ийи дугаар одуруунда «Чеже мынчап чоруур мен ам?» деп сөстөр чевен, харын-даа хыйланчак ышкыш дыңналды. Солуур чүве тыппадым. «Чогаалчы мен бе ынчаш. Шынап-даа болза?» дээш, бодум бодумну оожургаттым. Шүлүктүн он, он бир дугаар одурууларында «ону» деп сөстүн дапкырай бергени эпчок болду, элээн боданып олургаш, сагынгырым шору солуп дүжүрүптүм:

Дүннү өттүр оолду бодап,
Ону кым-даа билбезин дээш,
Оожум ыглап чыдар болдум.

Бодум безин билбейн, кыстың ыглап чыдарын бижипкен болганымда, кударанчыг төнчү мырыңай эптиг ышкаш сагындырды. Солуннарда үнүп турар шүлүктөрдөн дээредевес-даа болза, таан кончуг дора эвес шүлүк болду, аныяк автор-нуң баштайгы чогаалы келдерелдиг болур-ла ыйнаан деп, бодумга хамаарышпас, өске кижини дугайында чүве ышкаш, хүлүмзүрүп бодандым. Ынчалза-даа чүвени канчап билир дээш, чогаалдың адаан доора шыйгаш, номчукчуга мынча деп чагааладым: «Шоотпас сен чүгле шүве». Чогаалчы кижини болза кайын ынчаар чаннаар, номчукчудан коргар-ла ыйнаан, а чогаалчы эвес кижини болганымда, туралыым-биле кылып болур турган-дыр мен ийин. Ажык-биле сөглээрге, бодум бодумну шүгүмчүлезимзе-даа, өске кижиниң шүгүмчүлелинден камгаланырым ол-дур ийин, элдептиг чүве боор.

Чогаалымны өөрүмгө көргүзүксээрим кончуг. Ол хиремде оваарымчалыг болур деп шиитпирледим. Канчаар-даа бодап кээрге, сеткил-сагыш, чүлдү-чүрек херээ нарын болбас арга чок. Баштайгы номчукчум Алла болур ужурлуг. Чогаалымны ооң чоокта чаа алган чагаазының хавынче сүптүм. (Ол чагааны Базыр биле биске номчуп берген чүве, авазы каш сөс бижээн, чагып сургаан чорду. Оозун ам база номчууру чугаажок). Шынап-ла, бир хонганда демги саазынымны бодумнуң карманымдан тып алдым. Алла ону номчааш, номчукчуга мээң бижимелимни хөмө алзы, «чогаадыкчы чаңнаан, номчукчу чоонган, чүзү дудаан» дээн дег, ногаан будук-биле мынча деп каан болду: «Канчап шоодар чүвел, эш. Сен шүлүк чогаадып болур-дур сен, эш. Дыка тааржыр-дыр». Эжимниң чымчак сөстери мени өөртү. Ынчалза-даа ооң чаңында бир өскерлишкин болганы, бир-ле чүве ооң сеткилинге дээпкени чугаажок: Алла дораан-на алгырып үнер боор, Базырга-даа номчуур, ол ажырбас, а шаңны бир кылдыр халыыр болза хөлүн эрте бээр деп бодаан чүве, ол ындыг эвес болду. Ооң ыңай Алла кандыг-бир чаа болгаш хөктүг сөстү чугаазыңга ажыглаан чоруур кижини болгай, бо удаада «эш» дээнинден өске онзаланыр хире домак чогу чиктиг болган. Ол өскерлишкинни изиг дээрзинде эскербээнимни ам-даа кайгаар-дыр мен.

Бир чоок кижимниң деткимчезин алдым, ам бирээзинге көргүзер-дир деп, чаш уруг ышкаш, сагыжым дөстүнмейн салып тур мен ийин. Базыр чагаа биживес, аңаа чагаа-даа келбес кижини чүве, ынчангаш баштайгы арга таарышпас. Хаая

таакпы тыртар, чылыгып аар дээш ындыг ыйнаан, даң бажында бурулатса буруладыр оол боор, оозун бодааш, саазынымны папирос иштинче суптум. Бирде бүзүренич эвес, бирде каттырынчыг-даа болза, мээң чогаалым чедер дээн черинте четкен хире болду. Баштай четпээн боор азы Базыр экииргээ-биле өске кижиге папирозу-биле кады берипкен боор деп, сестип бодап турган мен, ынчалза-даа оолдуң чаңы мени бодандырыпкан. Анаадаазы дег эвес, дыка-дыка боданып, чаңгыс черже үр-ле көрүп алган олургулаар, чүве айтырарга дыннавас апарган, а оон кедерезе, Алла биле бис ийи хоруй бээр боорувуска, чажыра-чажыра, ийи папиросту улаштыр тырта кааптар-даа чаң тып алган. Ажынган бе дээрге, чогул боду биеэги хевээр, дузаарга база олчаан, Алла биле бисти акывыс дег ажааган, харагалзаан чоруур, карктары безин мурнукузундан артык хоюг, чымчак болу берген. Ынчаарга чүү болган чоор? Мээң чогаалымның кандыг салдары ол ирги? Кударанчыг одуруглардан болчук ирги бе? Оларны чүгө-лө немей бергеним ол, оон башка Базыр акыйның сагыжы дыш чорбас бе кылдыр бодангылааш, мээң бодумнуң сагыжым база сагыш эвес чор ийин.

V

Туман-биле бүргетинип алган буурул сыннар баштарындан соок салгын хадып, бүргег хуннерде дүжүптер ак харның дожаң тыныжын эккеп турган. Ол хатка, демниг иштиң эзининге тараа богунуң боралгактаары кончуг боорга ынчалды ыйнаан, Базыр акый бодунга, Алла биле биске мунгаш көстүктөр, хол-хаптары болгаш бөрнүй вазелин садып эккелген болду. Баштай Алла көрүп каан, улай-улай кичигелеткен чүве дег, тыныш алынмайн каттырып, бо-ла тып алыр каттырынчыг сөстөрүниң бирээзин. катаптап каап тур де:
— Кара-хөк! Дарь, кара-хөк!

Базыр акый-даа чүве ышттавас, мурнукузундан чымчаа хөлчок кылдыр хүлүмзүрүп алган, папирозун чажырган чүве ышкаш, чениниң иштинден уштуп тыртып тур. Сөөлгү хуннерде чылыгар дээш, Базыр таакпы тыртыптар апаарга, Алла биле бис хорувастай берген бис. Бис ийини бичини дунмалары кылдыр көөр, ыжык черге тургузуксаар, боду хадылаң талаже тевер боорга, сагыш човаарывыс-даа ол чүве ыйнаан. Алла чуглуп-ла турар, Базыр менче чиктии кончуг көрүп каап турарга, иштимде шугулдап, бо ийи мени бир-ле чүве дээш шоодар дижип алган-дыр дээш, кичээни хона берген мен.

— Чүү каттырынчыг чүве-дир, күжүрлерим? Чугаалаар чүвеңер болза, кижиниң кызыл арнынга чугаалаңар, чажы-

рар чүвөңөр болза — өскээр барып сымыражып алгаш, оон каттыржып турунар, бо кижиге эпчок чүвө-дир — дей кааптыр-тыр мен.

Та канчаарым ол ийик, ынча депкен чордум. Шынында, өөрүм мени кайын шоода бээр ийик, артында-ла эл-хол кылдыр ижиктир ажылдап каапкан улус аан. Аксым тыртынмас тенок сеткилим-дир ийин.

— Дарынмайн көр, Дарь — деп, Алла кемзинип чугаалааш, узун чинге сынын ээлгир ээккеш, артистер дег, мөгейип кагды.—Акывыс бис ийиге суйлар эккелген деп бил!

Ам топтап көөрүмге, Базыр акый менче солунда ораап каан чүвө сунуп тур. Алгаш чазыптым: каткы ала чайгаар сыстып кээр чүвө болду! Бир көстүк, эжеш хол-хавы, бичии шилде борный вазелин... Базыр акыйже көрдүм: төндүр сорупкан папирозун чашпан аразынче дүкпүрүпкеш, кургаг сиден кыва бээрийне дээн ышкаш, хынамчалыы сүргей чуура телсеп кагды. А боду ыт чок. Аллаже көөрүмге, арны ам шириин кынны берген, мээңии-биле кара чаңгыс дөмей бөлөөн — демги «суй» деп турган чүвезин көргүзө-дир.

— Тараа дээш демисел бо хүннерде эн чугула сорулгавыс бо-ла болгай, кыстар — деп, шоолуг хөөремик эвес Базыр акывыс соруктуг чугаалай-дыр.— Чыттыр ажылдаар ужурулуг-даа бис, хүлээлгевис ындыг. Эреспейлерим силер мээң сеткилимге чедир ажылдап-даа турар-дыр силер. Ынчалза-даа ындын база бодавааже хоржок. Баштайгы лекцияга канчаар кирер бис, че? Карактарывыс кызыл-кызыл, хапыгыр-хапыгыр, холдарывыс хорлаң-хорлаң, кара-кара апарган олургулаар бис бе? Оо, хоржок, күжүр дунмаларым! Чугуланың чугулазын-даа кылып тургаш, чуду-каралап болбас, чымыштың кады кижиниң сузун баспас, а кижинин эрзи чымышка шүглүр ужурулуг. Бо чүвөлөрни ынчанга ш саттым. Бодумда база бар.

Сактырымга, акывыс черле чаңныг кижиге турган-дыр. Бо ховуга шэфтеп келгеш, Базырны танып ап, ооң аажы-чаңын төрөөн чүвевис дег биле берген ышкаш болчук мен, а оон сеткилинде чүү бодаалдар хайнып чоруурун мынчаар кайгап, магадап дыңнаар чүвө-дир аа? Азы мындаа мээң бижипкен дың чаңгыс шүлүүм, ынакшыл дугайында кударанчыг сөстөр Базыр акыйның хөңнүңге ол хире салдарлыг болганы ол иргиге бе? «Чок, кайынам!» деп, бодумга бодум харыылааш, бир-ле чүвө бодапкаш, иштимде девидеп, артында арнам изиңейнип келди. «А бир эвес Базыр акый мени мурнай шүлүк бижип чораан болза канчаарыл? Ооң бодааны-биле мээң бодааным дамды дег дөмей болган болза?» Кара чаңгыс шүлүүмнү эжеп аар дээш, мынчага дээр чадашкан мен, хамык сөстөр шупту-ла кагылчак, кандай, харын-даа чараш

эвес кылдыр сагындырды. Менден өске кижини — Базыр акый азы Алла шүлүк бижиптип болур деп та канчап бодавайн чораан кижини мен ыйнаан. Олар ийи-ийи шүлүк бижипкен болза, ам мээң быражыр харыым чок, шуут чованчыг. Базырның чугаазының эптинин көрбөс бе, шүлүк-ле олчаан.

— Четтирдим, акый — деп, оон сөстөрүнүн чөптүүн билгеш, кижинин чыгыш сагыш човаашкынынга өөрбүшаан, оожум харыыладым. — Четтирдивис, акымыс!

— Ажырбас, Дарый — деп, менче-даа көрүнмейн, кыскажак чугаалааш, Базыр акый шаңче базыпты.

Сөөлгү хүннерде доктаамал ажылывыс чок апарган. Кайда-ла берге чер бар болдур, кая-ла дынзыг хол биле дидим чүрек негеттинер болдур, ынаар чоруп турар мындыг бис. Ам шаңда чалдандыр төп каан тарааларже бар чыдарывыс ол. Изий бээр чыгап турар, ону ыяш хүүректер-биле сепкередир эжер деп, агроном биске даандырып каан. Базыр ындыг ажылды мурнунда хөйүнү кылып чораан деп бодаар мен, оон башка кижини ол дег хөй чүвени кайыш кылып шыдаар, а Алла биле биске, чап-чаа школа дооскаш келген студентилерге, ол ажыл кончуг улуг болгаш чугула даалга деп билдинер, ону эки күүседир дээш дыка-ла кызар бис.

Хайыралыг алдын тараа! Танды кежиин! Океанда сынмарлажып эжинген улуг-улуг киттер дег, чалдандыр оваалап каан тарааларның ооргазы кырлайып чыдар, магалыг чүве болдур ийин. Оларны сепкередир эжип, аразынга кылаштап, ээ ёзу-биле көрүп чоруурга, кедергей чоргааранчыг. кижини бодун эң-не бай кижини кылдыр бодап келир. Шынап-даа болза ындыг-ла болгай харын! Бистин чуртувустун эгээртинмес күжү ында. Кижини бүрүзү күрүненин өңчүзүн камнаар, кадагалаар, бичини тогланчы-даа ышкындырбазын, өскенинни кырынга өссүн-не, өссүн дээр, ол дээш изиг-изиг демисежир. Чүге дээрге күрүненин кежиин бүгү хамаатыларга авыралдыг алдын хайырлал болуп эглип кээп турар болгай. Ону бодавас болза хоржок. Бодап-ла тур мен, а сагыжымда үзүкчазык ийи-ийин одуруглар тыптып турар де:

Хайыралыг алдын тараа,
Кара дериң беримчези!

Ажылдап тургаш боданырга, сагышка чүве кирери амыр. Ынчалза-даа ыткыр адаптарындан коргуп, өөрүм өске чүве бодай бээр дээш кичээнип, эрним шимчетпезини оралдашышаан, иштимде сымыранып эгеледим:

Күжүр эжим дери чазын
Чинчилер дег дүжүп туржук,
Күзүнүнде тараалар бо
Шурулар дег борбак-борбак...

Ырлай аарак катаптап-катаптап кээримге-ле, сөстөр шала таарышпас ышкаш, бир-ле чүве четпес. Ажылдаарга эки, сагышка соруктуг боорга, улай-улай боданып-ла турар мен. Өөрүм база тура дүшпес, бир бүдүн чалды секпередир чайлады эшпээн шаанда чүве-даа ыыттавас. Алла харын кончуг кижиге бо, шимченгир болгаш эскеди аажок, менче орта эвес көргүлөп каап тур. Мээң чүрээмниң ырлап, байырлап, хайныгып келгенин, хайыралыг алдын тарааны болгаш ону тартып каан оолду алдаржыдып турарымны сөглээрин дидинмес-тир мен. Кыс-даа трактористер хөй-ле болгай, а мээң хөңнүмге оол тракторист дугайын бодаары хөөннеш дивес силер бе. Чаа, ол-даа хөй чүве-дир ийин, дынзыг хол биле дидим чүрек-ле турар болза, өскези-даа ажырбас!

— Дарь, бертен канчап куюмнап тур сен?— деп, Алла мээң чанымга халып келгеш, ээккеш, чогуум сымыранган-даа чүве чок, акывыстың кулаанга чеде бээр хире үн-биле айтырадыр.— Бертен чолаачы Базар-оолдуң машиназының кырынга чүну канчап турдуң, чүну соотташтың?

— Мен ону черле кезедир дээн мен, эде кижизидер чүве — деп эжим-биле эвес, а Базар-биле маргышкан дег, чөрчүжүп харыыладым.

— Кезедир кижиге сүрүп халывас чоор, хөмө таварып турар!

— Ынчаар база кезедир, ында арга-ла хөй.

Шынында, Базар биле бистиң аравыста чугаавыста кем чок чүве-дир ийин. Анаа-ла ооң машиназының чаны-биле эртип чыткаш, хааржаан баккылаптарымга, сөөрткен тараазын эки ширби албаан, ында-мында саргара берген чыдар болду. Баштай херекке албаан мен, тараа сөөртүр чүве дөмей-ле ыйнаан деп бодаан мен. Эрте халып бар чыткаш, ам бодап каап-тыр мен: чамдык машиналарны саван сөөртүлгезинче чорудуп турар деп. Ынчаар болза, бичин-даа болза, хайыраан тараа бок болур, хөй каражадаары ол-дур деп хараадай хона берип-тир мен. Оон кээп, Базарны дузап тургаш, ол тараа артыын шанга дүжүр ширбидип турганым ол-дур. Алланың бажы бир черге көстүш дээн чүве, ону эскере тыртып алган бооп-тур ийин.

— Чок, ол черле арга эвес-тир — деп, Алла удурланды.— Оолдарны өнемчидерге дедир баар, шыңгы болур херек деп, бир номдан номчаан мен. А сен... болбаан кыс-тыр сен!

Чугааның ындыг аяны мээң сеткилимге тааржып турган чүве. Чүге дээрге Алла мээң сеткилимде ам база бир шүлүк чогаадыр дээш оралдажыышкын хайныгып турарын эскербээн, мээң чажырыксаан чүвем ол-ла болгай. Ынчалза-даа Базырже көрүпкеш, аймап, корга-даа берип-тир мен. Кижим-

ниң арын-бажы мойнунга чедир кыза берген, бүгү-ле хевири харлыга берген кижиге дег, менден караан дестирер де. Чүгө ынчаары ол? Алла биле бистиң үндезин чок чугаавыс акы-выска канчап ааршылыгы болганы ол?

Акывыс.. Ийе, бис ынча дээр бис, ол сөске чоргаарланыр, Базырны шуут төрөлзинер бис. А ол бистиң төреливис-даа эвес, чүгле чангыс курсчу киживис-ле болгай... Бажымга элдеп бодал караш кынды... Караш кынган-даа эвес, харын кызаңнааш дег кызаш кынган, чык дээн де: Базыр меңээ ынакшый бербээн бе? Таанда? А чогуум ооң хары кажыл? Чиктиг чүве. Чип кеде чиктиг!

Бажым дескинип, буттарым суларап олур. Мээң бо канчап турарым бо чүвөл? Орта кижиге мен бе? Кадык мен бе?

Чоорту туттунуп, ажыл-биле чартыгарын кызытпышаан, боданып эгеледим. Базырның менче бир янзы көрүпкөн тургулаарын сактып келдим. Ол аразында Алланың чиктиг чугаалаары... Ийет, кончуг эскет уруг. А бертенги чолаачы Базырның эткен аксы? Мынча деп турбадыве:

— Узун орус эжиң сени кым деп адаарын эскерер-дир сен бе, Дарый? «Дарь» дээр ийикпе. Бир эвес сээң ол адың-биле мээң адымны кожуптар болза, чангыс ат болу бээр, кедергей-ле аас-кежиктиг ат үнер: Дарьбазар. Шаанда ындыг бурган ады турган дээр чүве. Моол дылга ынчаар бижиир, а тывалаарга «Дарый-Базыр» дээн чүве-дир ийин.

Башка элдеп-эзин чүвелер кирер, элдептин аа? Дарый-Базыр, Дарый-Базыр... Дарый биле Базыр... Мен биле дуу акый... Студент кыс биле студент оол... Студентилер... Дарый-Базыр... Хөктүүн аа?

КЫСТЫҢ ЧАЖЫДЫ

Колхоз суурунун ортузунда сесерликтин элезин төккөн хөлөгелиг чинге оруктарынга, ыяштар аразында салган узун сандайларынга кежээниң-не дыштанып, агаарлаан колхозчулар арбын апаар. Ойнаар шөлде баянның хоюңнаткан үнү, аныяктарның хөглүг чугаалары, дөскөл чок ырлары дыка орайтааже чедир дыңналып кээр.

Августуң сериин кежээлеринин бирээзинде орта, асчы бээринден сестир чүве дег, бот-боттарындан чарылбас бөлүк кыстар чедип келген. Ыяштар ындында бир-ле кижинин: «Ферма тайгадан көжүп кирип келген-дир аа?» дээн айтыры дыңналган. «Бөгүн келген диведиве. Саанчылары дөө бар чорлар, көрбөс сен бе» деп, өске кижича харыылап каан.

Чайны өтгүр көрүшпээн эш-өөрү-биле душчуп, сагыш хандыр ойнап, хөөрежип алыр дижип дугурушкаш, шынаага көжүп келген баштайгы кежээзинде-ле аныяк саанчылар дөгере маңаа келген. Сесерликте кижича-даа эндерик, оюн-тоглаа-даа янзы-бүрү болган. А саанчы кыстар, кандыг-ла бир ырак-узак аян-чорук кылган азы улуг маадырлык ажил-херек бүдүргөн кижилер дег, хөйүнү кичээнгейинин төвүнгө апарган. Озалааш черге каш сөс солчуп хөөрежиксээр ийикле оюн-танчыже чалаксаар эштеринин көвейинге чайзырааш, саанчылар үе-шактын кыңчыктырар аргажок орайтап бар чыдарын эскербейн турганнар.

Ыңчалза-даа танчы бир катап үзүктели бээр аразында Оюмаа чанында эш-өөрүнге чүве ыттавайн, маңнап чоруткаш, сесерликтин озалааш булунунга чүгүрүп келген. Бурунгу чылдың чайынындан бээр Оюмааның эптиг үе таваржырга-ла, борта эпти кээп турар апарганын докпак баштыг, доора карактыг кижича көрбээн, чүгле сесерликтин шет ыяштары ожаап, шуптузу ыт чокка сүлчээлешкен дег, сонуур-гактарның болгаш чорумалдарның караандан кыстың чажыдын кызып-кызып кадагалап турган.

Бо кежээ база-ла шала күдүйүпкеш, терең сигенни дааш

чокка сүзүп, ыяш-ыяштын аразы-биле, аң дег, чылбыртып чо-
рааш, булуңда кожалоштыр үнгөн хадың биле теректин ча-
нынга кээп доктааганы бо-дур. Арнында чыпшынган ээрем-
чик дузактарын аржыылының ужу-биле чодуп, хөрөөнче арт-
тылып келген чоон чажын эгин ажыр каап алгаш, бирде те-
ректин, бирде хадыңның унун сыйбап, будуктарын ээктир
тыртып, бүрүлерин чыттагылааш, кайы хире өскенил болар
дээнзиг, ыяштарның баштарыңче көргүлээш, сагыжы оожур-
гап, хүлүмзүрүй аарак улуг тынган. Бо шөлөөн булуңчуга-
ка, ында кожа өзүп, чырык хүнче давып турар хадың биле
теректин чанынга Оюмаа та чеже-чеже кежээжерни эртти-
рий, та кандыг-кандыг бодалдарны бодап, күзелдерни күзеп
келген — ону доора кижин санап-даа, бижип-даа четпес.
Оюмаа маңаа кээп, хадың биле теректин онча-менди болгаш
чараш-чаагай өзүп турарын көргөн санында бодунуң эң-не
чырык, эң-не эргим, эң-не үнелиг сактыышкыннарынче шым-
ны бээр...

...Ийи чылдың мурнунда колхозтуң комсомолчулары бол-
гаш аныяктары бо сесерликти үндезилеп, чазын ыяш олур-
туп турганнар. Машинага сөөртүп эккелген ыяштарның ара-
зындан Оюмаа эң-не селбегер будуктарлыг ак хадыңны ши-
лип алгаш, бо булуңга эккеп салгаш, онгар казып турда,
чанынга чолаачы Ортун-оол кылаштап келген. Дем чаа-ла
Оюмааның алыксаза-даа, угбазындан кайгааш, арттырып
каан чараш терээн ол чолаачы эгиннеп алган болган.

— Чаныңарга чаңгыс терек олуртуп каайн. Аартыктай
бербес боор силер аа, дунмай?— деп, оол хүлүмзүрбүшаан
чугаа эрээн.

— Аартыктап канчаар мен. Халбактаны бээр эвес,
акый — деп, Оюмаа база ооң аяны-биле харыылаан.

Озалдап келген хирезинде Ортун-оол бодунуң онгарын
баштай дооскаш, улаштыр Оюмаага дузалажы каапкан. Ак-
мак-даа чедирбейн, Оюмааның хадыңын, Ортун-оолдуң те-
рээн бир дем-биле олурткаш, чоогунда сумундан суг келир
арыкчыгашты база казып кааннар.

— Мындыг улуг үүле бүдүргөн улус дойлап кагбааже та-
лаар аа, дунмай — дээш, Ортун-оол карманындан саазында
орааган шоколад ужулгаш, ортузундан сый туткаш, Оюмаа-
же сунган.— Ыяштарывыс база эптиг-найыралдыг чурттап,
чаңгыс пак суг-даа болза, өкпе-дарыш чок үлежип чорзун
деп күзеп каар-дыр мен — дээш, хүннээректиг хүлүмзүрүү-
биле Оюмааже көргөш, бажын мөгейтип каан.

Олурткан ыяштары деттип келгижеге, баштайгы чылын-
да ээлери ыяап-ла хайгаараар, ажаар ужурлуг деп, аныяк-
тарның бижиттинмээн чурумун ёзугаар Оюмаа барык кежээ-

ниң-не маңаа кээп турган. Ынчаарга шагын айтып, болчажып каан-даа ышкаш, Ортун-оол база бо-ла келир мындыг болган.

Арыктап чүгүрген суг баштай хадың доорзунга доктаар. Ында чалгыяк оңгарны долуп, көвүктелип чоруй, оон төш чарты хире кыска арыкчыгаштап дырлаңайндыр баткаш, терек дөзүнге баар. Оюмаа биле Ортун-оол келген санында оңгарларның кыдыында ол хевээр-даа чытса ажырбас чыгы чалчыгаштарны бедидип, чыырыглаан даштарны эде чыскаап туруп бээрлер. Олар бо сесерликтин келир үеде чылан өтпес кылдыр шыргайланып четчиринден эгелээш, колхоз суурунун хоорайдан дудавастай бээринге чедир, амыдырал-чуртталганың улам эки, улам солун апаарынга чедир чүнү-чүнү чугаалашпайн чорду дээр. Моон кады чоруткаш, канчаар танцылап, кандыг кинолар көрүп, кайы хире ойнап, хөглеп чорбаан дээрил! Ийет, ол часкы хүннерниң ужуралдары Оюмааның хөрээнде кажан-даа утгундурбас кылдыр таңмаланып, сеткилинде чырыткыланып чоруур ийик!

Каш-каш кежээ ынчаар ужурашкылаан соонда, Ортун-оол чүгле тараан ыяжын көөр дээш эвес, өске чылдагаанныг кээп турар-дыр дээрзин, а боду база ол үеде бир-ле сеткилсагышка туттура бергенин Оюмаа корга-корга билип каан. «Кырган-авам биле кыргам-ачам та чүү дижир... Алдарлыг чолаачы-биле аралажы берген дээш, эш-өөрүм база бижире-жир ыйнаан. Ортун-оол дээштиң соглуп чоруур уруглар-даа бар-ла болгай» деп, Оюмаа бодангылаан.

Ооң соонда ол үш кежээ улаштыр сесерликке барбайн барган. Чуртталгазының иштинде Оюмаа кажан-даа ындыг узун хүннер болгаш дүннер чурттап эрттирип көрбээн, сагыжы саарзыкталып, олурар, чыдар чер-даа тыппастап, мырынай хилеп калган. Ажылдап-даа тургаш, анаа-даа чорааш, бодун алаактырары-биле мынчаар ырлагылаар:

Чүде-чүде чүрек-ле чок,
Чүге мынчап барганым ол?
Чүү-ле хейниң дүлгээзини
Чүрээм туда бергени-ле ол?
Кайда-кайда карак-ла чок,
Канчап мынчап барганым ол?
Кандыг хейниң камзаазыны
Караам дуглай бергени-ле ол?

Дөстүнүп чадап кааш, дөрткү хүннүң кежээзинде сесерликче салып чорупкан. Шаараш херимниң эжин ажыда идипкеш, чаңгыс базып чорда, ыяштар ындындан Ортун-оол хүлүмзүрбүшаан, бо уткуй үнүп келген. Чонаада-ла ону кө-

рүксеп, сырынналып чораан Оюмаа аңгадап, бажын доңгай-тыпкаш, черже шуру-чинчи ышкыныпкан-даа ышкаш, майыктаажының бажы-биле довурак былгап туруп алган. Үш хондур шүгдүнүп, сагыжыңга шээжилеп келген эргелиг-эвилең, эптиг-чаагай сөстери баштан арлып, казыргыга алыскан бүрүлөр дег, хадымарлай бергилээн.

Оон хенертен отту хонуп келген ышкаш, хажызынче ээй тырткаш, баш уу-биле дүрген-дүрген базыпкан. Хая көр-нүрүндөн кызыдыр эпчоксунза-даа, артында Ортун-оолдуң ээжек ызырты эдерип кел чыдарын эндевейн чораан. «Черинге-ле турбас, кижичи сүрүп канчаары ол? Улус көрүп каайла!» деп бүдүү хыйланза-даа, чүрэниң ханызындан: «Көстеглиг аът эвес, херии-херии базып көрөм» деп дилеп чораан.

Баскан, баспаанын ожаавайн чораан буттары Оюмааны сесерликтин булуңунда терек биле хадыңның чанынча чедире берген. Тура дүшкеш, хирт кылдыр эргилип келген. Асыкымчы аът ышкаш, доктаар арга чок апарган Ортун-оол атыктыр кылаштаан уг-биле бир ийинче чайлай баскаш, хадындан туттунупкан. Аймаарап калган-даа дег, буруузуңган хүлүмзүрүүн тырттынып чадай:

— Каш хонукта чүге көзүлбейн бардын?— деп айтырган.

— Көстүрүм албан кижичи мен бе?— деп удур айтыра каапкаш, Оюмаа бодунуң доңгун болганынча хейде-ле човай берген.

— Чок... Анаа аан... Мен сени кээр боор деп бодап турдум — дээш, Ортун-оол муңгараанзыг караан чивецнеткилээн. Ооң арнында хүлүмзүрүүнүң изи-даа артпаан, арлы берген.

Элээн болганда тырттылчак үн-биле уламчылаан:

— Даарта чоруур-дур мен... Шеригже... Чагаа бижир мен... Харыылар сен шүве?

Оюмаа харлыга берген ышкаш болган. Миннип кээрге, анаа-ла холунуң салааларын аартыр ууштаан турган. Чүү-даа дээр, канчаар-даа аайын тыппайн турда, Ортун-оол ооң холундан аяар тудуп алган. Эрбеннигзимээр салааларның оттуг чылыындан Оюмаа артында-ла изиргени берген. Чажы бүлденнээн карактарын чажыра аарак, боостаазын дуглап келген борбак чүвени ажыргылаза-даа, Оюмааның үнү үнмээн. Чүгле карак чивеш дээр аразында Ортун-оолдуң эктинден куспактаныпкаш, эрнинче-ле боор оң, ошкай каапкаш, чыт каккан элик дег, шимеш кылынган.

Бажыныңга эшкедеп маңнап келгеш, орнунда чоорганының адаанче дүрген-не шимеш дээн. Чүрэниң тиккилээринге демир оруннун дагжап турар ыржаанагы дагжап турар ышкаш сагындырган.

Даартазында дүвү-далаш-биле инектерин саап турар аразында, колхоз баштаар чериниң конторазының чанынга шериг баар оолдарны үдээниниң дугайы эртип чыткан чорумалдың чугаазындан дыңналы берген. Оюмаа кедээр көрүптерге, ырак ховуда машинаның чүгле доозуну ээргийштелип бар чыткан. Ол куу доозун ооң көскү-хөрээн дырбап, караан дуглап келген ышкаш апарган. Ынчалза-даа үнген хүнге чылчырыктаан дег, холун хаваанга хөлөгелей туткаш, талыйып бар чыдар доозун агаарга эстип читкижеге, чажы чок кургаг карактары-биле ховуже үзе кайгап алгаш, турза-ла турган. Оюмаа ынчалдыр Ортун-оолдуң, чалыы назынының иштинде бир-ле дугаарында болгаш чаңгыс-ла катап ошкаан кижизиниң, оода ырактан-даа бол, бараанын көрбейн чыдып калган. «Ынчаар эртелээриңни билбедим. Ынчалза-даа чаңгыс катап ошкааным дангыраам ол болгай аан» деп, чүгле чүрээ-биле чугаалажырынга өй болган.

Төнмес-батпас, чалгааранчыг хонуктар, денгели үстүп могапкан дег, чаңгыс аай шуужуп эртип тургулаан. Бир-ле хүн, Ортун-оол аьттанып чорутканындан бээр мугур чээрби хонганда, ооң чагаазы келген. Кырган-ачазының бажыңында бичии өрээлинге миннир-билимес маннай бергеш, чазып номчупкан. Карааның чажы саазынга дозуңайндыр дүшкүлөп, хайыралыг сөстөр бижээн ак-көк будукту төгериктей тарадып тургулаан. Караан шийиптерге, Ортун-оолдуң хүннээректиг хүлүмзүрүү олчаан көстүп, эрбеннигимээр холдарының чылыы билдинип келгилээр болган.

Ооң соонда Оюмааның сеткил-сагыжы, бүргөп-бүргөп, каш хонукта улаштыр чагган дээрниң аясканы дег, ажып, чырый берген болгаш харын биеэкизинден-даа артыкка ажыл-ижинче хандыгып, эш-өөрүнүң аразынга өткүт үнү, хөглүг каткызы дыңналып эгелээн...

Сесерликте бо чайын келбээн булуңунга кээп, терек биле хадыңның чулук тыртып чооннап, будук немеп өзүп оарын Оюмаа магадал болгаш чоргаарал-биле көрүп алган. Даарта почтага чедирери-биле белеткеп каан чагаазының ужунга бо кежээниң дугайын, ийилдирзиниң тураскаалдыг черинге чораанын, ыяштарның чараш-чаагай өзүп турарын Ортун-оолга дыңнадып бижиир деп бодап алган.

Дүннүң орайтаанын билип, сеткилин чазамыктай аарак, аяр ырлапкан:

Черни каастаан хадын, терек
Четчип-ле кээр, өзүп-ле кээр.
Шериг барган мээң карам
Чедип-ле кээр, чанып-ла кээр.

Оон хадың биле теректиң адаккы будуктарын ээй тырткылап, бот-боттарынга дагаштыргаш, бүрүлерин элий-селий чыттагылааш, салыпкан. Боштунган будуктар эглинейнчип, база катап тутчуп алыр дээнзиг шапкыланчырга, хадың биле теректиң хамык бүрүлери шылырткайнчып, аас-кежиктиглерниң эргелиг-эвилең сөстөрүн солчуп турганзыг болган.

Байкара КАРАШПАЙ

ҮЕНИҢ ТЕВИИ

Бичии тоожу

Өөккө час эрте дүшкен. Чүм черлеп халдырга, аъттың хөрээ кире дүжүп, төрөпчи ону чара хирээлеп чоруур улуг хар дүн-хүн чок эрип эгелээн. Шанак оруу чүнү-даа мурнай дорайтаан: оңгул-чиңгил, кадыр ийлерден аккан хар суу эзер алган эмдик аът-ла, «Қанчаайн, чооюн» дээнзиг, тараа шөлдөринче эттеп кирип чыдар. Ындыг боорга улус ыңай-бээр аргыжарда, бир-ле болза эртен эрте, чок-ла болза кезжээ орайтадыр аъттаныр.

Ооң кадында ол чазын кижилерниң сеткил-хөөнү мурнукузу дег тайбың-шөлээн эвес — дошкуураан. Чорумалдар аалдар, суурлар аразыңга кайы хамаан чок аргышпастаан: «Дөө аалда боо-монгулуг аъттыг кижилер келген, Хаглыг-Алаак, Өөк, Туранның кулактары феодалдар-биле сүлчээлежип алгаш, кызылдардан, партизаннардан өжээн негээринге бүдүү белеткенип турар» дээн чугаа-соот ол чоок кавыга дыргын апарган. Ындыг дамчыыр чугааларны Даваа эрткендүшкен чорумалдардан безин каш-даа дыннаан.

Оюн-Шиви, Сайлыг-Қара ынчаар аалдар аразыңга ойтулааштап шапкылажыр оолдарның ыры-шоору безин сыр өскерилген. Чамдык дүнелерде мындыг-даа кожаннар дыңналгылаар:

Дөспезимге кире бердим,
Дөңгү-кинчим адырыңар.
Болбазымга кире бердим,
Боо-саадам белеткеңер.

Даң адар-ла, хүн үнер-ле, дыңнаар-ла чүвези кожайынын көскү-хөрээ, бодаар-ла чүвези бодунуң түрөңги амыдыралы апарган хөлечик кижиниң сеткилин сергедип кээр боорга, канчангаш-ла чүве ийик, оолдарның ырларының чамды-

зын Даваа бүдүү шээжилеп апкан. Дараазындагылары, сугну кандаан тарааже кулактапканы дег, ооң сеткилинче синип кирип-ле турар болган:

Кыдат чанчын кымчызынга,
Кырым сынар, кактырбас мен.
Кызыл орус чуртундува
Кылаштап-даа кире бээр мен.

Ынчаар ырлагылаарга, хөрөк хозаш дээр. Бир-ле хуулгаазын күш аңаа оглаа аътты мундурупкан, октуг боону чүктендирипкен ышкаш сагындырар. Ынчангаш «чудуруум чудук адаанче, бажым — базыт адаанче супкан мен бе, партизаннар-биле кады байларны сылба берип турза» кылдыр-даа бодангылаар.

Ооң кожайы Ширнин хаваан даады ыскытталдыр дүүп алган чоруур шириин-каржы кижиге. Сактырга, кудай-дээр хүннүң-не булуттап, бораңнап турган дег. Ындыг боорга хөлечиктери ону узун думчуунуң аайы-биле Дуруяа-Хаай, сөөм чыгам сарбагар салының аайы-биле «Сарбагар-Сал» деп шолалаар.

Кызыл хырынны, от-ожук долгандыр кызыл чанагаш ажы-төлдү канчаар. Даваа ону бодааш, кожайның чүгүрүк, челер, чыраа-саяк аъттарының ажаакчызы, дүнеки таңнылы-даа болза, ооң аап-саап айбызындан черле далдаравас: чорук үне берзе, даң-биле денге аалдан үнер, карангы имир-биле кады аалга келир. Туран, Могай дээш барбас, четпес чери чок.

1. Коңгурааның келгени

Даваа бир-ле эртен Көжер-Хөлден сигеннеп чорда, Ак-Даг баалыгының аар ийинден аъттыг кижилер олче углуг кудургайны куду алзы сө мундуруп кел чорааннар. Бо ылаада ындыг эртежи кымнар боор кылдыр бодааш, сагышка харын элдеп-эзин чүве кирип сезингеш, улуг шанак сиген сөөркен аът шыырак-даа болза, ону хары шокарлап эрий берген орукка чеже-даа албадарга, оруктуң ол-бо талазынче ша-выжаңайнып-ла чоруур болган.

База хая көрген: демги улус ооң соондан ызыртыр-ла сүрүп кел чораан. Оода-ла кускуннаарга аалда улус дыңнап каар кылдыр чер дөгүп алыр дээш, өрүглүг кымчы-биле Адыг-Хүреңни кондаалайынче каш-даа улай куруштурган.

Элээн болгаш, хая көрген: чорумалдар-биле ооң аразы алды-чеди аргамчы дурту хире апарган. Боо-монгу-даа чүк-

тевээн кижилер боорга, ам-на сагыш ажаан — артында улуг тынган.

Орукту баштап чоруп олулар кижилер сылдыс-шокар аътты мунган, челин чазай кезип каан, сүргүн өйүндө хүлбүс дег, иштин тыртыпкан, саяктай аарак кылаштаар кара-доруг аътты чедип алган чораан. Өжүннеринин, дөнмектеринин шынганнары согааш дажы суп каанзыг, ол-бо талазынче кир-лендээр чүве.

Ол кижилер Даваа-биле кожаланчып келгеш-даа кезек кады чүве ыттаваан. Харын Даваа ыржымны үрөп:

— Чорук-ла чогузун, кайнаар сунуп бар чыдар ирги, ыңар?— деп эвилең чугааланган.

Келген кижилер мендилээр туржук, харын Давааны байы-саан шинчилиг улай-улай айтырган:

— Мында бай орустун, Ширнин дээр ийикпе, аалы кайдал?

— Аалында бар бе?

— Чүгүрүк аъдын сооткан бе?

— Аал дөө ол, Үш-Тей деп черде, көстүп тур. Бо орук-ла эдерти бээр. Дуруяа-Хаай...—депкеш, Давааның арны кыза берген, бирээзи үзе кирген:

— Аа, Дуруяа-Хаай деп чүңүл? Мен орус кижилер аалы айтырдым, билдиң бе, кым дээр ийик оң, Ширниң ийикпе, орус-орус... Моожалажыр дээш.

— Ийе, ийе, кожайны Ширниң эвес, Ширнин дээр ийин, ыңар.

— Аъды белен бе?

— Чүгүрүк-Сарала база багда. Боларның аал-чурту кайда, ат-шолазын кайызы дээр ирги?

— Охаай, таныжаалы харын, дуңмакым, мени Конгураа дээр, Каа-Хемде Салчак кожуунунда мен ийин. А сени?

— Даваа.

— Бо хүрең аъттын, ооң дериг-херекселиниң шыыраан аа. Ол бай орустун хөлөчии ышкаш-тыр сен але?

Байларның ыңаар дорамчылаарына пат-ла чемигип калган Даваа бо удаада ону оттуг кезек-биле шанчыпкан дег чым сырт дээн:

— Хөлөчик-даа болгай-ла. Чоп кижилер дора көөр силер, ыңар?

— Охаай, «шын күчүлүг, шынар ачылыг». Ынча диди дээш ажырма. Кулду кул, хөлөчии хөлөчик, паштанчыны паштанчы дээр боор чүве. Ол дээрге шаг-диптен бээр чайчыл болган чүве-дир. Ында багай чүү деп бодаар сен. Бай кижилер хөлөстээр, яды кижилер хөделдээр чоор.

Даваа изиглени берген:

— Үргүлчү мынчаар, чарык кенгирге дег, коңгурткайнып чоруур бооруңарга, хөделдеринер силерни «Коңгураа» дээни чадап чок эвес бе?

— Отка кагган сиир дег дырышкаңнава. Байбаң аксын хаг. Қожайыңга барып ырмаң сыктырып, ыргааң хөндүрүп-тер мен. Эдин хана бээр. Орта чугаала: чарыштырар аъттарны кым барып чазап үндүрерил?

Даваа оожургап, кижн хоптай бээр ийне кылдыр бодааш, аяар чугаалаан:

— Аъттарны мен салыр мен.

— Мунукчузу?

— Чуржум оол.

— Охаай, дунмакым, тыва кижн дээрге тыва-ла болгай, орус дээрге орус. Хей черге шелчи бер частывыс көр — дээш, Коңгураа Давааны чазыктырып уламчылаан.— Аксы-дылы чок адыгуузун мал-биле кижн чугаалыг бе, та орустуу, та мээни эртер, кым билир ону. Өске бир чүведен дугуржуп көрзүвүссе чүл?

— Мээң-биле чүнү дугуржур силер? Мөөрей та кайыңарны болуру эртен көстү бээр. Ону аъттар билир апаар.

— Охаай, чарыш аъттарын таарыштырар болганында — дээш, Коңгураа кургамзыдыр овузуннуг каттыргылаан.— Сеңээ артык эвес, чаваа-сарбаа хөлүнден-даа бергей мен. Кара-Доруг эртип кээр кылдыр аргазын кылып көрөм, дунмакым.

— Ол кайын бүдер деп. Дыннап, төрөпчилээр дээрге, өске хайгааракчылар көрүп каар. Хоржок.

— Охаай, ийе харын, ол дугайты база бодап чордум. Олдаа боду билзин, өске арга бар ийин, дунмакым.

— Кандыг?

— Қожайыңның чүгүрүк аъды дагалыг бе, дага чок бе аа?

— Дагалыг-ла.

— Охаай, ындыг болза — дээш, Коңгураа бүгү боду-биле Давааның талазынче ээгип келген, — аъттарны салып үндүрер черге чеде бергеш, аъттың дуюун аштаан кижн бооп, даганың соңгу талазындан бир шоптуну ужулгаш, орнунче чаг ээжек таварты узун шоптудан киир шаапсыңза чүл?

Барып-барып өске черден келген бай кижиден ындыг чүве дыңнааш, Даваа чыгаанга кирген:

— Өгүмнүң көк дээри кырымга дүжер, ынчап шыдавас мен.

— Ажырбас. Дидимненивит. Ынчалзыңза аът чоорту аскай бээр. Кара-Доруг аңаа бараан бербейн баар.

— Мээң ажаап-тежээп турар аъдым харааданчыг, кээргенчиг. Черле хоржок.

— Кээргээш чоор сен. Сээң кожайыңның аъды эртип кээрге, ол сеңээ мен дег улуг чажың бербес-ле болгай.

— Чаваа-сарбаа бе?— дээш, Даваа кыжырымак хүлүмзүрүп каан.

— Ол боду билзин. Бир тээ ындыг болза, чедишкен аът, бир шары берейн. Моожавыс база шыырак улус бис: соондан келген аъттың бодун эрткен аъттын ээзи алыр: бир-ле болза мээң Кара-Доруум сээң кожайыңны болур, азы ооң Саралазы мээңни апаар.

— Бергезин аа. Ээ, хоржок-ла боор, ыңар.

— Бодан, бодан, дуңмакым — дээш, соонда чортуп чораан ашакче айыткан.— Бажы каткан, демир чүректиг амытан боор, ол сеңээ дузалаар. Сен чүгле мээң-биле баш бурунгаар чөпшээреш. Дендесе ол келир дүне Сараланы мээң чугаалааным дег таарыштыр «дагалап» каар. Артынчааның аарын көр, ол база шушту сээңни, дүлген ужа-төш дээш, арага-дары-даа бар. Кадайың кыс-биле кады найырлаар сен.

— Каа-Хемде аътты, шарыны канчап чедип алыр боор. Хар суу кеве бээрге, маа — Өөкке улдуң-кечим хире черге тараа тарып алзымза-ла аас-кежик. Мегелепсиңерзе канчаар?

Канчап билир, кара душ-даа болур чадавас кылдыр бодааш, Коңгураа чуктуг ыяш-биле от чүшкүрерге шүүңейни бээри дег, чугааны хөрлээледип чораан:

— Сезинме, дуңмакым. Дош бадары ам-даа ырак. Че канчаар, аъдыңны, шарыңны, оон ыңай ийи барба тарааны бо ашак сеңээ боду коштап-комнап эккеп бээр. Сагыжың аартпа. Кыдаттың кара арага деп чүвезинден база чорудар мен...

Кыдаттың кара арагазы деп чугаа дыңнааш, Давааның хейде-ле кылыы хайыңган. Кара-Хойлуг кыдаттың бүүзези өртени бээрге, ону танныылдап турган ооң кырган-ачазын байлар бектеп алгаш, кадырып каан ыргай савааштар сыгыже эриидеп, чаагынче шагаайтап, угаанын оскунуптарга, сугга суп турганы каракка көстүп, кырганның уё-човууру кулакка дыңналып келген. Эрии-шаагай кавынындан ирейниң чок апарганы, «Байларга базындырбайн чор, оглум, оларның бажын кезер, маанайын шанчар шаг келир. Чонуң — чоорганың ол, хөйүң — хөйлең ол. Ядыы өөрүң-биле чаңгыс аяктан ижип, чаңгыс одагга чаглактанып чор. Кедилиг чүве ол» деп чагыы баш-мээге чык дээн. Коңгурааның «ынанганының бажын ыт чизин, ыңгыржааның бажын өрт чизин» дээн бодалы-биле Даваа кожаннай аарак доңгун харылаан:

— Ындыг болза ындыг-ла ыйнаан, ыдык болза бора-ла ыйнаан. Көргей-ле. Чүү болур эвес?

— Охаай, ол болбазык бе. Чугаа чангыс, чудурук ийи эвес бе, дунмакым. Дугуржуп алганывыс ол — дээш, Коңгураа мунгаш-дынын шеле сопкан.

Аът дуюглары-биле харны онгаар-дескээр эшкеннепкеш, бурунгаар дап берген. Ашак биле бичии оол ооң соо-биле калбацнадып-ла кааннар.

Даваа бастырык кырынга маспактанып алгаш, кээшпезин ораап, чорумалдың төнмес-батпас суук чугаазын, ооң кажар-оптуун эргий бодап, үш кижиниң соонче көргөн: оларның аразы ырак-ырак, эң соонда — бичии оол.

Сигеннээн Даваа чорумалдар-биле сүрүштүр-ле коданга келген. Ширнин чолдак савыяа тонун эштип алган, Кара-Доругну долганып-дескинип шинчилээн турган: ооң ооргазын, кондаалайын суйбагылаар, аксын ашкаш, диштерин көргүлээр, ийи холун-даа олуй-солуй көдүргүлээр, ары чигиринге чилбизи хайынган адыг-ла, аъттан адырлыр хөөн чок.

Коңгураа даңзазының кузумун шыжыладыр сорбушаан, орукка «бөрзектеп» чорааны бичии оолдуң артынчаан кажгаа чанында салып алган, ажаанзырап чиндээн олурган. Элээн болгаш, борбак-сарбак чүвелер аразындан дас-кара ийи киш кежи уштуп келген.

Ширниниң сыгыр карактары ында-ла барган:

— Аа, таныш, мен кадай моюн салыр. Мен кадай күш аныяк. Ам бар, чок?

Черле өнезин шак ынчаар деп бодап алган оптуг Коңгураа Ширнинни улам-на сугже халзыпкан:

— Дээрги кожай, кадайыңарга хууда суй белекчигежим-дир ийин. Херек болза, кеш кай баар, Каа-Хем кашпалдарының алды-кижи төнгөн эвес, кажан-даа болза эккээр мен — дээш, кештерни ийи холдап сунган.

— Аа, таныш, мен кадай амыраар — дээш, бажын чайып-чайып, база-ла ийи холдап албышаан, Ширнин өөрээнинден чамдык сөстөрни чандыр-соора адай-адай, дүрген уламчылаан. — Булгаар, савыяа — чүү херек, шупту мен сенде шоодай салыр.

— Охаай, булгаар, сарыг-алгы, ижер-тыртар дээш, кижиге чүү херек эвес дээр силер, кожай. Кара аяк харыылыг, улуг аяк ужурлуг деп чүве бар. Сава дүвүн бодаар харыш.

— Шын, шын, таныш. Мен сени бодаар. Ча, ам мен бажың баар, балан база, ашак база. Чай, арага чиир. Күш улуг чугаа салыр-ла.

— Чөп-чөп — деп чоруй Коңгураа: «Ассыгбай» дээн. Чоон доорбашка сандайланып алгаш, таакпылап олурган,

үнү чок кижиге дег, чүве ыттавас ашак кижиге чоокшулап кээрге, ол аңаа бир-ле чүвени сымыраны аарак чугаалаан. Бирээзи чүгүле бажын доос-каралаан дуруяа дег согаш кылып каан.

Оон Коңгураа Ширнинге:

— Олар ажырбас. Даваа-биле таныш. Орукка таныжып алган улус. Оон бажыңыңга баарлар — дээн.

Ассыгбай даалыңын эгин ажыр каггаш, бичии оолду эдерткеш, Давааның чавыт бажыңынче углапкан. Даваа бичии оолдун артынчаа даалыңны байның бажыңыңга аппарып берген. Ширнин ону каразаанзыг, Давааны эжикче үндүр имнепкен. Оон:

— Аа, таныш, ам күш эки таныш салыр — дээш, аалчызынче холун сунгаш, дүрген чугаалаан.— Степан Германович.

— Чүү дидир моовус, дунмакым? Ыстакаан ырбаан дег чүзүл?— дээш, Коңгураа эжик аксынче дегийт-ле хая көргөн. Даваа арлы берген болган.

Ширнин катаптаан:

— Мени Степа, Степан дээр.

— Аа, Ыстоопка. Че-че, боду билзин, ажырбас, таныш, адай албас-тыр мен. Мени Коңгураа дээр ийин — дээш, база холун сунган.

— Бай Коңгура. Аът күш эки. Ча, ам чай, стопка чиир...

* * *

Даваа бажыңыңга кээрге, кадайы кара шайын чаа-ла эскен, хлевин кескен — келгеннерни шайладырыңга белеткенип, ажаанзыраан турган.

Девин аксындан бус бурт кылбаан Ассыгбай ам хөөрөп олурда, хөөнүн кирип каан бызаанчы-ла — сөс-домакты элтей каап-ла олурар:

— Байларга хөделдээр, баш-дуюг куйгалап чиир боордан башка бисте чүү боор. Мен бо Коңгураага чээрби ажыг чылда чалчалап келдим. Ам кырый бээримге безип бо-дур— чүгүрүк аъттарын сооттурар, ажаадыр. Хөрөк иштинде чүректиг, эгин кырында баштыг болгаш, бараан бооп-ла чор мен ийин, аал, Даваа.

— Орус-даа, тыва-даа байны кандыг дээр силер, кырган. Баян тудум бар-ла болза дээр, кылганының кырыңга кыл-ла дээр мындыг шаг-дыр ийин бо. Мээң-биле дөмей ажыл-хожулдуг ышкажыңар чүл.

— Ындызы ыңдыг харын. А хупура, шаг-үе дошкуураанда Коңгураа дег кокаарактар-биле коштунар болза, кижиниң бөрттүг бажы бөргү-биле, чеңниг холу чеңи-биле-даа

баар чыгы-дыр. Харын канчалза эки чүвөл? Сүмөң чүл, аал?

База-ла байлардан хөңнү доңган ирей-дир бо кылдыр болааш, Даваа айтырган:

— Чериңерде кады-кырааныңар, уруг-дарыыңар-даа бар-ла ийнен. Мен чүү дээр мен. Олар-биле сүмөлөшсінерзе эки эвес бе?

— Кадай шагда-ла кызыл-дустаан, база-ла бо хоолуургак Конгурааның саанын саап чорааш, үзөр бугага шелдирип каан болбас бе. Чаңгыс кызым сугга барган. Арткан-на чүвөм бо — уруумнуң оглу. Орукка Конгураа күжүрнү канчаар хөрөктөп чорду. Баарым ажыыр. Каяа-даа чорза ажырбас адашкылар бис — дээш, амдыгы бичии оолче айыткан.

Даваа оолду орукка-ла, Конгураа кончуп чорда, кээргеп чораан болгаш, оон аажок эвилең айтырган:

— Адыңны кым дээрил, эрес эр? Кара-Кочал-биле кады ойнаар силер — дээш, чуржузу оолче көргөн.

Оол хүлүмзүрбүшаан:

— Көк-Хевек — деп харыылаан.

Ынчан ашак оглунга улашкан:

— Тараа көк-хевектей бергенде авазы мону божаан чүвө. Ада-незиниң өөңгө олуро божаан уруунуң эш-өөрүндө эжинге эккеп бээр дээрге чүвези бар боор эвес. Харын калган уругнуң үе-чөргөлери кыстар байларның таразын оорлап ууштап тургаш, аңаа көк-хевек соктап эккеп бээр чүвөлөр. Оларның тыпкан ады-дыр ийин.

— Көк-Хевек. Тывызык-ла адааннар-дыр. Шайлаңар, адашкылар — дээш, Давааның кадайы хөнекте шайың, тавакта хлевин оларның мурнунга салгаш;— Бажың кырында бичии зътти эккел, Кара-Кочал — дээн.

Даваа кайгай берген:

— Эътти кайын алганың ол, Долчаң?

Кадайы олче удур көргөн:

— Катя эккеп берди-ле.

— Кажан?

— Бертен сен сигенней бергениңде.

— Ашаа билбеди бе? Ам база Катяны эттээр чадавас. Чаа божаан күжүрнү.

— Чок. Сарбагар Сайлыг-Кара чорду. База чоокта келди, Катя уругларга кат-чигир база эккеп берди. Бир-ле бичии хап ишти — дээш, Давааның кадайы суглай берген.

Ассыгбай изиг шай аартаарга, сигенде дүшкен шалың дег, борбак-борбак дерлер оон хаваандан мөндүңейнип келгилээн. Чөңи-биле дерин чода туткулааш, кирип келген даалыңын Давааже сунган. Бирээзи аайың тыппайн баргаш, чүглө:

— Ойт, кайын боор, ирем — дээн.

— Сезинме, сенээ боду девин азаады чоп, аал, ап ал. Ажы-төлүңгө үле. Ийн шил араганың бирээзин ажыт, часкы хүн шагзыранчыг-дыр, ижээли харын.

— Коңгураа орукка чүү дижик? Ону канчаарыл? Маргыыры кончуг боорга, чугаа эдертип, түвексингеш: «...Көргей-ле» дидим чоп. Ол ону шынга алган хире болду ийин.

— Дүвүреве, чүведе аян-на бар. Сээң чугаанны ооң канчаар билгени биске хамаан бе. Меңээ шопту, алагадан хойладып каар сен.

— Кай, сен Сараланың дуюунче...— деп чорда, Ассыгбай Давааны үзе кирген:

— Чок. Кара-Доругнуң. Ол база дагалыг аът.

— Коңгураа сени ат кылгай. Тений бербе, ашак.

— Чазый-чилбизи аштаан кокаарак дег чүвени чоор сен. Үргүлчү адаан-мөөрей кылыр. Ооң соондан калбаңнаар дээш шөк туруптар апардым. Чаңгыс коңгуртайдан суму сулараар, кожуун когараар эвес. Харын кезезин. Хоранныг-дыр.

— Дуруяа-Хаай оон чилби деп бил.

— Чоп шырайын шала-була көөрүмге, шымбай кижидег сагындырды. Азы сагыжым бе.

— Киштер кештери көрүп кааш, чылбаңайнып турары ол-дур. Алыр-чиир дээнде кижиде өлүреринден-даа кортпас чүвени.

Ассыгбай амдыгы арагадан ийн дугураамны апкан болгаш, чугаазы өөскүп-ле олурган:

— Кижиде тынынга-даа шоглаар чыгыы бе? Коңгурааны кижиде деп бе сен. Чаңгыс-даа хүн сергевес — арага сиңип калган көгээр-дир ийин оң, аал.

— Кижээ ыттаар эвес, бүдүү азып-бооп кааптар-даа чыгыы апарган улус бо — дээш, Даваа аяар уламчылаан.— Эрткен күзүн кожа катты-биле содаалашкан соонда, оозу сугже октаан даш дег сураг барды, кырган. Сезинчиг херек...

— Ынчаарга-ла бүтпес идегет-тир. Каттын айлаан чадавас-тыр, көр. Ындыг болза, аал, чүгүрүк аъттарны байларның кайызындан-даа ырадыптарының аргазы чүл ынчаш? Дырбанзыннар, шырбанзыннар.

Чугаа аңаа ара соксаан — Долчаң кирип келген:

— Даваа, кожай сени хереглеп тур — дээн.

II. Катя

Кажая-хораадан элээн хоорук турар кожайның бажыңын, он шаа чыгам улуг-биче аңмаарларын долганган делгем хе-

римниң иштинге Даваа кирип кээрге, ооң дунмазы Бапык-кай-биле кара чажындан тура кады ойнап өскөн болгаш, суг тывалаар Катя даштын кылаштап турган. Кыстың арын-шырайы аксымаар, карактарын ыжыдыр ыглап алган, бичии уругларныы дег болугур эриннери ээреге каткаш, чарлыгылай берген, бөрт чок. Өөктүң күскү бышкан кызыл-тазыны сагланнаан сывы сагындырар алдын-сарыг бажының дүктери чаңгыс кезегелей өрүп алган—дискек караа челдип турар.

— Ойт, Катя, чаа божаан кижии соокка алзыптар сен. Бөрт чок үнмес, часкы кавыска кончуг — деп, Даваа сагыш човап чугааланган.

— Акый, Даваа — дээш, Катя часкы эмишкеек дег узун ак салааларлыг холдарын ооң эгиннериниң кырынга салган.— Ам база эзирик. Хүннүн-не ол. Ооң барааны көзүлбес, ыды дынналбас бир-ле черге арлы берзимзе. Айт чок бе, шанак чок бе? Дузалаш!

— Ойт, Катя, орталан. Кожай дыннап каар.

— Ширнинниң, ол келген кижиниң эзирии улуг. Чүпү-даа эскербестер.

— Үнүп келзе канчаар сен?

— Чок, ужар чыгааннар. Долчандан сени мен кел диртим. Кудуктан суглап чорду. Ынчаш даштын кылаштап турарым бо. Дузалаарын аза, че. Оон башка Чыдыг-Алаакка барып богдуна бээр мен.

— Чүге чоруур, чүге богдунар кижии сен, Катя? Чүрээң орта бе?

— Эрткен дүне Степан менээ эзирик чалчып тура хонган. Божаан урууң мээңии эвес дидир. Ол-ла, дургуннаар, азы богдунар! Дузалаар сен бе? Чүге ыттавас сен?

— Катя, адыр, бичии мана, чүве хөлү эртсин. Чылызындаа. Терге оруу база ажыттынзын. Ынчан бир-ле черге урууң-биле кады аппарып каар мен.

— Ылап бе?

— Ийе. Ынчап турда чүве база өскерли бээр чадавас. Улустуң ыры-шоорунуң безин дүшкүүрлүүн дыннавас-тыр сен бе. Че, кир.

— Черле мегелевес сен бе, акый?

— Чок.

Катя каттырыпкан:

— Сээ бир чүве чугаалаайн бе?

— Чүпү? Чугаала, че.

— Акый, Степанның Туранда акызы мындаа чораанын билир сен бе?

— Чок. Силерге төрелдеп келди ыйнаан, Катя?

— Төрелдеп де. Байлар мээң төрелдерим эвес, төрелде-

рим — ядыылар силер силер. Сезинчиг апарган алышкылар бо, акый.

— Кандыг, Катя?

— Акызы ынчан шанак долдур боолар эккелди чоп. Эскербедиң бе? Сени билген деп бодаан мен.

Ону Даваа туржук, оон дунмазы Бапыккай база билир, ынчалза-даа билбээчеп каан:

— Ойт, ол чүү дээриң ол, Катя?

— Шын. Көргөн мен: хөй боолар эккелген.

Чаңгыс-ла билбес чүвези — бооларны кайда шыгжаанын билип алыр дээн Даваа амырай берген:

— Кайда шыгжадылар, Катя?

— Степан бооларны шоодайлар-биле ораагылааш, аңмаарда далган аразында чажырып каан.

— Аңмаарлар-ла хөй болгай. Ылап-ла далганныында бе?— деп, Даваа ылавылаан.

— Ылап-ла. Хлеб быжырап далган алыр дээш көргөн мен. Аары аажок бичии хааржактар база бар. База ол аңмаарда далган аразында.

— Ча, ону чоор бис, Катя. Алышкыларнын аңнаар-мен-нээрде хереглээр боолары ыйнаан.

— Аннаар улус ынча хөй боону чоорул? Степан дүнениңне бирээзиниң иштин аштап чүлгүүр. Оон дедир аңмаарлап турар. Бичии хааржактарнын бирээзин эккелгеш, база ажыткан. Окта чорбады бе.

— Кай, ылап-ла бе, Катя?

— Ийе. База далган аңмаарында деп чугааладым чоп. Степан бир боону аштааш, оон октааш, бодунуң удуур орнуңуң дөжээниң адаанда суп алган. Ынчаш ужуп каарга, бүдүү барып көрден. Черле бирээни үүлгедир чадавастар болар, акый.

— Ойт, хоржок. Ынчанмас. Кожай бисти ат кылыр.

— Корткаш чоор сен. Бо коданны-даа хуюктапсаам келир. Авамны база ойладыпчык чоп. Бодун көргөн сен — сизген кажазыңга мени канчаар аажылажык. Ам уруглуг апаарымга мени канчап турар-дыр: артында Николайга хүн-нээр. Авыастыг ашак-тыр — дээш, Катяның карактарының чажы сыстып келген.— Ынчан мээ чүге болушпаан сен, акый?

— Катя, кончуг хайлыг, кожай кижии боорга сезинген мен. Оон өске кижии сени ынчаар базынган болза, айбыр-биле ийи караан ол-ла черинге деже идип каар ийик мен — дээш, Даваа Катяны алаактырган.— Аваңның сураа дыңналыр бе?

— Хаглыг-Алаакта тыва кижиг аалында деп Николай ынча дээн-дир. Долчаң мээ чугаалады.

— Шымбай-дыр, Катя, сагыш човава. Мээң кады төрөөн акым сугда-дыр. Эки улус. Калган ачаңның кончуг таныжы ол боор.

Даваа ынчаар чазамыктаарга, Катя база оожургай берген:

— Акый, Степанның арагазын дуюкаа ап бээйн ижер сен бе?

— Ону чоор ийик мен. Чугаалам, Катя: мындаа Степан акызы-биле чогуу чүнү чугаалаштылар?

— Хүндүс үнө, кире, дүне удаан бооп билбээчөңөп, шуштузун дыңнаан мен. Даңны атсы удувааннар.

— Чугаазының уг-шии, Катя?

— Чүвө бергедеп келзе, хамык малды чиглеп чыдар хөлдөргө кири сүрүптөр. Шанда бастыртынмаан кызыл-тасты өрттедир. Оон идегелдиг хөлөчиктерге орук баштадып алгаш дезер. Элээн дөгүй бергеш, оларны өлүргүлөп каапкаш, шуут-ла арлы бээр деп-даа турганнар.

— Чогум кымнарны диштилер, Катя?

— Бир-ле дугаарында сени. Оон соонда кайгал Менен ирейни. Ону Ус талазының оруун эки билир дээр чорду.

— Ол-ла бе?

— Кылчаң-оолду база.

Давааның арны хуула хона бергеш, шириин айтырган:

— Оон ыңай чүнү чулчурдулар?

— Чүгө ажына бердиң, акый? Мен ынча дээн эвес мен. Байларның чугаазы ышкажыл. Ынчаар болзунза, чугаалавас мен.

— Катя, сээ эвес. Ол диштиг тулуптарга хорадаарым ол-дур. Чугаала харын.

— Революция деп чүвө чугаалажып турган. Ол кайда чүвөл? Дириг чүвө бе, өлүг чүвө бе? Билир сен бе, акый?

— Чок, Катя, чок. Сээң-биле дөмей — билбес мен. Ындыг чүвө орус чуртунда өөскээн. Ында ужур өскерилген деп эрткен-дүшкөн чорумалдардан, харын Степандан дыңнаар кижиг мен. Сенээ чүвө чугаалавас-тыр бе?

— Чок. Эзирикте джиг кыжырадып-кыжырадып большевиктерни дөмей-ле боой тудуп каар дээр чорду. Ол кымнарыл, билир сен бе? Кайда улузул?

— Чок, Катя, чок. Хат хаптар, кир че.

— Агаар эки-дир, ажырбас, акый.

— Ынчаарга, оон ыңай чүвө дугурушпадылар бе?

— Кадырган эъттен, дузаан хаван чаандан, сугарайдан

дергилээринге өйлей шоодайларга сугар — деп-даа турар чордулар.

— Канчаарлары ол ирги, Катя?

Катя өске улус дыннап каар ийне дээнзиг, оожум харыылаан:

— Дайылдажырда хүнезин кылыр.

— Кымнар-биле?

— Партизаннар-биле.

— Катя, ол шоодайларын кайда шыгжадылар?

— База далган аңмаарында. Степан удуй бээрге, дүлгүүрлерни соңга көзенээнден үндүр кааптар мен. Бирээзин уштуп ал. Ыттар сени таныыр — ызырбас, ээрбес.

— Акызы ам кажап келир хире ирги? Чүве дыннавадың бе?

— Ам эртен ыяап-ла келир. Ынчаар дугурушканнар. Келирге та чүү болур. Коргутур мен. Аңмаардан чөмдөн уштуп ал харын. Оон башка эртен бир черже алгаш баарлар чадавас. Энир чылын күстен бээр дүн дүжөргө-ле, та кайнаар чүве, аңмаардан чүве дажыглап келдилер чоп.

«Хоржок» дээрге, Катя хомудай бээр кылдыр бодааш, Даваа чөпшээрешкензиг хүлүмзүрөөн:

— Николай дүне өөрлүг келир чадавас. Партизаннар-биле. Ынчаар дугурушкан бис. Сен кортпа. Силерниинде келген байның келгенин база ажыглаар дишкен бис. Уруун ыглай бээр, ам бар че.

Катя кире берген. Даваа идиинде, чолдак хөрөктээжинде чыпшына берген сиген тогланчыларын бөргү-биле кактап тура, Катяның чүгө муңгараанын, чүгө кылыы хайынганын амдыгы ооң чугаазындан-на эскерип каан: Катяны он чеди-ле харлыг — ойнаарак-ла — онза чараш үезинде Ширнин бир кежээ сиген кажаазының иштинге сегирип алган. Оон ол-бо ылчыңайнып, баштай ооң хөрөөн, суук чаъжын сүйбөп, кысты бодунче чыыра куспактап чоруй, сараат баарынче ажытталдыр чыгай бергенин аъттарга сиген каап тургаш, Даваа көргөн.

Ол аразы үр-даа болбаан, Ширнин уруг-дарыглыг кадайын чандырган. База-ла ооң тараазын тарыжып, малын малдажып, хөй чылда хөлечиктеп чораан ирей, кадайның чаа-ла кыс болуп келген Катянын албадал-биле ынчаар кадайланып алган. Ону дыннааш, ол чоок-кавының улузу артында мынча дижип апарган: «Бай кижини кадайланып турда, эзер аьды солуп мунганы-биле дөмей-дир ийин».

Катяның адазын «катымайлап», диңчилер аъттангыже чедир арагалаткан.

«Мени база эдертип аар, оон орукка өлүрүп каар. Амыр-

дыр бо» деп боданмышаан, Даваа кожай сугже кире берген. Ширнин Катяже хөректенген турган:

— Самдар тываң сагынгаш, даштыгаа ооң ажыын ажып турдуң бе! Бо эниниң боскуп дундур ээрип каапты, чаңгыс аай боой тудуп каг!

Катя уруун аргалап, эмзирип олурда, ооң карактарының чаштары даштын крыша кырындан дамдылаан дамды дег, шала кырынче дүжүп турган. Таптыг-ла ол душта эжик аксында турган Давааже Ширнин хая көрнүп келген:

— Чүге келдиң?

— Эртең чүнү канчаарын билип алза дээш, кожай.

Ширнин база-ла мөөрейниң негелдезинден эгелээн. Оозу Коңгурааны-биле кара чаңгыс болган—эрткен аъттың ээзи соондан келген аътты алып. Аъттарны Орузак-Аксындан салып бадырар, Бедик-Тей баарынга— Чалбаа-Хаа аалының чанынга тыртар эвес бе деп чугаазын дооскан. Оон стол кырында турган стакан чыык долу араганы бир тып-биле кургады сорупкан.

Коңгураа аалчылар өрээлинде адыг кежи дөжек кырында хаарыктаан чыткан. Ширнин удаан кижиге айыткаш, Даваага мынча дээн:

— Суладан хөөткеш, мооң чарыштырар аъдын идээледир сыгавыт. Ынчалзыңза Сарала алдырбас.

— Демги ашак аъдының чанынга хонар мен дээн.

— Ону самогон-биле ооктуруп каар сен— дээш, тендиңайнып тургаш, шкавын ажыткан. Оон үш шил, кезик шай хире дузаан хаван чаа ап берген.—Ол чедер. Оттуп кээргеле, берип тур. Ылап удуй бээрге, аътты «чемгерер». Бодун доскаарлай бердиң. Аът кажаазының чанында хомут, херексел кургадыр бажыңга хонар силер.

Чем белеткээр өрээлде чыраа-биле аргып каан хааржак иштинде кушкаштар: «Хоругдадыр хилинчектиин, хостуг-шөлээн ушкан болза» дээн-даа ышкаш мыжырашканнар. Ширнин аңаа шугулдаары ол ийикпе: «Молчать!» дээш, база бир дугураамны төге-чая хок кылган— ооң бажы стол кырынче чайгаар-ла халайып бады барган.

Катя кушкаштарны чаптап, оларже хлеб тогланчызы октап бергеш, Давааже карактарының чажын бүлденнедир көргөн: ооң арын-шырайы-даа, чырыткылыг ак-көк карактары-даа— бүгү боду, сеткил-сагыжы «мени база хосталгаже салыңар» деп дилеп турганзыг болган.

Бажыңыңга кээрге, Ассыгбай ирей, шагзырааны ол бе, азы ушканы ол бе, база Коңгураа-ла— өлүг чүве дег— удаан. Бапыккай база чедип келген, оолдар-биле кажыктаан олурган.

Шайлаан соонда, алышкылар аът кажаазынга барганнар. Ажыл аъттарының дүне чиир сигенин чадагай кажааже тарады каап, аразында сүмележиپ турда, хүн чүгүрүүнче кирген. Бапыккай Калбак-Кежиг таварты Хаглыг-Алаак кайы сен дээш хапкан. Даваа дуңмазының соонче кезек көрүп тура алгырган:

— Озалдап болбас. Адыг-Хүрең шыдаар. Шанактап каар мен.

III. Дүнеки аалчылар

Ширнинниң кежээ багдан салгылаптар ыттары Калбак-Кежиг талазынче шимээн ап, туда чий берген. Улужары улужуп эгелээн. Удумзурап чыткан Даваа тура халааш, үнүп келген. Дүн ортузу четкелек. Айдыңы хүндүс-ле. Элээн ыракта дуңмазының кожамыктаары дыңналган:

Сарыг-алгы кымга херек?

Сафьянов аңмаарында.

Сараланы кайзы мунар?

Салдыг Ширнин кажаазында.

Хаглыг-Алаак оолдары

Халактадыр чадаvas-ла.

Кара-Доруг ээзи, кичээн,

Хаван-чадаг калдың халак.

«Чугула айбыда чоруур хирезинде, ойтулааштаан чүве дег, боостаазы чарылгыже алгырып чүзүл мооң». Даваа ынчаар бодавышаан, ыттарны хай деп кончуурга, кажаа иштинде сиген кырынче үне халыжа бергеннер.

Бир кезек болганда, ыры уундан бөлүк кара бараан чоокшулаза-чоокшулаза, аъттыг кижилерниң эзенгилериниң кыңгырадыр каккылашканы, чүген суглуктарының шыңгыраажы дыңналып келген.

Даваа харын боду хейде девидеп, бажыңче дедир кире халаан. Ассыгбай ирей оттур хире эвес, тонун бажында ыяк дуй тырттыныпкан, изигде чүгүгүн аартыктааш чыдыннаалаан шары-ла.

Ыттарга туткуладыр-ла, аъттыг кижилер кажаа чанында дүшкен дег болганда, баштай Бапыккай, ооң соондан төнмөслө узун кижини аът дери-биле чытталып турар хомуттар дээш, өске-даа дериг-херекселдер кургадыр бичини бажынга кирип келген.

— Ыттар хөлзедип, чүге ырлап чоруур кижини сен? Кожайлар оттуп келзе хай болгай. Эжиң кымыл, кывар-суг төнүк-

сей берген, караңгыда танывайн тур мен?— деп, Даваа айтырган.

Бапыккайны мурнай ол узун кижн ытгапса-ла, чайын Оюн-Шиви аалдарының хойтпаан тиктирип ижерде:

Калдар аастыг сыыннары
Хайыр чылгааш туруп берген.
Кавындылаар аңчы Менен
Какпак манааш оруп алган

деп кожамыктаар, барбас-четпес черн чок, танышпас-көрүшпес кижизн чок кайгал Менен ирей болган.

— Даштын хүлүрежир кымнарыл?

— Орустаар Кылчаң-дыр — деп, Менен харыылаан.

— Чугаалажып турар кижизн?

— Кавындээрннң биске кожуп берген кижизн-дир. Келдир эр-дир ийин, эки-ле чүвезн таакпылаар.

— Тыва кижн бе?

— Чок, орус. Кыраан-ыштааттын мадыроозу*. Суг шерин. Бо шүжүнейнип чыдар чүңүл?

— Бапык сенээ чугаалавады бе?

— Аа, Аътсыгбай, Ытсыгбай дидиң бе, оол, ол бе?

— Шш, ийе, Ассыгбай. Аксың тырт, ашак — деп, Бапыккай, удуп чыткан кижн дыңнап каар ийне дээнзиг, оожум харыылаан. Оон улаштыр-ла акызындан айтырган.

— Че, чүл?

— Хүндүс дугурушканывыс-биле хөделир.

— Ашакты—дээш, Бапыккай чыткан кижнже айыткан,— оттурар бе, азы?

— Арагага тынын саттыгган амытан-дыр. Аяк сунарга ай турзун черле дивес. Хүнзедир сергеведи. Ушкан соонда уйгу-ла уйгу.

— Чыттырзын хевээр бе?

— Девин самогон кудуп берип олура, баш дозуп айтырган мен. Сөзүвүс чаңгыс болган. Амдызында аңаа дегбес. Кажан-чежен Хаглыг-Алаак чеде хона бердиң, Менен?— деп, Даваа кээшпе ораап олурган ирейни айтырган.

— Сүлде бо. Оюн-Шивиде мени өртеп-баглап каан бе. Барыксааш чеде-ле бердим.

— Чүнү хөделдирип тур сен?

— Сүлде бо. Байысаарың ол бе? Өчүүн бе?

— Чүгле суглук чокка сала бербе. Далажыр херек.

— Та чүгенне та чуларла, шыны херек, оол, дулгуяк чоруур чаржынчыг-дыр. Өглерннң одун-көзүн манаар, шынап-

* Кронштадтын матрозу.

ла, тоткан черге тос, аштаан черге алды хонар. От-ла көзөн олурар болза, орус-быраады хамаан бе, Дууйна кадай-биле сорулдаалаар болдум. Акың Амыр сугда үнүп-кирип тур бис.

— Артында сорулдаалаар де. Ындыг-ла болгай сен. Баштааң, шының-даа билдинмес. Суугаткаш-ла баар. Ылап бе?

— Кырым сынар. Уруун айтырты, кандыг-дыр?

— Катя эки-эки. Болзун-болзун. Дүргедээр, үнээлинер.

Үжелээ үнүп кээрге, аъттар чанынга турган Калчан-оол уткуй келген:

— Сол бе, Даваа. Партизаннарның кавындээриниң дужаалы-биле келдивис. Аъттар херек. Сезинген херээң чок. Ширнинни дөмей-ле эртен тудуп аар бис дээр болду.

— Таакпылап турар кымыл?

— Бистин эживис Вааска-дыр. Орус чуртунга хаанны дүжүр октаарынга база киришкен. Мөге. Алыс төрөөн чери Чааты-Аксы.

— Аъттар чанынга турзун. Хөделир-ле.

Дөрт кижиги Ширнин кожайның мунгаш кажая иштинде турган чүгүрүк Саралазын, аът маннааш четпес Челер-Боразын, кажаяның бир азында баглагылап каан Қонгурааның Кара-Доруун, Сылдыс-Шокарын — дөрт аътты дашкаар үндүрүп келген. Ылап-ла оорлаан деп карадазын дээш, кажая аксының шоочазын тура кагып кааннар.

— Шыырак аъттарны эзертегилеп алыңар, а боттарыңарныын четкилеп аар силер — деп, Даваа сүмелээн.

— Ам чүл? Хап олурар бис бе, оолдар — деп, Менен ирей Сылдыс-Шокарның шавылыырын тыртып тура айтырган.

— Далашпа. Ам эң-не айыылдыг чүве арткан деп бил, ашак.

— Ол чүү чүвезил?

— Шимээрге. Вааскаң чанынга бар. Мен бо ыттарны баглагылап каайн — дээш, Даваа кыйгыргылаан. — Серый, Серый! Волк, Волк! Медведь, Медведь!

Ыттар ол-бо ырланчып, туткуланып турда-ла, Даваа кажая курунга так баглагылапкан.

— Анай-хураган дег, ыттар хөнөп алгаш, чүнү канчаар дээн улус силер? — деп, база-ла Менен чугааланган.

Даваа ооң чугаазын-даа херекке албаан, Бапыккайга:

— Кажая мурнунда сер баарында шанактыг аътты анмаарлар артынче аппар. Кожайлар билбес эзирик. А сен, Қылчан, мээң-биле кады бар. Ломну ап ал. Қортпа. Анмаар ажыдар бис — дээш, байның бажыңынче шиглиг базыпкан. Калчан-оол база. Менен ирей матрос-биле аъттар чанынга туруп калган.

Анмаар аксын Даваа лом-биле үрээн. Сусекте уруп каан бооларны, ок суккан хааржактарны, белен-хүнезинни-даа алган. Шанакка салыпканнар.

Кажаа чанынга келгеш, амдыгы улус чоруурунга белеткени бээрге, Даваа ыттарны салып тура:

— Бапык биле Менең бажыңга кире джүңер — дээн.

Ассыгбай ирей удувушаан.

— Мону — дээш, Даваа олче айыткан.— Доо аскыда моожа-биле, Бапык.

Баштай алышкыларның чугаазының аай-бажын тыппаан Менең:

— Ынчалдырып аарыңарга, эртен ат кылбас бе?—дээш, Давааже көргөн.— Чазып тур эвес бис бе, Даваа?

— Оон башка бүзүревес. Ылап дээрбечилер халдаан деп бодазыннар.

— Айыылдыг-ла оштаашкын-дыр. Өске арга чок бе?

— Кандыг?

— Кады чорупсувусса?

— Аал иштин, ажы-төлдү Степан ат кылгай.

— База-ла чөп.

— Ядыы кижин эрге-шөлээлиг болур, чаа төрө бактаар деп турда, ол дээш чидиг бижектин бизинге, чинге багның бажынга-даа барза чүл. Тыным харам чок. Херээнер бүдүрүңер — дээш, Даваа дунмазының экинге холу-биле базын каан.

Менең Давааже хүлүмзүрээн:

— Сүлде бо! «Хана баарынга төрээн оол, хая баарынга өлүр» деп чугаа бар. Сагыжың ырак-тыр, эрес эр!

— Ынчанмайн. Орукка — дээш, Даваа Ширининин берген үш шилиниң бирээзин хаван чаа-биле кады Менеңге тутсупкан.— Дун ортузу-ла хире-дир. Чоруптуңар. Бисти боданар. Эртен эрте келир эвеспе.

— Сыгыр дан бажында сыгыртып кээр бис. Кавындээр-биле кады — дээш, Менең Бапыккайже көргөш каттыргылаан.—«Ийи будум — эзенгиде, ийи караам — уруг сенде» дээш кингиредип олурар бис бе, оол, че.

Баштак ирейнин чаын билир болгаш, Даваа база шыдап чадааш каттырыпкан:

— Ийе, Дууйна угбайже кингиредип олур харын.

— «Ышкам хөрээм хозадып бээр ыры чокка канчап чурттаар» деп чүве бар, оолдар. Оюн-баштак ам болзун, бис хаптаалы, Даваа.

— Чоруңар харын. Чүве бергедей берзе, байлар хамык инек, чылгыны Чыдыг-Алаак бетинде чиглээн хөлдерже дүл-

дүндүр чыгапкаш, бастыртынмаан тарааны өрттедикеш, дө- зер дижип турарлар. Ону кавындээринерге база сөглөңөр.

— Қымдан дыңнай шаап алдың?

— Ылап кижн мээ сөглээн. Степанның Туранда акызы эртен маа келир чадавас. Ону база бодап алыңар. Че, ам мени...

Бапыккай акызындан айтырган:

— Ол-ла бе?

— Йе. Он дөрт ланчыы, дөрт хааржак ок эвес бе. Ша- накка бодуң олуруп ал. Эжикти хүндүс чугаалааным ёзу- гаар...

Дуңмазын дамчыштыр дугуржулга кылып турганы Да- вааның дүнеки аалчылары аъттаныпкан. Ыттар аалдан үн- ген улусту эдерти ээрип чоруй, шимээн чок барган.

IV. Кулактын үүлгедии

Эртен. Частың хиндинде хир чок аяс эртени. Хүннүң хе- релдери коданда ойнай берген. Анаада-ла куш даң бажын- да ажыл аъттары суггарар Давааның дааш-шимээни-даа дыңналбас. Харын ол эртен ийи кожай өтгүнүшкен чүве дег, кайызы-даа бөөлдес бажындан элеңнедип үнүп келгеннер.

Ширнин чүү-даа болза, кодан баштыңы кижн болгаш, өрү-куду көргүлөп чоруй, баш мээзинде таңмаланып сине берген чаңчылы-биле алгырган:

— Даваа!

Харыылаваан. Дагыннаан. Сураг.

Ширнин Коңгурааже көргөш, өөрүп чугаалаан

— Эрлер самогон, хаван чаг күш хөй чээн. Улуг уйгу салган. Ча, баар, оттурар аа, таныш.

— Охаай, оттурар, оттурар. Аът-хөлдү барып көрээли — деп, Коңгураа оозун деткээн.

Ийилээ аът кажаазынче шиглиг кылаштажыпкан.

Херекселдер кургадыр бажың чанынга кээрге, ооң эжиин улуг доорбаш-биле даштындан так иттирип каан болган.

Ширнин ону бир ийинче чайлады идипкеш, эжикти ажы- дыпкан — ийи кижн өлүг чүве дег, шимчеш-даа дивес.

Шала кырында чытканын тургузу тырткан. Ковайып келзе-ле хүлүглүг Даваа болган.

— Чүү болду?— деп, Ширнин баштай кайгап айтырган.

— Кожай, дүне дээрбечилер келген. Чүге-ле чүве ийик, анаа хей-ле бисти өлүрер бис дээш туруп бергеннер. Амы- тын кончуг боорга, чаннып-чашпыдывыс-даа. Ынчаарывыска хүлүгүлөп кагдылар.

— Оон.

— Үнгеннер. Шимээни эжикти бир-ле аар чүве биле ба-
зырыпкаш бардылар.

— Оон?

— Үнүп чадаштывыс. Алгырып-кышкырыштывыс. Силер-
даа келбедиңер. Келген болзуңарза кончуг-ла эки болур
чүве. Кулугурларны туткулап алырда.

— Кымнарыл, таныыр сен бе?

— Чок. Керосин төнгөн, бажың ишти караңгы турган —
дээш, Даваа бажын чайгаан.

— Үннеринден-даа танывадың бе?

— Чок. Шоолуг чугаалашпааннар.

— Орустар бе, тывалар бе?

— Холушкак.

— Чүге келгенин чугаалавадылар бе?

— Чок, кожай.

— Аъттар албаан бе?

— Та, билбес бис.

Ширнин холдары, буттары хүлүглүг Давааны дашкаар
үндүр сөөртү берген:

— Аъттар чок болза, сени дөмей-ле өлүрер мен — дээш,
эки аъттар турар шоочалыг кажаже чүгүргөн.

Конгураа ыяш орун кырында чыпшыр шарып каан Ас-
сыгбайны база алгырты-ла берген. Уё-човуур бичии бажың
сыңмас:

— Өршээнер, уё-уё. Эзирээш билбестээн-дир мен.

— Ам билиндиң бе?

— Ийе, уё-уё!

— Сени кым бектеди, сек?

— Билбес мен.

— Аъттар кайдал?

— Шоочалыг кажая иштинде.

— Авыяастава. Аъттар чок болза сени мен шинме—дээш,
Конгураа ооң бажынче шашкылап, дуга сегирип алгаш,
ооргазынче каш-даа улдаан.

Оон Ассыгбайның чүгле ийи будунуң хүлүүн чешкеш,
соккулап туруп дашкаар үндүрүп келген.

Ширнинниң хөрээ хөрөк-ле эвес, бакка даялаткан мажаа-
лай-ла:

— Аът чок — дээш, Конгурааже көргөн.— Сен база, мен
база. Шупту чок, оор салган. Ам канчаар аа?

— Хамык бала бо шулбустарда. Соп тургаш сөгледир
хөрөк. Ыстоопка.

— Таныш, ам стопка салбас. Алаак чоруур. Аскы салыр.
Аът шанак салыр — дээш, Ширнин узун хончулуг сапык

идии-биле Давааның арнынче хөмө тепкен. Думчуктан хан аттыга берген.

— Коңгураа чүвениң аянын биле тыртып кааш, база-ла хөрөктенген:

— Бужар шулбустар! Силерни алаакка аскылап каар бис. Аъттар кайдал, сөглеңер!

Ширнин Давааның хөрээнче база бир тепкеш, чадагай кжааже маңнаан. Адыг-Хүрең аъттар аразында база чок болган. Топтап көргөн — бажында чуларлыг чаңгыс-даа мал чок. Өдү чарлы бер часкаш, дедир чүгүргөн.

Бажың чанынга кээрге, Давааның аксы, думчуундан төгүлгөн хан инек соккан чүве-ле, ожук орну хире черде оргуланы берген. Ооң чүгле ийи караа кылаңнаар. Коңгураа Ассыгбайны өзээр хой дег ойтур каап алган боостаалаан, оозун чыгаанга кииртип, бижээнин бизин чылгаткан олурган.

Ыт-куштун, эрии-содааның шимээн-даажындан бажыңнарга кижиге артпаан: Давааның кадайы ажы-төлү-биле, Көк-Хевек, Кара-Кочал, Катя суглар шупту чүгүржүп келгилээн.

— Маңгыстар, канчап турарыңар ол?— деп, келгеннерден Катя кымны-даа мурнай кышкырыпкан.

Ширнин ооң тонунуң моюндуруундан боой туткаш, он талакы дискээ-биле иштин өрү алзы күдүктөпкөн. Катя дон черже пет дээн. Араатанзаан Ширнин Катяже көрүнмейндаа, Давааның чуржузу оолче хөрөктенген:

— Аъттан дүргөн шанакта!

Долчан Катяны тургузу тырттарга, Ширнин ону база күсүктүр идип чорудупкаш, бажыңынче маңнаан. Оон келзе-ле, ланчыы тудуп алган болган:

— Кыра боолагылап каар мен. Анмаарны дүне кымнар үрээнил?— дээш, Катяда-ла барган.

— Мен кадарбаан мен.

— Боо-чепсекти кымнар оорлааныл, аштаңгы аза, сөгле!

— Билбес мен, маңгыс! Таптыын.

Ындыг харыы дыңнааш, Ширнин доорбаш кырында иштин туттунуп алган олурган Катяның чулчургайынче боо ужазы-биле үстүрүпкөн. Катя чүгле ийи-үш багайтыр алгырган:

— Долчан, угбай, уруумну...

Кыстың бажы сандайланып олурган доорбажын ажылдыр черже халаш дээн, өрүп албаан узун сарыг чажы басты-рар дээш курун үзе кеспе кызыл-тас снову-ла—саглаш кылынган.

Ханга-чинге борашкан-даа болза, Даваа ону көрүп чадааш, шуут-ла кускуннагылапкан:

— Ханга пөкпээн чүве! Мээң-биле бериш! Хайыраан Катяны...

Ширнин ам-на миннип келген дег, Катяны барып тургузу тырткан — шимчеш дивээн, дээр өннүг ак-көк чараш карактары девин-не шимдине берген. Долчаң болгаш долгандыр турган уруг-дарыг ыглажыпкан.

Кежээлеп турган Конгураа база сести берген: чавыдактай мунуп алган олурган кижизиниң кырындан туруп келген. Ассыгбайның уё-човууру ам-на намдаан.

Ыттар аал мурнунче шимээн алган дег болза-ла, дүүн Конгурааның келген оруундан ийи аъттыг кижини караннадып кел чораан. Чедип келзе-ле, Степанның акызы база бир эштиг болган.

Олар баштай аңгадай бергеннер. Чугааны баштай Степан эгелээн:

— Аъттар чок. Сарала база. Бо байныы база — дээш, Конгурааже айыткан.— Оорлай бердилер.

— Кажан?— деп, акызы каржы айтырган.

— Дүне.

— Чүнү көрүп турган сен? Чугаалажык мен чоп. Боочепсээн?

— База чок. Аңмаарны үрээш, алгаш барганнар-дыр.

— Кымнар?

— Билдинмес.

— Аза-ла алзын. Кым сөглээнил? Кадайым дээр чылбыгаң бе?

— Өске билир кижини чок — дээш, Степан доорбаш чанында шөйлү берген чыткан Катяже айыткан.— Бо аза Даваага сөглээн боор. Ол дүне кады арылдырыпкан-дыр. Артында мегелеп бектедип алган көрбөспө.

— Ам канчаарыл?

— Мону дораан өлүрер херек — дээш, Степан Даваанын ооргазынче сапык идии-биле база бир нагаан.

Улуг Ширнин ам-на чүвениң ужурун билип кааш, дунмазын дужаап эгелээн:

— Инектерни Чыдыг-Алаак бажында чиглээн хөлдерже чыгап кирир. Дүрген бадырт. Дезер херек. А бо чувелерни — дээш, Даваа биле Ассыгбайже айыткан:— Чангыс-Хадыңга аппарып азар. Дүргедээр!

У. Боттанмаан шаажылар

Шанак өз дөңгелчиктерге үскүлээрге, хүлүглүг кижилер кырында олурган Конгураа боду чаштай бер чазып, моожа быжыы-биле ызыртынып чораан. Алышкылар шанактыг

аъттың ийи талазындан ооң кондаалайынче, ооргазынче ул-
дап чораан. Улуг Ширнинниң эдертип келген эжи шанак
соонда ызырты хап орар. Кезек болгаш-ла, хая көргүлээр.
Оларның соонда — Көк-Хевек биле Давааның чуржузунун
хөлчө чыгап кирирер дээш кел чорууру бир кодан инек.

Шанак ынаар-мынаар кыйбалдыр шавылагылаарга, Ас-
сыгбай човуурлаар, а Даваа оолдардан шээжилеп алган ко-
жамыктарын дүшчөк ырлаар:

Өөк чедир малгаш-даа бол,
Өөк аъды ужар эвес,
Өңдүктөрин — кызылдарны
Өөк оглу сөглээр эвес.

«Кызылдар» деп сөс дыңнааш, улуг Ширнин «молчать!»
деп алгырбышаан, аът кырындан ону кымчы-биле каш-даа
орааштырган. Амдыгызы тоор хире эвес:

«Чаңчазыцза чаагыч човаа,
Чаңчыга-ла берген-не мен»

дээнзиг улам өжежип, ырын уламчылап чораан:

Оюн-Шиви, Сайлыг-Кара
Онгу болур, шивээ болур.
Орус, тыва ядыы улус
Октуг боовус салбас дээн бис.
Кожайларга сөгүрбес бис,
Коргулчун ок хойладыр бис.
Хостуг эрге тутпаан шаанда
Холда боовус салбас дээн бис.

Чыдыг-Алаак эгелээн. Ол дээрге:

«Кодан чылгы кире берзе,
Хондур дилээш, тыппас-даа сен.
Кокпа-биле чорбас болза,
Кордал-даа чок, аза бээр сен»

деп, чоннуң ырлажыры дег, чайын болза, шынап-ла чиндин-
нээштиг чыдыг малгаш апаар. Ынчан ынаар чүгле чалгын-
ныг куш углаар, чылан өтпес шыргай алаак. Ооң ортузунда
аал коданы дег аяңчыгашта Чаңгыс-Хадың дээр, кижичи кус-
паа четпес, доора-доора чоон будуктарлыг хадың бо.

Биче Ширнин ланчызын аңаа чөлөп кааш, шанакта хү-
лүглүг кижилерни хар кырынче дүжүр октагылапкан. Оон
бастырык тыртар хендирни хадыңның эң чоон будуунче шал-
балай ажыр каггаш, сыдымнай тыртыпкан.

Дунмазы шаажылап «адагажын» ынчаар белеткеп тур-
да, акызы Давааны байысаап турган:

— Аъттарны кымга бердин, сөгле!

Даваа Мененниң аайы-биле хүлүтпес чүвемни кылдыр

бодап, уктуг идиниң хончузунда кош-бижээн сактып, шуудунга кире бергеш:

— Партизаннарга — дээн.

— Чүгө?

— Мунзуннар дээш.

— Ланчыыларны?

— Партизаннарга.

— Чүгө?

— Кулактарга час октар хойлатсын дээш.

— Күш-хүнезинни?

— Партизаннарга.

— Чүгө?

— Тодуг-догаа чорзуннар дээш.

— Степан! Бо дора-өлчүктү азар! Дузалаш, бай — дээш, улуг Ширнин Конгурааже холун кожаш кылган.

Степан, девин олар-биле кады келген кижиги Давааның буттарының хүлүүн чешкеш, аскыже чоокшулады берген.

Улуг Ширнин база кончуттунгулаан:

— Чүгө түр силер? Хендирни моюнуче...— деп чорда, хенертен арыг иштинден аъттыг кижилер шапкылажып үнүп келгеш, долгандыр бүзээлепкен. Оларның бирээзи аът кырындан-на хол-боозун хадың бажынче углуг улай-улай чаза туткулапкан:

— Холуңар көдүрүңер!

Шаажылакчылар чай алынмаан. Степан хадыңга чөлеп каан ланчыызын безин холга ап четтикпээн. Эрткен дүне Мененниң далай шерии деп турган кижизи ону барып сегирип алган. Менен, база бир орус кижиги, Бапыккай, байларының хөй инек сүрдүрүп каан оолдары база чыраа иштинден үнгүлөп келгеннер.

Давааның, Ассыгбайның хүлүглерин чешкен. Шаажылакчыларны бектээн. Хадында халаңайнып турган хендирни амдыгы хол-боолуг кижиги селемези-биле үзе шаапкан. Оон «Эзиржигештер!» дээш, Көк-Хевек биле Давааның чуржузу оолду ийи колдуундан кускаптакаш, өрү көдүрүпкен:

— Силерниң амы-тыныңарны бо эзирлер алды — деп, Даваага чугаалаан.— Чиглээн черлер ояр дээш саададывыс. Озалдаан дээш буруудатпаңар, эш. Аъттар, боо-чепсек дээш четтирдивис.

Давааны кажан, кым-даа «эш» деп черле ындыг чоок адап көрбээн. Селемелиг, хол-боолуг, шериг хептиг ол хып дээн аныяк эрниң чугаазы Даваага аажок эвилең-ээлдек сагындырган.

— Ажырбас. Арай боттарывыс дүне чазыпкан-дыр бис. Ах, бо мангыстарның боттарын хүлүгүлөп каар турган-дыр.

Ооң ужунда хей-ле черге Катяны база оскундувус — деп, Даваа хомудап чугаалаан.

Ону Менең үзе кирген:

— Дүне дивежик мен бе. Кырган азаң «өдүрөөн часса-даа, хөлүн кайын чазар» ийик, оол, Даваа. Че, чоор сен ону, хомудава. Кавындээр шынын сөгледди көр.

— Аъттар дээрге, хартыгалар-дыр — дээш, демги селемелиг эр Кара-Доруг биле Саралаже айыткан.

Чүгүрүк аът, мөге кижидугайы диге амырай бээр Менең ону деткөөн:

— Чүглүг куш-даа боларга бырашпас, Даваа. Хадын доорзунда кандаай дилгидежи дег чүве чыдыр. Көрүңерем, оолдар.

Харда боражы берген селбегер чүвени Көк-Хевек будубиле ушта тепкен: дилгидежи бөрт болган.

— Кымныыл?— деп, хендирни селемези-биле үзе берипкен эр айтырган.

Улус ыгыт чок. Менең ирей бөрттү сегирип алган:

— Сүлде бо. Кандаай чоор, оол, аңчы Икнимчиктин-даа ышкаш. Көрөм.

— Орта бе? Ол-дур бе, Кара-Кочал?— деп, Даваа чуржундан айтырган. Көк-Хевек-биле кады демгиде селемелиг, санык идиктериниң майында чыпшыр кыстыргылап алгылаан, чүген суглуу-даа сагышка кирер ак-ак демирлери кыңгырт кыннын турар эрден карак албайн кайгап турган оол бадыйткаан:

— Ийе, Максим ирейини-дир. Долчан угбам дааражык чоп. Уттупкан сен бе, честей?

— Күскээр кыжын ис чок читкен ашактын бөргү давандаяктыг эвес, маңа боду келбөөн болгай-ла. Кым эккелгени ол ыччаш?— дээш, Менең Давааже көргөн.

— Шайлаарда безин оозун уштур чүве эвес, маңа боду кедип келген-дир. Ылап-ла Катяны ачазыны-дыр.

— Ынчаарга, бөргүн хадын доорзунга уштуп кааш, кайнаар чоруй барган деп бодаар сен, Даваа?

— Мени байысаавайн, дөө ооң күдээзи Степандан айтыр, Менен — дээш, Даваа Степанче чиге көргөн.— Соңгу тайгандан катты диннээш кээрге, бо чүве оон-биле аажок содалашкан соонда ашак чиде берген. Ирейниң алды-кижиниң кежинге чазыйлааш, маңа эжеп азып өлүрүп кааны ол-дур...

Улустуң чүнү чугаалашканын Кара-Кочал Бапыккай-биле ийилээ амды селемелиг кижиге мурнун булаажып хелемечилеп турган. Бирээзи оолдарның чугаазын кичээнгейлиг дыңнавышаан, хадынны долгандыр кылаштагылап, тостары

ында-мында уругулаштыр чоржая бергилээн ооң чодур чоон будуктарын адаандан өрү алзы топтап көргүлээш, токпакты чууй теп чорудупкан:

— Ону мында кым эккелгенил, кайыын? Кым билирил?— деп, Даваадан орустап айтырган. Оон ыңай чугаа шупту орус дылче шилчээн. Кара-Кочал честезин мурнай-ла быдырадыр чугаалаан:

— Энир чылын чазын Орузак бажынга бистиң хирээлеп турган дыдывыстың өөрү-дүр. Көрден, честей.

Даваа селемелиг эрниц черле шириини кончуг айтырган айтырынга база ынчаар харыылап эгелээн:

— Ийе. Максим ирей боду богдунуп өлүр дээш токпакты бээр чүктеп кел чытпас. Ооң бөргү мында чыдар болганда, херекти база Степан үүлгеткен. Чааскаан база эвес, эштиг болур ужурлуг. Ооң бодун маңаа азар херек. Чок-ла болза мен — дээш, идииниң хончузундан бижек ушта соп келгеш, Степанның өштүнче шанчыпкан...

— Азар, азар!— деп, шупту улус Давааны деткий берген.

Амдыгы эр селемезин хынындан шалырт кылдыр ушта тыртып келгеш, биче Ширнинче дап берген:

— Сөгле! Максим ирейни сен маа аскан сен бе? Чүгле шынын сөгле. Оон башка дөртээлдиринерниң баштарыңар одурлуп чаштагылай бээр. Боданырынга чангыс минута берип тур мен — дээш, шагынче көргөн.

Степан акызынче көргөн. Оозунуң арны ак тос-ла, бажы куду халаш дээн.

— Харыылаңар! Санныг секунда арты — дээш, демги кнжи селемезин кылаш кылдыр чайып каан.

Степан база акызынче көргөн. Оозу шуут-ла алгырыпкан:

— Степан, сөглеп бер. Сээң үүлгедиң дээш мойнум селеме адаанга доора салбас мен!

Чүведе аян бар хире боорга, селемелииң улуг Ширнин-де-ле барган:

— Степан-бүле кады төрээн алышкылар силер бе?

— Ийе.

— Ынчаарга мону билип ал. Бир эвес дуңмаң шынын сөглөвөс болза, баштай сээң бажың черге олура дүжер, билдиң бе?

— Билдим.

— Че, дүрген сөглезин!

Степан ам-на өчүп эгелээн:

— Катым-биле бакташкаш, өлүргеним шын. Маа, бо хадыңга азып... Бөрт оонуу-дур. Токпакты аалдан эккелген бис. Шынын сөглеп тур мен, тыным өршээп көрүңер.

— Ам мындыг айтырыгга харыыла. Ынчан ийи эгин кы-

рынга баштыг, баш чок турганыңарны шиитпирлээр бис. «Бис» деп чугааладың. Қым-биле кады үүлгеткен сен?

Степан база-ла дедир тепкеш турупкан. Ынчаар орта, байысаап турган кижі селемези-биле ооң савыяа тонунун эдээн өттүр шанчыпкан:

— Сөгле! Бажың черже маңнап батты-ла!

— Бо Федя-биле — дээш, Степан эртен акызының кады келген эжинче айыткан.

— Фамилиязы?

— Сафронов.

— Билдингир-дир. Ам сөөлгү айтырыг: эртенги үүлгедиг-ни кым кылганыл?

— Кандыг?

— Утгупканың ол бе?

— Сагынмайн-дыр мен.

— Сагындырайн бе?

— Ийе.

— Бөрү! Катяны кым өлүргенил?

— Мээң кадайымны бе?

— Хоозун айтырыгларың-биле үе эрттирбе, сөгле!

→ Мен чулчургайынче... ы-ы — деп, Степан аксында дол-дур суғ пактап алган дег, чугаалап чадап турда, амдыгы эр-ону үзе кирген:

— Чүү дээш өлүрген сен?

— Анмаарда шыгжап каан боо-чепсекти оон өске билир-кижи чок турган. Ол дээш.

— Канчаар дээн чепсээңерил?

— Бөрүлөр аглаар. Мыйыс өйүндө сыыннаар...

— Билдингир-дир — дээш, амдыгы кижі:— Василий!— дээн.

Менең ирейниң таакпылаарындан башка билир чүвези чок дээр эри ийи будун кожа тепкеш, ёзулавышаан:

— Ды-ың-нап тур мен, э-эжим командир — деп, келдир-лей аарак чугаалаан.

— Шаажылакчыларны шанакче! Штабка аппаар. Өчүүн алыр. Хөйнү сөглээр ужурлулар. Ооң соонда революцияның өмүнээзинден ялалаар...

Аъттыг партизаннар долгандыр бүзээлеп алган шанак келген изи-биле чорупкан. Василийның командир деп турган кижизи ооң-биле кожа чортуп чораан Давааны, Ассыгбайны, ийи оолду эргий көргөш хүлүмзүрээн:

— Хамык малды кырдырбааныңар дээш силерге четтир-дивис, эштер. Мал дээрге-ле байларныы эвес, силерниң кара деринер, күжүнер-дир. Ам бүгү улустуң, күрүнениң өңчүзү апаар.

— Хыывыс ханды харын — деп, ам-даа хан дүкпүрүп чораан Даваа чоргаар харыылаан.— Хомуданчыг-ла чүве Катя болду. Ланчыыларны-даа, ок-чемзекти-даа, күш-хүнезинни-даа ол биске айтып берген.

— Эш, бодуңарны база улуг айыылга таварыштырар частыңар — деп, командир Давааның эктинге холун салган.— Хүлүтпес турган. Ол частырыг болган-дыр.

— Далаш кадында оон дээр арга база тыппаан бис.

— Бис келбээн, азы оон биче саадаан, бо оолдар биске орук айытпаан болза — дээш, командир Көк-Хевек биле Кара-Кочалче айыткан.— Эш, силерни база шаажылап каар турганнар-дыр.

Менең аңаа улашкан:

— Кырган аът орук аспас, кырган кижини хөлүн часпас. Дүне мээң аалымга кирер чүвенерни. Харын боларның боттарын бектегилеп каар чүвени — дээш, шанакта Конгураа биле Степанче айыткан.— Кавындээр эш Шаароп кайын чазар, девин база, ам база шынын чугаалады көр. Угаан-сарылы улуг, уйгу-чыдын-даа чок эр-дир бо.

Командир Кара-Доругнуң мойнунун ол-бо талазынга часкагылап эргелетпишаан, шанактыг аъттың тавы-биле чугааны уламчылап чораан:

— Частырыг туруп болур. Ынчалза-даа дүне бүгү чүвени лидим кылган-дыр силер. Ол черле эки. Шавар халдаашкыга оожумнаашкын дээрге өлүм-биле дөмей. Ол дугайында эш Ленин бистерге, большевиктерге, өөрөткөн, чагаан. Катяны көрдүвүс. Ёзулуг маадыр-дыр.

Даваа Катяның «большевиктер — ол кымнарыл?» деп дүүн оон айтырганын сагынмышан, командирниң чугаазындан чангыс-даа сөс эрттириптеринден корткан чүве дег, тынар-тынмас дыңнап чораан.

Оолдарның амды сүрүп чораан инектеринин, Үш-Тейде бажыңнарның барааны көстүп келгенде, командир соонда, мурнунда кижилерни эргий көргөш, Давааже холун сунган:

— Бир тиелелге бистин болду. Ам таныжаалы. Партизан отрядының командири Жаров.

Даваа база адын адааш, улуг Ширнинниң аьдын мунуп чораан боду мунгаш дынын казах эзер бажынга касталдыр кедире каапкаш, командирниң холун ийи холдап хөмө аспактапкан. Менең ирей бирээзи орус, бирээзи тыва — ийи чалыы эрни магадап, алгай аарак чугааланган:

— Мөңгө кылдыр тутчуп алган холдарыңар мөөрейге, адаан-чаага аштырбазын. Чаа уjur бактаадыр дээш, эп-чөп дээш чангыс демниг тутчуңар-ла, эрес эрлер!

Бапккайнын, Кылчан-оолдун, Мененнин, Давааның, Ас-

сыгбай ирейниң орус партизаннар-биле чүүлдештир чүктегилеп алгылаан чаа ланчыы бооларының чыдалары хүн херелинге кылаңайндыр чайнап чораан.

VI. Кызыл шериг ёзу-биле

Даартазында Катяны орнукшуткан. Жаров баштаан партизаннар-даа четкилеп келгилээн. Оларның саны дүүнгүзүнден безин көвүдей берген: чаа кижилер ланчыы боолар чүктегилээн боордан башка, оларның идик-хевин орус партизаннарны дег шеригзивес, колдуу-ла өң алгы тоннарлыг тывалар. Даңазын соруп тура-ла, оозун дилеп долганып-дээскинип туруп бээр, «чыткан хой тургуспас» Амыр ирей дээш, кижиле хөй. Ол артында Адыг-Хүреңни мунгаш, кавындылаар кара боозун чүктепкен. Катяның авазы база. Дүүн улустуң Чаңгыс-Хадың доорзунундан тып келгени ашааның дилги кежи селбегер бөргүн кедип алган.

Ынчан кижиле өлүп каарга:

Өзе бээрге база кончуг,
Өске чонга беривидер.
Өлү бээрге, база кончуг
Өзен черге октавыдар —

деп тываларның кударап ырлажыры дег шынап-ла ындыг чораан. Кайы-ла бир ой-чикке шыргалап азы чүдүрүп-даа чедире бергеш, хөммейн-даа олчаан кааптар. А бо орнукшудулга оон сыр өске, онзагай болган.

Бодунуң ада-иези дег, орус, тыва ядыыларга болушкаш, чазын саглаңнаан чечек ышкаш, чалымы назынындан чарылган кыстың мага-бодун кадагалаан, даштын кызыл улаачык-биле шап каан хааржакты ийи аът кошкан шанакка салыпкан. Оон орус, тыва партизаннарның, Оюн-Шиви, Сайлыг-Кара ол чоок кавының ядыыларының үделгези-биле орнукшудар черге эккелген.

Ол дээрге, Катяның бичизинде Бапыккай-биле садыг-бүүзе деп сайзанақтап ойнаар, оң кырындан бызаа хараар, доңгайтыр каап каан тос-таңма паш сагындырар боп-борбак тейиниң баарында карандылап эрий берген, улуг каяа орну дег, оргулаш бо. Оң сайзанак тип ойнап чораан чараш даштары «Ам база ойна, Катя» дээнзиг ында-мында бөлүк-бөлүк чыткылаан. Ыжык тырта үнгүлөп келгилээн шончалайларның чиңгир кызыл сыпчыгаштары, тевенелер-ле, артында-ла баштары шиш-шиш. Кезек болза, хек-даваннар база маңаа саглаңайнып олургулаар апаар.

Чүглө ол эвес. Бүгү часкы бойдус — Оюн-Шивиниң согун дег хөнү шивилери-даа, Чыдыг-Алаактың шыргай ары-даа, Чокпак тайгазының чодур кара пөштери-даа, Алдын-Хаар-жактың кыдыын хаажылаан хөлбөң-дески кулузуну-даа ядыы кижилерниң ол улуг кажыдалын үлежип турганзыг, чүк-чүгүнден «Бисти база манаңар» дээнзиг шөлээн чоргаар бараан харап алган тургулаан.

Улус хөөрже бадырар хааржакты долгандыр турупкан. Ыржым-на чүве. Чүглө партизан отрядының командириниң— шепкен бөргүнүң хаваанда беш адыр сылдыс чайнап турар аныяк эрниң, бораңнаар мурнунда динмирээшкин дег, өткүт үнү чаңгыланып турган:

— Эштер, партизаннар, тыва, орус яды өднүктер! Хосталга, хамаарышпас чорук дээш демиселге кайгамчык эжишти оскундувус. Ол дээш хамааты дайынның шөлдеринге Россияның мун-мун оолдары амы-тынындан чарылган — дээш, Долчаңның холунда «авай-авай» дээнзиг ыржымны үреп ыглаан Катяның чаш уруунче айыткан.

— Тывага хосталга, эки үе келир. Уруглар, уруг-дарыг-даа аас-кежиктиг чурттаар. Ол дээш Ленинниң өөредип турары дег дидим, дидим база катап дидим демисежир апаар бис...

Маадыр кысты мөңгеде удууру-биле хөөрдүве салып бадырып турда, Жаров командылаан:

— Катяның, дайынчы эживистин, чырыткылыг тураскаалын мөңгежидери-биле беш удаа дааштаашкындан кылыр.

Боолар даажы соңнуг-мурнуг чыжырткайны берген. Адак сөөлүн Амыр ирей кавындылап дооскан.

Бүгү чүвени, хайыр манааны дег, бирден бирээ чок хайгаарап турган Менең чанында турган Бапыккайга чугаалаан:

— Көрдүң бе, оол, хамык-ла чүве шупту, чагыг сөс-даа, кызыл шериг ёзузу-биле болду. Бо орнукшудулга безин кайы хире чаагай-дыр че. Боо-моңгуга үдеттирген. Кырган кижини мен кызыл-дустай бээримге, ойга-чикке сек кылдыр октатпайн, боо-моңгу-даа чаза тудуп канчаар, база мынчаар хөөр-жүдөр силер. Чаа ужур бактаай берзе, ол черле бүдөр.

Ону дыңнааш, Катяның авазы Бапыккайның моюнунга ааттына берген:

— Сынок, Коленька, кады ойнап өскөн дуңмаң Катяның өжээнин негеш. Бис ченгең Долчаң-биле бо хөөрге челээш ышкаш чүзүн чечектерден тарып каар бис. Чайын кээп көөр сен, сынок...— дээш, дүүн-даа, бөгүн-даа караандан чаш тырт кылбаан кадай ам-на ыглап бадырыпкан.

Ооң чугаазын Долчаң уламчылаан:

— Бапк, өскүзүндөн өлбөс чоор. Катяның мыя чүвезин өгдө кавайлыг дунмаң-биле кады тел анайлар дег кылдыр азырап каар мен. Өжээн кырывас, ону неге.

Партизаннар дидим кыска хүндүткелдин ёзулалын бергеш, аъттаныр дей бергенде, Менең ирей:

— Даваа, буура кырыыр, бодаган өзер. Назы-харым улгаткан, адак-бышкаам аартаан-дыр. Чыраа-Шокарның кырынга хонувут. Кавындээр эш Шаароп суглар-биле кады хавыт — дээн.

Хөлечиктин човулаңын хөй чылда эдилеп келзе-даа, кара чажындан тура кадыг-берге чымышка дадыккан, чангыс чудуруу безин кижиге бажы чыгыгы Даваа боданы аарак айтырган:

— Ажы-төл, аал-оран?

— Ах, ам-даа аныяк-тыр сен. Чедир бодавас, чазар. Ой-тулааштаанында дег Оюн-Шиви, Сайлыг-Кара дегерип шавар үең авес-тир бо. Орус, тываның эп-чөвү, чаа ужур дээш тулуш.

— Аалды ээлээр сен бе?

— Ону чугаалаан херээ бар бе. Ма, бо ланчыны чүктөп ал — дээш, ирей Долчан, Катяның авазы, Ассыгбай болгаш дүүнгү инектер сүрүп турган ийи оолче айыткан.— Чыдыг-Алаактан үнүп олурувуста кавындээр эш Шаароп чүү джик: кымга, каяа хүлээткиче чедир мал-маганны карактаалы. Час келгени бо, шанда тарааны бастырып, үрезин-хүнезинден белеткеп тураалы.

Партизаннар, ооң аразында Даваа база, хүлбүс-элик турлаа болган хүннээрктээн Көк-Дөң таварты кулактарның база бир дунчuzu — туман-биле шугланыпкан Туран кода кайы сен дээш хапканнар. Менең оларның соонче көрүп тура чоргаар сөглээн:

Эри-шаагай сөвезин-не,
Эгинден боо дүжүрбөңөр.
Эрболуусту — хувискаалды
Эчизинге чедиринер!

VII. Булукта шоодайлар. Чер иштинде шыгжамыр

Чингизи курларында чыпшына «эжиргилей» бергилээн, чавыт куу бажың. Партизан отрядының түр штавы ол. Эжиң шуут ажык. Орус, тыва чон чүк-чүгүндөн бүззэлээн чүве дег долганып алган. Бажың иштинде бооп турар сөөлзүрөп келген байысаалганың ужу-кыдыын чандыр-соора дыңнаан кижилер бот-боттарындан удур-дедир айтырышкан турганнар:

— Чүү деп өчүп тур?

— Кымнар дидир?

— Пар-оол, Марзыла дидир бе?

Кезек болганда база байысаакчынын — дүүн хөөрге чүве чугаалап турган эрниц үнү дынналган:

— Тамы кастырып турганың ол ийи кижиге канчап барганың?

Өжүннеринден ооргазын ажылдыр хүлүглүг биче Ширнин бажын чайгаан:

— Билбес мен.

— Кым билирил?

— Та. Ажылдаанының хөлезизинге сарыг алгылар алгылаан улус. Оон чана бергеннер.

Жаров бодунуң чанында стол артында кожа олурган Давааже көргөн:

— Эш Таапа, ол ийи эштиң аттары кымнар ийик. Ширнин шын адады бе?

— Шын чугаалады: Пар-оол, Марзыла. База оон хөлектери чораан.

— Чартык ай чыгыгы онгар каскан соонда аалдарыңга келбээни шын бе?

— Шын.

Жаров столду чудуруу-биле шанча каапкаш, олурган сандайындан тура халааш, Ширнинге чоокшулап келген:

— Сээң амы-тының чүгле шын өчүктөн хамааржыр. Ону алаакка-ла сээң аскың чаныңга дугурушкан бис. Ол ийи кижиге канчап барганың?

Ийи хондур боскунче борбак чүве ажырбаан Ширнин эзеп каап, сускаанындан алды-үстүү эриннерин ызырып каап олура, шуудунга кире берген:

— Өлүргүлөп каан бис.

— Бис? Өлүргөн өөрүң кымнарың?

— Федя, акым-биле — дээш, Степан Коңгурааның чанында олурган хүлүглүг ийи кижиге айыткан.

— Чүгө?

— Шыгжамырны сөглөптер деп карааш...

— Ийе, ам дораан-даа болза. Чүгле дириг арттырып көрүңер — дээш, Степан ишкирнип ыглапкан.

Степан биле Коңгураага аъттар чавыдактаткаш, ол-ла эртен Үш-Тейге эккелген. Шаңга тараа бастырып турган Менец ирей баштады улус оларны үглөп-ле келген. Катяның авазы Ширнинни аът кырыңга олуртурзун-на тараа саваңнап турган дырбаажы-биле каш-даа каккан.

Аалга саадавааннар. Коңгурааны хүлүү-биле хевээр-ле херекселдер шыгжаар бажыңчыгашка аппарып суккаш, аксын улуг доорбаш-биле даштындан иттирип кааннар. Ынчангаш

чоруурда Даваа өжөгээр, Коңгураа база дыңназын дээш, Кара-Кочал биле Көк-Хевекке мынча деп каан:

— Ол ашак үнер деп девиржий берзе, ыттарны багдан салгылаптар силер, оолдар.

Матрос Василий, Даваа, Бапыккай алышкылар база ийи орус партизан Ширнинни ол-ла аъдын мундургаш, Алдын-Хааржак талазынче алгаш чоруп кааннар. Менен, Ассыгбай баштаан кезек кижиге беш шанактыг аът-биле оларның соонче шуужупкан.

Бир борбак тейжигеш баарынга баргаш, Ширнин:

— Шыгжамырым мында, бо ылаада — дээн.

Хары шуут карара берген черни хүүректер, ломнар-биле ол-бо соктагылап элээн дилээннер. Чүве билдирбээн. Ынчаар орта Василий Ширнинниң тонунуң моюндуруундан чыыра тыртып эккелгеш, кезек силгипкен:

— Үе эрттирбе. Дүрген айтып бер. Командир чүү дижик, катапта! — дээш, Ширнинниң арнынче чиге көргөн.

— Мегелээр болза, Чаңгыс-Хадынга аппарып азып каар — деп, Ширнин арай боорда арны агарып чугаалаан.

— Шын. Айтып бербес болзунза, сени ыңай-бээр дажыглап турбас бис. Командирниң дужаалын күүседир апаар. Аъттан че!

— Шыгжамыр бо ылаадаазы шын чүве. Эндепкен-дир мен.

— Че, аъттан. Аппарып азар бис.

— Эндепкен-дир мен. Хондур боданзымза чүл?

— Чок, аъттан!

— Чорбас болзунза, чоон хендир-биле төрөпчилеп алгаш, сөөртүп чедирер мен — деп, Даваа Василийге улашкан.

Даваа ынча дээрге, Ширнин, байларның шагар-оът аразынга улус төрөпчилеп турганын көргөн болгаш, ылап-ла корга берген:

— Тын өршээ, Даваа, Ооң орнунга чажырып каан хөй кызыл-тазымны айтып берейн.

— Чалгынның шанак кырында маспактанып олуруп алган Менен ону дыңнааш, амырай-ла берген:

— Час шагда тараа хамаан чок чаңгыс хоорум хонак безин тыптыр бе. Ынчалзын харын. Оон — дээш, Давааже караан баскаш, Ширнинни кыжыраанзыг айтырган:

— Чеже шоодай ирги, хайырааты?

— Чүс ажыг — деп, Ширнин тура-ла шынын сөглээн.

— Кайы орта ирги?

— Қалбак-Кежиг адаанда. Хыыргыыш аразында.

Долгандыр хыыргыыш хаажылаан, ортузу дөңнелдир булуктааш, ам чайындылап чыдар ол черге келгеннер. Ооң ара-

зында ийи-үш кылдыр баскылаштыр салып каан шоодайлар оваа дөң-не. Чамдыктарын чайынды хөме алгаш барган.

Менең ирей ону көргөш, бажын чайып, магадаан:

— Хамык тарааны барып-барып чүгө мында сарааттап каан деп бодаар сен, Даваа?

— Уруптар чер тыппаан-дыр.

— Чок, чоок, ындыг эвес. Кажары дилги-ле, көрбедиң бе.

— Кандыг?

— Бирээде, хыыргыыш кыдыы ынчаар хөме булуктай бээрге, ынаар мал-маган-даа барбас. Ийиде, бо мынчаар долгандыр суг бажы чер. Канчап билбес сен. Чайын булуу орта эриир эвес, кезээде соок чыдар, тараа маа дээк үрөлбес.

— Үште, ашак?

— Үште болза, салаа-даа базып санап болур мен харын — дээш, Менең оң холунуң үш башкы салаазын өрү сарбаш кылган.— Чазын хыыргыыштар ногаарарып үнүп кээрге, ында түме-сая-даа шоодай чыдар болза, ону кым-даа эскербес. Билдиң бе?

— Сөөк баштыг аа.

— Сен бичиинде сээң адаң Агаан хөөкүй-биле маңаа кандыг үүже шыгжавайн чордувус дээр. Бо черниң ындыын база билир-дир көр.

Ол чугаа соонда шупту сүмелешкен: Кулактын черде шыгжамырын черле сөгледип алып. Шоодайларда тараага ам амдызында дегбес, маңнай бээр даван-даяктыг эвес, маңаа чыдар. Кажан-даа ап болур. Ширнин шыгжамырын сөглевес болза, командирниң дужаалын күүседир.

Оон матрос база-ла Ширнинче түрү бастыра берген:

— Кайдал? Будулдурба. Сөгле! Оон башка дораан азар бис — дээш, ооң солагай холунуң билээнден алгаш долгай каапкан.

Ширнин алгыра каапкаш, сөөкке харган кырган ыт дег, чараазынга оптугуп палыраан:

— Хөй тараам база бердим. Ам чүү херек, болбас бе?

— Бистин, хөлечиктерниң кара дери-дир, билдиң бе! — дээш, мындаа соктуруп турганын сактып келгени ол ийикпе, Даваа шанак кымчызы-биле ооң чарнының аразынче орааштырыпкаш, артында шеле тыртыпкан. Менең база. Василий хөрективе ойтур шанчып дүжүрген:

— Болзун! Дужаал дээрге дужаал. Аппарып азар. Аътта-ныңар!

Шанактыглары шанактарынга олурупкан, боттаң аъттыглары аъттарын мунгулапкан. Ширнин кезек када сугда ыяш

дег сиринейнип туруп-туруп, сөс бүрүзүн шаажоок ийилеп-чаңгыстаткан:

— Большевиктер мегелевес деп командир чугаалаан: мени ылап-ла өлүрбөс болза, шыгжамырны сөглээр мен.

— Командирниң сөзү чаңгыс: дириг артар сен. Айтып бер — дээш, Василий уламчылаан.— Че, чок болза аскыже дөгүп олураалы.

Ол шыңгы негелдеден Ширнинниң ойталаар шаа чок болган: күүсетпес болза, амызындан чарлыр апаар. Ону бодааш, хүлүглүг хиреде боду дөнгеликке бедиктенип аъттангаш, Бедик-Тейже шиглиг орук баштап чорупкан. Улусту оон хүн бадар талазынга — долгандыр мыйгак хараганнар үнген деспек черге эдертип келген. Аъдындан дүшпээн-даа:

— Бо мында, улуг даш баарында.

Теве барбазы дег инек даштың баарын улус база-ла олбо соктагылаан. Чүве-даа билдирбээн. Шупту Ширнинче көргөннөр. Оозу дүжүп келгеш, ийи-үш баскаш-ла, солагай буду-биле черни тепсегилээн:

— Мында.

Эрлер баштай арга-чарыктың дон шириктелчек черин от орну хире кылдыр оя шапкаш октапканнар. Сураг. Василий Ширнинден:

— Ылап мында бе?— деп айтырган.— Ам база эндээрел болбаан бе?

— Ийе, мында. Ам-даа казынар— дээш, Ширнин инек дашка сандайлай олуруп алган. Биче казып чорда, довурак чымчай берген, оон метр ажыр ханылай бээрге, дош көстүп келген.

— Бо кандаай чүвөл?— дээш, Василий Ширнинче каржы хыйыртаан.

— Карадаваңар. Часты бээр чүве чок — дээш, Ширнин туруп келген.— Аксын күскээр кыжын хөлден суг сөөртүп туруп доштап каан мен. Курлак ажыг. Казыңар...

Дошту ап каапкан соонда калбак демир көстүп келген. Ширнин ону көргөш, хараадааны азы шыннааны ол ийикпе:

— Дыка соктаваңар, тамыже ойлуп дүже бээр силер. Шооча көстүр-дүр бе?— дээн.

Демирниң ол-бо талазын аяр касканнаарга, паш парылы дег, бир янзы хевирлиг чиктии кончуг, улуг кара шооча көстүп келген. Василий шоочаны ажыда шелгилеп көргүлээн. Дүжевес, харын биче дадарыксай берген. Хөндүрлүп келгеш, Ширнинден айтырган:

— Дүлгүүрү?

Ширнин ыт-даа чок, чолдак савыяа тонунуң иштинде каттангызы киш кежи кандаазанының иштики додарын сөк-

кеш, оон дүлгүүр уштуп келгеш, Василийже сунган:

— Ажыдыңар.

Ажыткан. Демир аасты аңдара кагган. Қараңгызы үңгүр-ле. Василий биле Даваа от шап, чадалай казып каан чер тепкииштер-биле кирер дей бергенде, Ширнинниң үнү үнген:

— Ийи талазында керосин лампаларын кыпсып алыңар.

— Чырый бергенде амдыгы тамызын көөрге, баганалар-биле иттиргилээш, кыдыгларын, дээвиирин, адаан — шуптузун калбак ыяштар-биле кылып каан ёзулуг-ла узун шөйбек аңмааржыгаш сагындырган. Даштын сарыг алгылар-биле шаккылааш, терге дугуйлары чаар чыдыг-кара-биле чаггылаан хааржактарны дашкаар үндүрүп эгелээннер.

Шанактарга салып-ла турганнар. Бежелээ шыгырт долган. Чер иштинде үүже орту-даа кирбээн. Ынчан Менец ирей баштактанган:

— Булгаар, сарыг-алгы, торгу-чычыы-даа канчаар, оолдар. Дагын кээп ап алгай. Ашак кижидир мен, боостaa шыгыдар хире чүве билдинер-дир бе?

Демги-ле инек дажында сандайлангаш, бажын ийи холу-биле так туттунупкан олурган Ширнинден Даваа айтырган:

— Кара-Хойлугнуң бүүезин сен үптээн сен. Мээң кырган-ачам ол дээш сээң хайың-биле эриидедип өлүрткен, билдин бе. Чиижең кыдадыңның арагазын мында шыгжаан сен бе, чок бе?

— Эң кыдыында. Он хааржак.

Менец:

— Оон бирээни уштуп келиңер, оолдар — дээн.

Чер иштинде шыгжамырның аксын катап дуглаан. Амдыгы арагадан бир дугураамны апкан Менец чоруур дей бергенде Ширнинниң чанынга баргаш айтырган:

— Ыстапаан, өлүрер малдың ханын шанчар, өлүрер кижиниң сөзүн алыр чүве. Пар-оол биле Марзыланы өлүргеш, кайда чажырып каан сен? Сөглөвөс болзунза, улуг бижээм-биле өзүң-баарың үзе когжаптар мен...

Кулак Менец ирейниң шиитпирлиин билир болгаш, ажыт-чажыт чок өчөөн:

— Эзирий бээрге — дээш, тей баарында чиглей берген хөлче айыткан,— ынаар киир итжилепкен бис. Хөл эрий бээрге, көстү бээр.

Ооң ындыг турамык чугаазын дыңнааш, хорадаан Менец Ширнинниң чаактарынче олуй-солуй он-даа чедир алагадаан.

Уш-Тейге чедип кээрге, улус шупту даштын, оларны маанан турган. Давааның чоруурда даалга берип каан оолда-

ры хүлүглүг Коңгурааны мындаа ооң Ассыгбайны алгыртып турганы бажыңчыгаштан үндүрүп келген.

Партизаннарның сөөртүп келген бараан-сараанын аал ишти магадаан. Ында чок-ла чүве чок: пөс-таавы, ак чигир, кат-чигир, кулузун хааржактарда сарыг шайлар, булгаарлар, сарыг-алгы дээш, Ширнинниң тыва байлардан белекке ап турганы мөңгүн чүген, чуларлар, сыдым аргамчылардан өрү алзы бар болган. Василий шайны, чигирлерни, таакпыны бүдүн-бүдүн хааржаа-биле шанактардан дүжүрүп салгылааш:

— Аал ишти үлешкилеп алыңар — дээн.

Менең ирей бир хааржак араганы ол олчаан база дүжүрүп алган:

— Ассыгбай-биле мээ оон өске чүвениң херээ чок — дээш, чанында турган оозунче көргөш, каттырып каан.

Келген кижилер уурук-сууруктап Даваа сугдан шайлаан. Чоруур дей бергенде Менең ирей оолдарга чагаан:

— Чер иштиниң үүжезин кодаже кири бериңер. Артыын, тараа дугайын кавындээрге дыннадыр. Сарбагарның ийи холун артынга хүлээш, шанакка шарып алыңар. Ол айыылдыг.

— Бирээзин? — деп, Даваа айтырган.

— Коңгурааны дергилээн хойтпаам, эдерткен ыдым дээр бе. Маа кааптыңар. Чаязында чаан сиир, хырнында казызын сиир, адыштары суглаңгылагыже ажылдадыр чүве — дээш, Менең олче көргөн.— Шартая берген турган херээ чүл моон. Каа-Хемден бээр катканым бажы дээш келген бе бо. Тараадан бастырызын, шандан сүрзүн. Ынчап турда чүвениң ай-бажы тыпты бээр.

Байысаалга соонда хөй тараа база ынчаар тывылган. Ширнинниң чер иштинге үүжелеп каан шыгжамырын сөөрткөн шанактар шала кежээликтей Могайже бадыпкан.

* * *

— Бо 1921 чылда Тывага чаа төрө бактаарының чазынында Өөкке болган. Ынчан үениң теви — үерлээн хем-не, эришаагай эдилеп чораан тыва кижилер байларга удур орус чоннуң соо-биле тура халышкан. Кижилер болганның чугаазыла «ок-бижек, онгу-шивээ» дээр апарган болбас бе. Ядыларның ындыг килениң доктаадыр ужур чок — баскан хөрүк-ле, хөрлээлээн өрт-ле. Ам сээң чазын тракторлуг андарып, күзүн ооң тараазын комбайн-биле ажаап турарың бо черге — сээң өскөн-төрөөн чериңге уттундурбас бир ындыг демисел болган чүве, оглум. Аңаа хөлечик Даваа деп тыва эр, Катя деп орус кыс шылгараан. Даваа кулактар-биле тура тутчуп, думчукка тулганда, бижектежи-даа чораан боор-

га, оон бээр-ле ону чону, уруг-дарыг хүндүлээр, оон адын адавас, ойзур — Бии-Хемниң Бижектээри деп шолалаар апарган ийин, оглум.

— Сээң бо чугаан төөгү-дүр, ачай. Ону кым сээ чугаалааныл, азы бодуң база киржип турган сен бе?

Ачам черле ындыг кижиги — далашпас. Ужу-кыды көзүл-бес кызыл-тасты долганьп алган комбайннарже көрүп каап, ижер суг сөөртүп келген тергезиниң дугуюнга даңзанынып хулун кактааш, таакпызын даңзанынга тип, кыпсып алгаш, таваар сорбушаан карактарын имирертир хулүмзүрдү:

— Чок, оглум, чок. Аңаа киришпээн мен. Ону Даваа ирей боду хөөрээр чүве. Сонуургаар болзуңза, артканы соонда болзун аа. Амдызында мынча дээр сен шүве — диди:

Бии-Хемниң Бижектээри
Бижидип-ле каан чүве.

Мариям РАМАЗАНОВА

КАРАК ЧАЖЫНЫҢ ХӨЛҮ

(Бүрбээжик ирейниң тоолдарындан)

Шыяан ам... Чырык өртемчейге Оюмаа дээр херээжен чурттап чоруп-тур. Ол үш уругларлыг чүвөн иргин. Уругларының хеймери чаа-ла ийи харлап турда, ооң ашаа Қаң-оол чажындан тура хөлечиктеп келгени байының чылгызын хем кежирип тургаш, шакпын саарыгга алзып, эндей берип-тир.

Эргелиг эжиниң оскундурганы Оюмаага аар-бергени чыгап келген. Қаң-оол дээрге — кайгамчык эки, каткы-хөглүг, кандыг-даа ишти кылыр, кадайынга болгаш уругларынга хайыралыг эр-ле болгай. Ооң арага-дарыга хандып, опчоктанып, дүржоктанып турганын кым-даа көрбээн. Балдырсыкпас бачым ажылының хос-чайында Қаң-оол кайгамчык чараш, каас угулзаларлыг үлгүүрлер кылып, чазаныр турган. Хөңнү чогу хөлечиктиң үлүүн бодап келгеш, хөрек-чүрээ дакпыжап, ындынналдыр ырлагылаар-даа. Ооң ол аялгалары Оюмааның кулаанда олчаан арткан.

Ашааның өлгөн соонда Оюмаа ала чайгаар-ла ангы кижиге апарган. Ооң кудук-чайык каткы-хөглүү, куттулуп кээр-кожаң ырлары-даа кайда боор. Хөглүг арны хөлөгеленип, калбак хаваа каътташкактанып, хараачыгай чалгыны дег кирбиктери халайгылап бады келген. Ынчалзаяк Оюмаа бодун сула салдынмаан болгаш ооң караа чаштыг олурганын кым-даа көрбээн. Ажыг-шүжүг аакталып кээрге, сарыгзымаар карактары улам чалбырааштап, эриннерин ызырнып-каш олургулаар турган.

Оюмааның бир эжи турган. Ол чүгле ооң-биле чугаалажып, дакпыш хөрөөн ажыдып алыр мындыг. Ховунуң ховуздундан кожайып үнгөн, чааскаанзыргай көжээ даш хүүн аайы-биле янзы-бүрү өңнерлиг кылдыр хуулар турган. Ол даштың чанынга Оюмаа Қаң-оол-биле баштай-ла ужуражып, оон ынакшылдың чылыг сөстөрүн дыннаан.

Оюмаа соок болгаш часкам хаяга хаваан үстүргеш, дулгуяк кижиниң дус дег ажыг-шүжүүн, кударалын дириг кижиге ышкаш төөгүп бээр турган. Оюмаага кым дузалажып, ооң үш уругларын кым өрү тыртып каар боор? Арат-чону аш-чутка бектеткен-не болгай. Бо бүгүнү бодап келгеш, Оюмаа хаядан халбактанып, карааның чажын күскү чагс дег төп турган.

Чыл эрткен. Каң-оолдун дугайында бодалдардан чаа-ла чардыгып чорда, Оюмааны база бир айыылдын кара булуду бүргөп келген. Ооң уруу Ажыкмаа чагырыкчызы дүжүметтиң бир харлыг оглун ажаап, чилчин үзүлдүр ажылдаар турган. Бо удаада ол дунмалары Эрес биле Ак-оолга адыш ишти четпес тараа, дайнам быштак-даа эккеп берген.

Бир-ле катап Ажыкмаа билбейн дүжүметтиң оглун оскунупкан. Алгы дыңнаан дораан дүжүмет маңнап келгеш, уругну эттеп-соп, шаанга киирген. Ажыкмаа үш ай туруп чадаан болгаш ийи караа согурарган. Оюмаа уруунун аарып баксыраан арнынче, ооң хаяалыг хүнден кажан-кезээде чарылган карактарыңче көрүп олура, кударап, муңчулуп келген. Ийи караа көзүлбес-даа болза, ишти-хөңнүн ооң уруу мынчаар ырлап илереткен.

Караам дуглаан карангы дүн
Кажан тайлып, өршээр сен?
Хүннүң үнүп, ажа бээрин
Күжүр караам көрбес — кончуун.

Ырны дыңнааш, Оюмаа туп-тура халааш, чалым хаязынга салып келген. Иениң изиг чажы хаяны куду чуглуп, ооң тиглеринче сиңнип турган. Оюмаа ынак дажыңга кээп ыглап-ыглап алырга, ышкам хөрээ оожургап, куюмналган кударалының чартыын чалым хаяның часкам хөрээнде арттырып каан ышкаш сагындырган.

Чылдар-даа дизигде чинчилерни шуутканы дег сүржүп эртип турган. Оюмааның өө самдарап-элеп, каш кошкулу үстүп, боду кырып келген болгаш Ажыкмаазындан чарылган.

Оолдары өзүп кээрге, Оюмаага мүн-не чүгээр апарган. Ооң оолдарының аажы-чаны, ажылгыры-даа адазы дег болган. Олар каас-шиник үлгүүрлер кылып, оозун эът, тараа, чөкпек, саржагга чедирип ап, авазын азырап турганнар.

Оюмааның өөрүшкүзү ыңдыг-ла үр болбаан. Кажыыдалдың кара чыланы катап база ооң өөн тегерип келген. Кандыг-ла бир хайлыг аарыг оолдарын алды оранче аалдап алгаш барган. Ава азырап каан оолдарын Ажыкмаазының чанынга орнукшуткаш, адар даңны атсыр аңаа олурган. Даң чаа агарып олурда, Оюмаа даады-ла карак чажы төгөр хая-

зынга халып келген. Бо удаада даштың дал ортузу ханызы кончуг тиглиг болган. Оюмаа аңаа хаваан үстүргөш ыглай бээрге, элдептиг дааш үнген. Ол оваарнып келгеш көөрге, чүү-даа чок болган. Эмин эртир ыглап кээрге, эң сөөлүндө Оюмааның караандан чаш үнместеп, боду безин көжүй берген. Черге чеже турар боор, ол ээн өөнчө элейтип каан. Каш базып чорааш, Оюмаа кандыг-ла бир кайгамчык дааш дыннап каан. Сактырга, чаңнык-даа дүшкөн ышкаш болган. Ол дедир көрнүп кээрге, ынак хаязы-даа чок, ооң орнунда оранчок улуг, дээр өннүг хөл тургустуна берген чыткан. Иенин ажыг-шүжүг, кударал, муңгаралын шыдап чадааш, хая безин чарлып чаштай бергени ол-дур ийин. Ол хөлдүң суу карак чажы дег ажыг дустуг болгаш чылыг болган дижир чүвө. Ооң суун кижилер кайын ижип алырыл аан. Ынчалзажок ол хөл кижилерни дыка хөй аарыг, човуландан эмнеп турар.

Эдуард ДОҢГАК

ЭЭР-ДАГЫР ОРУКТАР

Рассказ

Өөрөнгөн чаңым-биле эртенгинин дөрт-беш шак үзүндө оттуп келгеш, катап-ла чык кылдыр удуй берип-тир мен. Уйгум аразында бир-ле дааш өйлөп-өйлөп дыңналып. Отту хонуп келгеш, топтап дыңнап чыдарымга, эжикти бир кижини соктаган тур. Орнумдан ковайып кээп, соңга көжегезин бичини чырта тырткаш, баккылап көөрүмгө, бажың ээзи кадай эжикти чудуруу-биле оожум шашкылап, химиренгени дыңналды. Бажың хөлезинин чоокта чаа төлөп каан кижини мен, чогум чүнүң ужурундан мындыг эрте чедип келгенин кара кайгадым.

Канчап кайгавас боор! Удуп чыдырымда мынчаар дүвүредир байтыгай, херек чокта бажыңче баш сугар эвес. Бажың ээзи анаа эвес келгенин билгеш, идик-хевим буу-хаа кеткеш, бичини бажыңчыгажымдан үнө чүгүрө бердим.

— Дүргөн хевирнин телеграммазы. Дүүн-не келди. Сес шакта сени чугаалажышкыңга чалаан-дыр. Ам чеди шак ажа берди. Дүргедевес болзунза озалдадың-на — деп, ол чугаалады.

Оң камны сүргей тутсуп бергени телеграммазында каш-ла сөстү номчуй каапкаш, чогум кымны боор дээрзин орта билип чададым. Адаанда Сарыглар деп фамилия бар. Сарыгларлар-ла долу болгай, та кайызыны. Бодап-бодап келиримге-даа, ындыг фамилиялыг дөргүл-төрелим, чоок эш-өөрүм чок ышкыш. Хей-ле баш ыжып олурарының ажык чогуң билгеш далажыптым. Таныш-көрүш, дөргүл-төрөл болуру албан эвес болгай. Артында-ла дүргөн хевирнин... Чугула херектиг кижини-дир. Ынчангаш божуулавас болза озалдаар четтим!

Харылзаа бажыңының чугаалажылга пунктузунда, экизи көргөн, кижини эвээш. Дежурныйга телеграммам көргүскөш,

чыскаалдыр тургускулап каан сандайларның эң ужунга олурпум.

Ол аразы үр-даа болбаан. Ханада азып каан төгерик шакта минутаның согунчугажы 12 санга чеде бергенде, аман мени кыйгырды, дужумда үгекче чалаан.

Телефоннуң даңазаны кулакка чедире бергеш, ана кайгай берген болбас мен бе! Ооң фамилиязы Сарыглар турганып мынчага дээр билбес чөгенчиимни. Чүгле адын билир, а фамилиязын канчап айтырбааным ол ийик! Энир чаа-ла танып алганым хоюг үннү артында-ла телефон дамчыштырдыңнаар аас-кежиктиимни аар кылдыр сакты кааптым. Сагымда артып калган ук эргим үннү баштайдыңнаан аас-кежиктиг хүн мыпчаар болган чүве.

* * *

Херек ужун Чадаана хоорайга келген турдум. Чоруум чогуй бээри билек чанар дээш хоорайның кыйында машиналарның бензин кудар черинге чорумал машина хайдынып келдим. Ында машиналар барык чок чыгы. Чүгле техниктиг дузаламчының машиназы бензин кудуп ап тур. Бо-даа каяа Кызыл баар боор деп бодааш, ынаар-даа чоокшулавайн, холумда тудуп чорааным чүү-хөөмнү фотоаппарадым-биле кады орук кыйынгга сала тыртып кааш, бензин кудук-чузундан машиналар ам келир бе деп ылавылаар бодадым. Ыя аразында демги машинам көк ышты улай-улай бүлгүрүпкеш дедирленипти. Алгы-кышкым үнүп, маңнап бар чор-гужемче, машина чүү-хөөмнүң кыры-биле таварты эрте берген.

— Канчап барган чолаачы силер? Дедирленип чорбас чер деп чүвени утгуп алганыңар ол чүве бе?— деп, үнүм улам дыңзып, изий хона берип-тир мен.

Мээң кыпсынчыг алгымдан чолаачы машиназын доктаадыпкан. Бажын оолдарны ышкаш чолдайты таартып алган, бөдүүн шокар пөстен даараан хөйлени ооң дурт-сынын онзагай кылдыр хевир киир чазаан, база-ла бөдүүн материалдыг пөстен даараан кара өннүг чүвүрүнүн сыгылары сандорт үне берген уругну көөрге, кандыг-бир балга белеткенген оолдар-даа сагындырар. Ол кортканындан карактарың хере көрүпкен. Машинаның чолаачызы ол болган.

— Чүү болу берди, акым?— дээш, машинаның соонче маңнады. Өске айыылдыг чорук болбаанындан каттырыпкан. Дугуй таварып эрте берген аппаратты андара-дүндере тудуп көргүлзөн гур.

— Үрелбээн-дир, күжүр-ле акыжым! Чүгле хавын ора

базып эрте берген — деп чугаалаарга, арнынга хүлүмзүрүг улам чараш чуруттунган.

— Аа, өршээ, дунмакыжым! Бир эвес аппаратты дугуй чылча базып эрткен болза чоруум үстүр часты. Ында үнелик чуруктар бар. Чоокта чаа чазак шаңналы алган малчыннар аан! Ону чурукка тырттырып ап чордум.

— Ыы! Солун черинден келген-дир силер але? Фотоаппаратыңар харааданчыг болду. Силерге чаа чүведен садып бергеш, бо хавы үрелик аппаратты ап алыип. Чурук тыртын өөренип алгай-ла мен.

— Сагыш човавайн көрүнер, дом! Үрелген чер чок болганда ында чүү деп. Хавын даарадып алыр мен. Кызыл чедер машина дозуп турарым ол-дур ийин.

— Мынчаар орайтаанда машина келири берге боор! Кезээки автобустан чангыс аай манап албас силер бе?

— Он бир шакка чедир манаарының үрүн аа!

— Дүвүредипкеним хөлезини болзуп, акый! Үе эрттирип, мээң машинамага олуруптуңар. Ырак эвесте бригада төвү четкеш, эеп келир бис. Ол өйде автобустуң келир шагы чеде бээр — деп чугаалаарга, ооң ындыг саналындан ойталаар аргам чок болган.

Чолаачы орлан кызыжактын адын Азиймаа дээр. Азия төвү чурттуг боорга, ачазы ынчаар адап каанын чоргааралдыг чугаалады.

Бригада төвү четпейн чорааш, бот-боттарывысты удур-дедир айтыржып, эрткен-барган амыдыралдың эки-багын коптаржып каапкан бис. Азиймаада онза узун төөгү чүү боорул аан! Чээрби харны чаа ажып чоруур. Школа дооскан дораан чолаачылар курузун дооскан. Ооң соонда амгы хүнге чедир чолаачылап, чуртталганың эжиин чаа-ла ажыдып кирипкен. Саян артында бир-ле хоорайның инженер-техниктиг техникумунуң бот-өөредилгелиг сургуулу. Ооң кыска намдары бо-ла чүве ийин!

Бригададан эеп олурувуста, машинавыстың мотору өже берген. Чолаачы ол-бо кезектерни ынай-бээр таарыштырарга-даа ажылдаваан. Орук хажызынче үндүрүп четтикпээнделе машина турупкан. Моторну хынап көөрге, анаа болуруга, бензин багын баккылааш алгырды.

— Бензин кудар саваның дүвүнде аксып бичии оолдар ажыда идипкен-дир. Бензин сыккырым-даа артпаан. Чорумал машина келбес болза ат болдувус.

Машина-даа келбээн. Азиймаа-биле хөөрешкеш, чайгыдан атканын безин эскербээн болдувус. Улуг кызыл бөмбүк дег хүн чөөн чүктен хөөрөп олурда, кум кынны бердивис. Долдур дүк сөөрткен машинаның медээзинден оттуп келди-

вис. Бир кочал бензинни чолаачы хыйланы-хыйланы берген. Удаткан чок хоорайга келиривиске, бир такси чоруурунга белен тур. Чүгле чаңгыс пассажир чедишпес. Оон орайтаан болзувусса, такси кайын таваржыр ийик. Чоруур деп баргаш, таксиниң соңгазындан бажым уштуп, Азиймаага чурттап турар бажыңым адресин та чүге айтып берип турдум ыйнаан, бодум безин билбес мен. «Волга»-даа шимчепкен. Азиймаа холун чайып туруп калган.

— Экии, Азий! Кайыын долгап турарың ол?— деп, шагда таныырым чоок кижги ышкаш мендиледим.

— Чадаанадан... Өөредилгемниң ээлчеглиг сессиязы чедип келген. Ынаар баарым ол-дур. Кежээки рейс-биле Красноярскиже ужудар мен. Кызылга бөгүн бир шакта чеде бээр мен. Уткуп алыр сен бе?— деп, ол дадагалзаан шинчилиг айтырган.

— Уткуп албас боор бе, Азий. Ам дораан аэропортче чоруптум. Телеграмма чорутканың дээш улуу-биле четтирдим!

Оон ыңай чугаа-даа тывылбаан. Азиймаа чугаа эреп кезек ыг чок тура, дораан ужуп келирин дыңнаткаш, телефон данказын салып каан.

Чадаана—Кызыл аразының самолёду келиринге чедир ам-даа бир шак ажыг арткан турда, аэропортка чедип келдим. Кылыр чүве тыпастап, өрү-куду кылаштагылап, өйлөп-өйлөп-ле хоорайның мурнуу чүгүнче көргүлээр мен. Чүве-даа сураг болурга, үе чылдыларының кара чаңгыс аргазы-биле солуннар садып алгаш, чүгүртү номчугулаарымга, бажымга чүү-даа кирбес. Вокзалдың залынга үнүп-кирип, даштыгаа элөөн үр кылаштагылаарымга-даа, шактың согунчугаштары шоолуг чылбаан: сактырга, бир чүве так өртеп алганзыг.

Ол-бо мунчулуп чоруп тургаш, чаңгыс-ла шакты манааным чыл ышкаш төнмес болган. Ыя аразында ийи-үш-даа самолёт хона каапкан.

Аэропорттун шөлүнче кирер эжик аксынга келгеш, сөөлгү хонган самолёттан шуушкан пассажирлерни топтап көргүлөдим. Оларның аразында тыртар өөктүг чемодан туткан Азиймааны танып кагдым. Өштүнде дежурныйның ылгавыр демдээ — пөс баглап алган кадай өскээр алаагы бээр аразында эжиктиве чылбыртып кире берген мен. Азиймаа база мени көрүп кааш, улус аразындан ушта кылаштай берген.

Мендивисти пөрүксүмээр солушканывыстан ыңай чугаа чорбастаан. Чугаа үндүрүп алырының уун бодап, ооң холунда чемоданын чөпшээрел чокка ала тыртып алдым. Ынчалза-даа автобус доктаар черге чедир кайывыс-даа ак хар ашпаан.

— Кайы хире келдин?— деп, сөстү арай деп-ле сы бастым.

— Эки келдим. Чугле Адар-Төш арты булуттуг. Кезек чаашкын дымыратты-даа. Мээң чоруурумга чедир үш-ле шак арткан. Ам кайнаар баар бис?— деп, шагынче көргөш, ол айтырган.

— Хоорайдан кезээй-ле бис. Садыглар-даа бар-ла болгай.

— Садыг баар-дыр. Туфельдерим элей берген...— дээш, ээжектери чавызап бады барган идиктеринче көргөш чугаалады.

Автобус-даа манавайн, такси хөлезилээш, хоорайже хапкан бис.

Магазинде Азиймаага тааржыр идик тывылбаан. Ооң чоруур шагы база чоокшулаан.

— Дүштеки чемивисти моон чип алыылы — деп, «Аян» кафениң чанынга келгеш саналдаарымга, ол күзелдии-биле чөпшээрешкен.

Аныяктарның «Аян» деп кафези хемден чарылган улуг эвес турум суглуг септиң эринден харап алган. Турум сугда эжинген өдүрек, кас, ол чарыкта ногаан арыг тода көстүп орап улуг-улуг соңгаларның баарында столду ээлеп четти-гипкенивис-билек, официант баарывыска тура каапкан. Назы-хар талазы-биле аравыстың элээн ылгалдыын сонуургаан боор оң, ол бирде менче, чамдыкта Азиймааже көргүлээр. Чагыывысты бижип алгаш, дораан болур деп ээлдек хүлүм-зүрөөн.

Чагыдып алганывыс бир шил шампань орту кирип чорда, арын улам частып, чугаа-соот-даа, суггур чаашкын дег, сааңайны-ла берген. Азиймааның аяс хүн дег арын-шырайын көөрүмге, чайгы шыкта чүзүн-баазын чечек-ле. Ооң шала имирерген, оожум, топтуг карактары кайнаар углай-дыр, мээңии база-ла ону эдерер. Ынчалза-даа мээң ындыг хөг-лээшкиним эжикке ийи кижиниң көстүп келгени-биле үзүлгөн.

Бажының дүгүн хоор-сарыг кылдыр будудуп алган, кеткен хеви өскелерден ылгалдыг херээжен, ооң эдерткени, чеңнериниң ужу, карманнарының аксы, моюндуруунуң шазы кара торгу минчилиг куузумаар костюмнуг, чараш шырайлыг аныяк эр органның кичээнгейинде барган. Кезек өрүкүдү көрүп тургаш, бистин чоогувуста хос столче дорт базыпканнар.

Олар мени танывааннар. А мээң карактарым чайгаар-ла өскээр чайлай берген. «Каас» херээжен баштайгы өөм ээзи ол деп чүвени Азиймаа кайын билир. Ооң дугайын часкаар чайын баштайгы ужуралывыстың хүнүнде чугаалаан мен.

Кымнарыл дээрзин чугаалаар бе, азы чажырап бе деп ийн айтырыг мени хилинчекке онааган.

— Азиймаа!— деп, барык сымыраныр чыгыы эгеледим.— Чоруулам!

— Чүге? Мээң ужар шагым ам-даа элек-тир — деп, үнүм чидип, арным хуула бергенин эскерип орары илден. Ооң хүлүмзүрүг чуруттунган шырайын үрепкенимге хомудааш, удур көөрүндөн дидинмедим. Чүгле «Азий! Азий!» деп сымыранырынга өйлөштим. Арай деп бажым көдүрүп келгеш:

— Ол-дур!— дидим.

Чаа келгеннерже бажын кичээнгейлиг эргилдиргеш:

— Билип ордум. Дыка хөлзеве даан!— дээш, кыстың чазык арнында хүлүмзүрүг улам чараш чуруттунган.

— Чуртталгада чүү-даа турар, эрте берген херекгерни эргий бодап, хилинчектенгеш чоор сен — деп, кафеден үнүп келгенивисте, ооң көрбээни чок улуг кижилерзиг чагыглары сеткилимни оожургадап, хөрээмде тырлып чыдып алган кара дашты ушта тырткаш, ээремче киир октапкан дег апарган. Тынарымга безин чиик-чиик.

Маналга залының эң-не шөлээн азыында холдарывыс тутчуп алган олур бис. Өйлөп-өйлөп соңга өтүр харагылаар бис.

— Омак! Сенден айтырыг сала кааптайн. Анчыгына бербес боор сен, аа?— деп, ол хенертен айтырган.— Меңээ чүгле чаңгыс чүве чедир чугаалаваан сен — деп, ол уламчылаан.— Оляның дилээн күүсеткен-дир сен. Оон чарлыры дыка берге болган дээн сен. Көрген-не кижини, ачазының бажын одура кезип алган деп дөмөйлээр чараш оглуң барын чугаалаан сен. Оля күзээн кижизи-биле кады чурттап чоруй барган. Оглун база эп алган. Ол ава кижиниң эргези — дээш, дөө-ле даглар бажынче бараан харап көргүледи. Оон ыңай чугаазын уламчылаар дээш, бир-ле чүвеге дылы илдиккеш хоржок болган. Чогум чүнү айтырап бодаанын шак-ла ынчаар билбээн мен. Блавылаар бодадым. Ынчалза-даа «Кызыл—Красноярск баар самолёттуң пассажирлериниң бүрүткели доозулду» дээн, дикторнуң үнү бодалымны үзе шаапкан. Оон башка Азиймааның улуг эвес айтырыының утказында мээң амыдыралымга чугула чүүл турган-на боор.

— Уткуп аар сен — деп, Азиймаа оожум чугаалааш, перондува углапкан.

Пассажирлериниң сөөлгүзү эжиктиве чаштына бергенде, күчүлүг АН-24-түң хүртүлери дээскинип чоруй, шөлдү дургаар чүгүрүпкен. Чүгле кара доозун ооң соонга казыргылап чыдып калган. Удаваанда самолёт агаарже көдүрлүпкен, Саянның дүдүскектиг сыннарынче шымнып кире бээр

дээш далажып бар чораан. Ооң чалгыннары делгем хөрээн Улуг-Хемче харап алган Дөге дааның артындыва сөөлгү катап кылаш кышны бергиже дээр карактарым адырбадым.

А Азиймаа? Чүнү айтырар бодажык ирги? Ужу-даа, төнчүзү-даа билдинмес кылдыр ораажып келген удазынның ужу оон үнүп кээр эвес ирги? Үженнепкен назынымга уттундурбас өөрүшкү ыя оон ужукталып үнүп кээр боор! Чүгле ооң төнчү чок ужун тыпкаш, дедир чазып, эргээнде каш ораай долгап, тыпкан ужун мөңгө ынакшылга доңнай дүүптер ураншевер кыс — Азиймаа-даа болуру магат чок деп бодап, күзүңгү дег күскү дээрже бедип-бедип алгаш шуужупкан өөрүнчө көрүп алган, ийи чалгыны сыйык кара-дуруяа оглу дег, аэропортка кежээге дээр ээреңейнип тура хүнзедим.

КЫЗЫГААРДАН ЧУРУМАЛДАР

Ужурашкыже байырлыг, авай!

Ол эртен авам кезээде-ле дөстүнмес, олут чок кашпагай чаңы-биле дүвүрөп маннап-ла турду: оглумну чорудар машина бар ирги бе дээш салбыр эргелекчизинге база четкен, оон маннап келгеш, эртен хайыңдырып каан сүдүн соожук ирги бе дээш, амзап көргүлээр-даа. Ынчап тура, авам мени ырак орукче мүн-не бүрүн дөгерип апкан: бир шилге сүт, бир шилге хойтпак кудуп, чартык литр шил иштинге өреме долдур каггаш, аастарын так дуглааш, оларны улуг ак пөс хап дүвүнде урган бир согааш соктаан тараа кырыңче суккулааш, «Чүү-хөөгө буза үстүрүп алдын, оглум» деп чагааш, оозун мээ тутсуп берди. Оларны көдүрерге аар, орну улуг, хөй улус караанга көстүр, улуг орукка баар кижиге эпчогу кончуг кылдыр бодап турзумза-даа, авамның «хырын чажырарга аштай бээр, кылың чажырарга көстү бээр» деп сургап чорааның сактып келгеш, ыт чок чүктеп алдым.

Шериг албаныңче баар хүнүм келгени бо. Авам: «Ырак черге канчап-ла чоруур ирги сен але, оглум» деп чугааланып, сеткили хөлзөп орза-даа, кожазында өглерниң оолдары албан-хүлээлгезин эки эрттиргеш келгилээнин билир, ынчангаш мээң оглум база менди-чаагай ээп келир деп бүзүрээр, шеригге эр болуп өзүп, дадыгып алгаш, төрөөн суурунга ээп кээп, амыдыралын тыва бээр ыйнаан деп ылавылап бодап орат. А ачам черле ындыг, артык чүве чугаалаксава кижиге, авамның бодалыңга бүрүн каттыжып орат. Ийи-чаңгыс сөс эдип, чагыг-сөзүн берип каанда, оозу кижиниң сеткилинден черле ыравас, өөрүшкү, чоргааралды хайныктырып, сагышка кезээде уттундурбайн артып каар.

Суурумдан кады баар эжим чок болган. Чоок-ла кижиге, совхозтуң төп салбырында Балчыр деп кижиниң оглу Маадыр-оол болган. Бо удаада шериг албаныңче бүдүн совхозтан чүгле ийи кижиге баарывысты авам, ачам билир, ынчангаш

ол база-ла мээң чаңгыс сууржуларымның мурнунга онзагай болган.

Хоорайже тараа сөөртүп бадар машина кырынга ачам-биле кады олуруп турувуста, суурувустуң чону бисти үдеп, чыгып келген. Улуг-биче, кырган-чалыы хөй кижилернин аразында турган авамның бөдүүн, чазык арнынче көөрүмге, ында муңгаралдың бичии-даа хөлөгези чок, Төрээн чуртунуң тайбың ижин камгалаар оолду өстүрүп каанынга ооң чоргааралы илдең, мээң оглум экер-эрес эр болгай аан деп чонунга мени аажок мактап чугаалап, өөрүп турду. Машина чорупкан. Ырак оруктуң мурнунда авамче көөрүмге, ол мени муңгаравазын дээнзиг, эргеледип хүлүмзүрбүшаан, көрүп турда: «Ужурашкыже байырлыг, авай! Үдеп келгениңер дээш четтирдим, чонум!» дидим. Олар машина соонче үр-ле көрүп, холдарын чайып турдулар.

Арт кырынче үнүп олурувуста, Терезин ховузундан каккан дедир салгын-хат ховуларның агызыг чыдын бышкан тарааларныы-биле холуп эккеп турган. Долгандыр чүрекке эргим болгаш сеткилге чоок хову-шөлдер, тейлер, даглар. Мээң беш-алды харлыг, шору оолак апарган чылдарым бистиң МЧАЭ-ниң сөөлгү, колхозувустуң эге чылдарының уттундурбас чаартылгалары-биле быжыг холбашкан. Баштай чер андарган аъттар бажы мунар, күзүн шаңга тараа бастырган шарылар сүрер, хол кадыыры-биле тараа кезер, ооң соонда чылдарда тараа бастыраар молотилкага кошкан аъттар сүрер ынак ажылдыг апарган мен. Булак-Бажы аалдар күзээнге баштайгы тракторлар келгениниң дириг херечизи база болган мен. Ооң сөөлүнде чазын «Дөртен гага» илиир сөөрткен аът мунуп алгаш, өөрүмнүң соондан база челзин турдум.

Ол-ла бүгү бичии шаамның чурумалдары бо мынчаар черлерге болгулап турган, ынчангаш оларже эргий көрүп келиримге, бирде хөглүг болгаш каттырынчыг, бирде дүвүрээзинниг болгаш коргунчуг сактыышкыннар башка киргилеп кээр. «Ындыг эргим черлеримни ам каапкаш чоруурум ол бе?!» деп боданып келиримге, сагыжым саргып, ажыг бодалдар хөрөккө өйдүгүп келгиледи. Чок! Мен силерге база катап ээн келир мен, туужуур сигенниг куу дагларым, кадар оъттуг ховуларым, делгем тараа шөлдерим!

Төрээн чурт... Бо сөстүң утказын бодумдан бодум айтыртынарымга, ойнап өскөн Бедик-Хавак баары чуртум, ачам-биле кады кыжын торлаа дузактаар, чайын өрге чергийлээр Куйлуг-Хаваам, Чайлаг-Алаакка турган эге школам, Дээрбе-Хөл артының чодураалыг, чыжыргана, кызыл-каттыг делгем шынаалары сагыжымга кирип, карактарымга көстүп ке-

лир. Ортумак школа доозуп тургаш, делегейде хөй-хөй чурттар, чоннар бар, а меңээ эн-не эргим чурт социалистиг Төрээн чуртум, төрөл чонум — совет чон деп ыяк-ла биле берген мен. Ынчангаш чурт дээрге чон, чон дээрге чурт деп билиглер ангы турбас быжыг харылзаалыг, ыдыктыг аттар.

Хоорайга эрте-ле чедип келген бис. Ам-даа бир шак ажыг хостуг үе бар. Ачам-биле кады столоваяже базып олур бис. Хүн кезээдегизи дег, ынчаар аяс хүннеп, чурттакчылар каткы-хөглүг кылаштажып, автобус, машиналар аргыжып тур. Ынчалза-даа ол хүн бис ийиге дыка онзагай ылгалдыг, өске хүннер дег эвес, чоргааранчыг хүн, чүге дээрге мен күрүнемниң бүрүн эргелиг, долу үнелиг хамаатызы — Төрээн чуртумнуң тайбың ижиниң камгалалынче чоруп турарым бо. Аңаа ачам-даа, мен-даа кызыгаар чок өөрүп базып чордувус.

— Шеригден халажып келгеш, каяа-ла ажылдай бээр ирги мен, ачай?

— Мээн-биле кады тудугга ажылдаар сен, оглум.

— Аыт тергелеп алгаш, манза, чудук сөөртүр мен. Амдызында шеригже хап орат. Каяа-ла баар ирги мен але?

— Кандыг-даа кезекке барзынза дөмей-ле, оглум. Төрээн чуртунуң, бистин тайбың иживистин камгалакчызы болур сен.

— Далай шеринге барзымза, мырыңай магалыг аа, ачай. Далайга эжиндирип, сугга эштип өөренип алыр болгай мен.

Шериг комиссариадынга чедип келиривиске, автобустар шагда-ла чедип келген, оолдар чыгылы берген болду. Оларның ада-иелери, төрелдери чагыг-сөзүн берип турган. Оолдарның аттарын адагылап, автобустарга олуртугулапкан. Ачамны көөрүмге, мээн олурган сонгам баарында кылаштап келген көрүп тур. Сонганың шилин аяар бадырыпкаш, ачамның холун быжыг туттум.

— Албан-хүлээлгенни эки эрттиргеш, хап келир сен, оглум. Черле чалгааравас сен, экер-эрес чор — дээш, ачам холумну база быжыг тутту.

— Чагыг сөзүңерни кажан-даа утпас мен, ачай. Ужурашкыже байырлыг! — деп, төндүр чугаалап четтиккелек чорумда, автобус аары кончуг шимчеп чорупту. Ачам хамык улустун баарында туруп алган бөргүн чайып туруп калды.

Ак-ак чалгыглар

Дүүнгү берге тактика өөредилгезиниң соонда өөрү-биле кады таалап удуп чыткан анаа дайынчы Түлүштү «Туруңар!» дээн ыткыр команда хенертен оттурупкан. Бирги взвод кеттиниң, эртенги зарядка кылгаш, чемненген соонда,

ону чыскаал-биле плац тавартыр дашкаар үндүрүп келгеш, шериг чүкк машиназынга олуртупкан.

Күчүлүг машина ийни куду чийк дап берген. Хүн үнге-лек. Ооң хоюг сарыг херелдери чөөн чүктен чаа-ла хөөрөп орза-даа, далай өртээли хоорайның амыдыралы шагда-ла хайныккан: трамвай, троллейбустар шимээнниг аргыжып, кудумчуларда чон хөлзээн, өртээлде дээрже сундуккан узун, бедик краннар күскуннап эгелээн.

Ишкээртен каккан сериин салгын далайның балар, балыксыг ажыг чыдын арынче хөме хадып, дайынчыларның чаактарын дээктелдир соолаңнадып чораан. Дайынчылар сөөрткен аар машина удаваанда хөлзээзинниг кудумчудан үнгеш, доора кудумчуже эеп, балык завсдунуң эжиинге доктаай берген. Старшина кабина иштинден аваангыр дүже ха-лааш, дайынчыларны машинадан дүжүрүп, чыскаап алгаш, оларга мынча дээн:

— Биске бөгүн дүшке чедир чүс тонна балык дузаар даалга берген. Санның хөйүндөн кортпаңар, оолдар. Заводта ажылдарны бүрүн механизастаан. Оон аңгыда бисти дуржулгалыг мастер удуртур болган. Ынчангаш даалгавысты шалыпкын күүседип каапкаш, чоруптаалыңар.

Взводун ол тарадып, кыска чапсар бергеш, дөртөн хар дөгүй берзе-даа, ам-даа аныяксыг, силиг кеттинген старшина бедик, аар демир херим иштинче кире берген.

— Мастер Соловьевка каяа ужуражып болур ирги?

— Мен-дир мен. Маңаа ажылдаар дээн оолдар силер силер бе? Чедип келир-ле боор дээш манагзынып турдум ийин, черле.

— Ийе, бистер бис.

— Ынчаарга мээң-биле кады чоруптаалыңар. Ажылдаар черинерге бараалыңар.

Эртенги соок агаарга чаңгыланган ол чугааны оолдар дыңнааш, ам-даа болду-ла эвеспе дээнзиг, кичээни бергенер. Шынап-ла, үр болбаанда, старшина эжиктен баккылап кээп, оларны кыйгырган.

Балык дузаар чан дээр улуг савалар ийи талазын дургаар шөйлүп чоруткулаан, транспортёр ленталар аай, дедир шимчеп чорул турар делгем коридорлуг, хөй кижиге ажылдаан улуг цехке взвод чыскаал-биле кирип келгеш, оон ортаа үезинге чоокшулап чорда, мастер доктаап, дужунда чанче айыткаш:

— Бо чандан эгелеп, чээрби чанга, бир-бир кижиге бооп ажылдаар силер — дээш, балыкты канчаар дузаарын дайынчыларга ол тайылбырлаан. Чан дээрге, бир дурту беш метр, кулаш хире бедик, дөп-дөрбелчин быжыг манза хааржак

болза-даа, ында чангыс кижиге күш четпес хире хөй ажыл чогуун оолдар дораан-на билип, аңаа ажылдаарының уг-шини тыва берген. Хааржактарда хоюг дус, ону тарадыр эжип, чажар ишкир, калбак хүүрек, балык эде салыр илбек чан бүрүзүндө белен, а өске ажылдарны — балык төп, дузаан балыкты узуп алырын механизмнер кылыр.

Шак-даа четпээнде, ол хып дээн чалымы, каш-ла ай мур-нунда шериг хеп кеткен мөге-шыырак оолдар ажылынга шуудап, цехтин хоочун ажылчыннарындан дудак чок апарган. Демниг иш аа хайныгып, хөглүг чугаа-соот, алгы-кыйгы цех иштин долган.

Чаа шериг хөйлең эктинге эпчок дөшперленип турза-даа, тырың мага-боттук анаа дайынчы Түлүш тудунгур ажылдап турда, кызыл аржыылдыг, дыдыраш сарыг чаштыг ажылчын кыс ооң чанынга кылаштап келген. Түлүш олче топтап көргөш, орта билбээн: орус-даа ышкаш, украин-даа ышкаш.

— Экин, солдатчыгаш! Ажылдап турарыңның шорузун аа?!— деп, орлан кыс чугаа эрээн.

Түлүш аңгадаваан:

— Шору болбайн. Солдатчыгаш эвес, чекист-тир ийин.

— Орланын мооң көрүңерем, кыстар — дээш, уруг тадыладыр каттыргаш, өөрүнче карак баскан.

— Кайыын келдиң?

— Азия диптин төвүндөн.

— Азия диптин төвүндөн, че?! Чоргаарын мооң көрүңерем.

— Тыва оглу чоргаар болбайн.

— Тываны билир бис, билир бис — деп, өөр кыстар сонуг, мурнуг чугаалагылаан.

— Картадан көрдүңер ыйнаан — деп, Түлүш оларны улам хандыктырган.

— Силер бисти чүгле карта көрүп, чурттар билир деп бе?— деп, демги орлан кыс улам сиңниккен.

— Ынчанмайн — деп, дайынчы шаштырыгылыг харыылаан.

— Хы!— деп, кыс ханы уткалыг үрдүнүпкеш, уламчылаан.— Адыңар кайызы боор, дунмай?

— Дунмазы боор оң харын. Түлүш-ле. А силерниң?

Кыс харыылаалак чорда, Түлүштүң кожа эштери оларже көрнүп, чугаага киржи берген:

— Түлүш, сен чүге кыстар-биле кыяңнажып, таныжып туруп алдың?

Түлүш баштай эштеринден эгениксеп, түлуксай берзе-даа, бирде кыстарже, бирде өөрүнче каттырымзап көрнүп, чазык чугаалаан:

— Мындыг эрес кыстар кожа турда, сагыш дөстүнмес чүве-дир ийин, оолдар.

Туттунмас оюн-баштактың, изиг чарыштың эгези ол болган. Аныяктар чаржып, оюн-баштак, опаң-чипең чаңы-биле ажылдап кирипкеш, үе эрткенин безин билбээн.

Берге тактика өөредилгелер, ырак походтар баар боордан башка, хол-биле чоокта ажыл кылбаан дайынчы оолдар эткежи элээн чуурлуп, шагзыраза-даа, даалгазын эки күүсеткининге сеткили ханып, чугааккыр, хөглүг-баштак ажылчын кыстар-биле ужуражылгазын сактып чугаалажып, кезээнге өөрүшкүлүг ээп келген.

Бичап турда, өөредилге доозулган. Аныяк дайынчылары кызыгаар заставаларынче тарадыпкан. Олар ортулуктарга тургулаан. Бир бөлүк дайынчылар шериг корабльге үш хонук эжиндирип келген. Даң хаяазы чырып орган. Августуң эртени. Далайга ховар аяс хүн. Мөңгүнелчек хаяада эдир ак булуттар мурнуу чүкче көжүп, чылыг хүн болурун көргүзүп турган. Корабльдин капитаны ол дугайын кызыгааржыларга сеткил ханып чугаалап, ол дүъште заставага шай аартаар бис деп өөрүп, хову чурттуг оолдарның сеткилин чазап чораан.

Шынап-ла, ол бөлүкке хову чурттуг оолдар чораан: казах, якут, бурят, тыва... Олар кургаг черге өскөн болгаш, далай деп чүвениң бараанын-даа көрбээн. Аңаа каш хонук улаштыр чайгадып, бажы дээскинип, кузуп, чем чивестеп чораан дайынчыларның хөңнүн командирлеринин чылыг чагыг-сөстери чазап, дайынчы өг-бүле болурунче хаара тудуп чораан. «Интернационал заставага баар-дыр силер, оон артык ааскежик кайда боор» деп, рота командиринин өөрүп үдеп турганы оларга кажан-даа уттундурбас.

Ол аразында хүн хөрлээлеп, далайның кыдыг, кызыгаар чок ак-көк делгемнери ооң херелдеринге чайнап, кылаңнашкан чалгыглар мөңгүнелдир саарлып чыдар апарган. Дүнеки шуурган соонда далай ам-даа эки оожургаалак. Кырлаң-кырлаң чалгыглар диргелип келгилээш, дүрген чоруктуг шериг корабльдин каң ээгилеринге шииледир үскүлеп, чайтылаан. Соок хат сыыладыр хадымарлап турза-даа, ак-кускуннар корабльден чыда калбайн, бирде ооң мачтазынга чоок далбаайндыр ушкулап кээп, бирде чалгыннары дустуг сугнуң ажыг хадынга хыралып, харыксыраан дег, ырак соонга чыдып калгаш, төттүнмес кур күш чыып апкан дег, катап-ла сүрүп ужуп чоргулаар.

Ак-кускуннар... Ховунуң эзирлери ышкаш, далайның онзагай чурумалын тургузуп келир эрес куштар, ооң арыг-шеверинин идепкейлиг сагыкчылары болгай-ла. Оларны алгап-

йөрээген ыр-шоор, тоол-чугаа далай кыдыы черлерниң амыдырал-чуртталгазының бир янзы утка-шынары болганы-даа таварылга эвес боор. Эрезин кайгадыксаан дег, ийи ак-кускун палуба кырынче деңге кылайтып келгеш, эр күртүлөр дег, бот-боттарынче сылдырадыр шоглажыпкаш, ийи аңгы чүкче тарадыр ушулапкан.

Капитанның чугаалааны шын: эрик көстүп келген! Хүн дүшш апарган. Корабль мугулдурже кирипкен. Далай оожургаан. Сырын намдап, ак-ак чалгыглар эсти бергилээн. Ак-көк далай кыры аяс хүн караанга чымчак чиргилчиннеп чыткан. Шлюпкаларда дайынчылар холдарын байырлажып чайбышаан, эрикче ырап чорупкан. Эрикте бедик кара туруг дээрниң дүдүскектээн кыдыгларынче дүндүйдүр харап, төрөөн черниң — улуг Совет чурттуң кыдыкы кызыгаарын айтып, төнмес-батпас бодалдарын хайныктыр бодап турганзыгдаа.

Океан, далайларның холушкан карак четпес делгемнеринде ырак ортулуктуң сайлыг эринге, кандыг-бир дүвүрээзининг медээни дыңнадыксаан дег, соок чалгыглар шулуражып дагжап чыдырда, улуг чурттуң ырак, чоок булуңнарындан келген оолдар оон кыдыынга дайынчы ёзу-биле чыскаалыпкаш, үрде көрүшпээн халышкылар дег, хөрөөн ажыдып, хостуг, чоргаар ырлажып чорда, шулурашкан чалгыглар-даа, ортулуктуң даглыг, шөлдүг бойдус чурумалы-даа оларга үнүн кадып турганзыг.

Чаа чыл

Албандан чаа келгеш, бооларын чүлгүп, чаап орган дайынчыларның дыңналыр-дыңналбас сымыраныглары кожа өрөөлдиң шала ажык эжиинден дыңналып кээп, удуп чыткан анаа дайынчы Монгуштуң дүжүнде бодалдарынга холужуп гурган: «Даарта Чаа чыл. Хамааты чуртталга болза, хөй чон ортузунга хөглүг болур, а маңаа, далай ортузунда ырак ортулукка... Ынчалза-даа найыралдыг, дайынчы өг-бүлөгө Чаа чылды уткаан, дем кежээ чаа-ла болган байырлалдыг кежээки чем дыка хөглүг, өөрүнчүг эрткен: кезектиң командылат черинден байыр чедирген телеграмма келген, кызыгааржылар бот-боттарынга байыр чедиржип, холдарын быжыг тутчуп турганнар...»

...Дужаалдың сөстери кыска болгаш тода дыңналган. Дүн ортузу. Ыржым. Дээрде сылдыстар кылаңнажып, ыракта дагларның харлыг сирттери кажгарарып көстүп, далай чалгыгларының шиилеп дагжавышаан, чалымнарга кээп чайтылады үскүлөп чыдары дыңналып турган.

Дүнеки доскуулдуң баштыңы ефрейтор Торянный мур- нунга чоруп орган. Олар заставадан элээн ырап келгенде, ол доктаай берген. Монгуш анаа чеде кылаштап келген.

— Эш Монгуш... Мээң соомдан беш-алды базым черге кылаштап ора, оң талавысче болгаш соовусче хайгаарап кө- рүп, мээң медээлеримни кичээнгейлиг эскерип чоруп орап силер. Чүве эскерип кагынарза, меңээ «менче» деп медээ бээр силер. Сорулганар билдинер бе?— деп, Монгушка еф- рейтор сымыранып чугаалаан.

— Билдиңир-дир — деп, анаа дайынчы Монгуш тода болгаш шиитпирлиг харыылаан.

Кызыгааржы кокпа заставадан ийи чүс базым черге чет- кеш, ханы чоога дүвүнче дыйлайтып киргеш, чооганың өске ийи-биле сирттеди чоруп каан. Бирээзи аныяк, бирээзи дур- жулгалыг ол дайынчы оолдар ук кокпа-биле хөй катап кы- лаштажып, ооң ырак, чоок девискээрлерин хүндүс-даа, дүне- даа хөй катап хайгаарап көрүп, ынай-даа өскерилгелерни, хат-салгынының уг-шини, дааш-шимээнин ылаптыг танып чаң- чыккан.

Доскуул оожум, бичии-ле караш дээн чүве бүрүзүнче ки- чээнгейлиг көрүп, агаарже хайгаарап, дырс дээн дааш бү- рүзүн серемчилелдиг дыңнаалап чоруп орган. Эжиниң ав- томадының мажызы дээр агыңга кылаш-кылаш кылдыр көс- түп каап чоруурун Монгуш эскерип кааш, анаа доктаар ме- дээ бергеш, ону сагындырган. Орук кыдыының селбер бу- дуктары ооң хавын илбектеп, ажыдып каанын ефрейтор билгеш, өөктерин баглап, эдип алган.

Хову чурттуг анаа дайынчы Монгуш бо чериң үнүш-бой- дузун черле магадап ханмас: Сибирьге пөштер үжен-дөргөн метр бедик, чоону күспак безин четпес болгулаар, а бо чер- де пөштер база-ла бар, ынчалза-даа олар инек-хараган ыш- каш чер ажа чадаң, кара-кат сылтары ышкаш, бот-бодундан туттунуштур, ёзулуг-ла кидистелдир өзүп үнгүлээн, а бир эвес оларның аразы-биле кокпа изевээн болза, олап чүү-даа эрте албас. Ындыг эзимнер-биле бо ортулуктун чавызааш даглары, делгем оргулааштары бүрүн шыптыңгылаан, ырак- тан ол чурумалдыг бойдусче көөрге, кайгамчык чараш, Си- бирьниң мөңгө ногаан тайгаларының тас баштарының үнүш чурумалы сагышка кирер. А агаарның шыксыг, чулуксуг, арыын чүү дээр!

Монгуш чайын бир-ле катап застава начальнигиниң: «Бис курорт ышкаш черде албан эрттирип, чурттап турар-дыр бис» деп чугаалаанын сактып келген. «Ол база-ла шын. Мен сериин агаар-бойдустуг черге дыка-ла ынак мен» деп, эр бо- данган. Элээн ырак эрик баарында океан чалгылары ши-

мээргеп, чер адаанда чүве дег динмиреп чыткан. Удаваанда дээр бүргеп, океандан шык туман чалгыы чер кырын дуй тыртып эгелээн. Хат күштелзе-күштелзе, калчаалыг улуп, шык, сырый туман суг бузунче шилчий берген. Каш минута эрткенде, сапык идиктер, хөвөңниг хөрөктээштер, хөйленнер моюндуруу көк суг кылдыр өдүп, чер кыры кедергей тайгыр апарган.

— Черден хоорлуп, агаарже ужуга бербе — деп, Торяников баштактанган.

— Ужар дээр хуу-даа чок, бутгарым бүзүрелдиг дыңзыг базып чорлар, эш ефрейтор — деп, Монгуш аңаа сергек харыылаан.

Доскуул хайгаарал туружунга чоокшулап келген.

— Доңмадың бе?— деп, доскуулдун баштыңы эжинден сагыш човап айтырган.

— Бичии-ле. Дондум-даа дээр бе ону, Сибирь чурттуг кижии — деп, Монгуш эрестиг чугаалаан.

Кызыгаар участогун хынаанының дугайын заставаже доскуул дыңнаткан. Ындыг бораанныг, ооң кадында дүмбей карангы үеде чаңгыс черге хайгаарал кылыры четпес, харын оларга хамаарышкан бүгү участокту эргип хайгаараары чо-гумчалыг болурун кызыгааржылар дуржулгазындан билер, ынчангаш дүнеки доскуул участогун дедир хынап чорупкан. Улам-на дыңзын турар хаттың базышыкынынга суг бузу аар туман дымыргай чаъсче шилчип, хар холуй дүжүрүп келген.

Күштүг шуурган хатка удур хайгаарал кылыры кызыгааржыларга дыка берге апарган: хар холушкак соок, доштуг чаъс суу арынче шывай бүлгүрүп, кирбиктерни карактарже дуй шаап бадырып, хөрөкче суг аттыгып турган. Ынчалза-даа олар хайгааралды кызымак кылып чорааш, ыракта карарган чалым баарындан далайже угландыр караш дээн хөлегени дораан эскерип кааннар. Саннын-ла минуталар иштинде ооң оруун доза аарак, билдиртпестеп чоокшулап чеде бергеш, боолаарынга белең кедеп чыдыпканнар: билдинмес кижии карарып чоруп-ла орган. Удаваанда, дээр агынга ийи кижии карарып көстүп келген. Соонда кижии боо чүктөп алганын Монгуш эскерген. Чогум кымнарыл? Орта билип чадаан. Мурнунда кижиниң идиктериниң хончулары ында-хаая дээр агынга дунук кылаңнап, оларның арыннары хөлегеленип чораан. Олар мырыңай кес кырынга келгенде: «Тур! Кым чоруп ор?» дээн доскуул баштыңчызының дыңзыг үнү дүмбей караңгыда хенертен дыңналган. «Доскуул» дээн харыы аа дунук харыылаан.

— Эрттирилгенер?— деп, ефрейтор Торяников ол-ла үнүбиле шиитпирилиг негээн.

Ол кижилер база совет кызыгааржылар болган. Ону баштап чораан политажылдакчы офицер тургаш, ефрейтор Торяников болгаш анаа дайынчы Монгуш олар составтыг кызыгааржы доскуул бо таварылгада шын, демниг, дүрген хөделгенин демдеглээш:

— Албанны күүседирин уламчыланар — дээн.

Хат чоорту оожургаан. Туман чидип, даң хаязы агарып келген. Дүнеки доскуул онаашкан участогун база катап эргип, хынаан.

Доскуулдуң баштыңы кызыгаар шугумун хынаанының түңнелдерин застава начальнигинге илеткээрге, ол:

— Эр хейлер! Албанны серемчилелдиг эрттиргениңер дээш четтирдим — деп, оларны мактааш, оларга, Чаа чылдың баштайгы хүнү-биле байыр чедирген.

Час!

Ортүлукка кыжын хар дүвүлүг, соок шуурганнар үзүлбес. Март айны сөөлзүредир оларның девии оожургаар, а апрельдиң эгезинде далайга ак-ак бырлаңнааштар чиңгиртилеңнеп чыдар апаар.

Хүн өрүлөп келген. Кыры эрээш, дожанналы берген харда мөңгүн суу дег кылагар, борбак-борбак дамдыжыгаштар хүнге кылаңнажы берген. Доскуулчулар беш-ле километрни кылаштажып эртсе-даа, чаашкын соонда терең сүскен чүве дег, Өвей Бавуунуң резина сапыктары шылбаландыр шыгып, чүктеп алган долу иштиг рюкзагы кылаш аайы-биле ооң ооргазын изиш-изиш кылдыр аар баскылап чораан.

Олар кадыр оорга кырынче шууштур үнгеш, одуртуп келирге, баарында ырак делгемнер сырый туманга бүргеткеш, далай бе азы чер бе дээрзи билдинмес, ак-көк чадыг ышкаш, чаттыла берген. Ийи чүс базым хире черде сүвүр баштыг кара кожагар дээрже сундуя берген бедип турган.

— Дайынчылар, доктааңар!— деп, лейтенант Белоз оожум-даа болза, өткүт үн-биле дужааган. Доскуулга оон аңгыда, Волга хем уну чурттуг, чолдаксымаар. тырың эр, сержант Кучер база ийи чарылбас эжишки, ефрейтор марий Мерлушкин биле тыва анаа дайынчы Бавуу олар чораан.

Эртенги доскуул ол чоок кавы девискээрни адышта дег хайгааравышаан, чадан пөштер баары хүннээрэк дөңчүгешке олуруп алганда, лейтенант Белов ам эргер маршрутту, дайынчы бүрүзүнүң хайгаарал чорудар талаларын база катап тодараткан. Оон соонда сфицер дайынчыларының эрезин шенээр дээнзиг, кезек када кижги бүрүзүнче чазык хүлүмзүрүп көрүп тура, сүвүр баштыг кожагарже айыткаш:

— Далай децинден ооң бедии чежел?— деп шириин айтырган.

Кызыгааржылар кожагарже шыгаап көрүп, бодангаш, аңгы-аңгы саннар адагылаан. Өвейниң харызызы шын болган.

— Сээң ачаң аңчы кижиге, Өвей?— деп, командир соңуургап айтырган.

— Ийе, ёзулуг аңчы кижиге чораан — деп, солдат чоргаарал-биле харыылаан.

«Ындыг боор деп боодаым-даа, ёзулуг аңчыларның караа шын болур чүве» деп, офицер чугаалаарга, дайынчылар магадаан. Өвей оон аңгыда заставада эң-не часпас адыгжы. Ол база бадыткалдыг.

Кызыгаарның бо участогунуң онзагай байдалдарын командир дайынчыларынга база катап чугаалап, социалистиг Төрөөн чуртунуң ыдыктыг болгаш дээп болбас кызыгаарын камгалаар төлөөдө. Чоннуң улуг ижин, чаагай херектерин-даа, бойдузунуң байлаан, чаражын-даа денге билер херек деп оларга сагындырган.

— Орукту уламчылаар — деп, офицер дужааган.

Доскуулдуң бажынга ефрейтор Мерлушкин базып орган. Ортумак сынның, тырын мага-боттуг ол марий эрниң орланын оолдар пат кайгап, адааргаар. Берге тактика өөредилгелериниң үезинде безин ооң шудургузунга, хөглүг, баштак чанынга адааргап. «Юра, сенээ ыяап-ла чедер мен!» дээш, маргыжа бергилээрлер. Хып дээн чалыы оолдарның дайынчы өг-бүлезинге ындыг эрес эр, туттунмас орлан чаңныг оол оларның чоргааралы аларган.

Өвей ооң-биле өнүк. Ийи өнүктөргө амыдыралында бир-ле дөмөйлөшкөк чүве бар: Юрий биле Өвейниң адалары Ада-чуртун Улуг дайынынга амы-тынын берген. Кым билер, оолдары ышкаш, эктинге экти үсчүп, билээнге билээ дегжип, кады-даа тулчуп чораан ыйнаан. Ынчангаш олар торлур чүве билбестер. Харын-даа бо кыжын оларның чүү чүвеге салымныын застава начальниги көөр дээш, ырак доскуулга хаактыг чоруп, оларның-биле кады чорааш, шыдамынга, серемчилелдинге сеткили ханган.

Та кайы диптин эриктеринден чалгып эккелген чүве, даялдары-биле тудуш хевээр бүдүн-бүдүн ыяштар, далайга күштүг шуурганнар үезинде озал-ондакка таваржып чээргеннели берген корабльдер артынчылары, далай амытаннарының хавыктары, азыглары дээш, чүзүн-бүрү чүүлдер озанналган эрикти кызыгааржылар эргип, истер хайып, хайгааралдар кылып чоруп орган. Хүн ам-даа дүш четкелек. Кайнаар-даа көөрге, часкы хүннүң херелдери куттулуп, чылыг хүнге өөрүп хөглээн чайкаларның, далай ак-күскуннары-

ның дүвүренчиг алгы-кышкызы эрик кырын дола берген. Куу сайда, чылбыргай инек-даштар кырында хүнге дөгеленип чыткылаан улуг, биче далай аннарын көөрге, кара-хүрең ол инек-даштар-биле дөмей-ле өннери база ындыг хүрелдир, хүнге база ынчаар кылайып көстүп чыдар. А кедээр көөрге, дагларның хары эрээш, чадаң ыяштар шыпкан бүүрелчин-нер, чуурга хавындан чазылган куш оглу дег, дештип үнүп келгилээн, карарып, карандылап чыткылаар.

Төрээн чуртунуң ол онзагай чараш бойдустуг булуңун Өвей магадап ханмаан. Хайгаарал кылыр талазынче катап-катап чидидир көргүлөп, ырак далайга корабль азы ак-көк аяс дээрге самолёт барааны, эрик чоогунга водолаз бажы азы суг адааның хемезиниң бир ужу көскүлөш дээр ийне деп кичээнип, хөвөңзиг, мөңгө ногаан балар орааган, мөкүлчек, тайгыр борбак-борбак инек-даштарны кашпагай кырлап кылаштап чораан.

Удаваанда далайже харап алган дүндүгүр кара чалымнар көстүп келген. Кызыгааржы кокпаның бир талазында хайнып мөөрөөн чалгылар, өске талазында бедик, кадыр чалым, одуруглап эртер хамаан чок, тутгунуп болгу дег бичең чери безин чок, чалгылар хоюглаан кылагар хаялар.

Ефрейтор Мерлушкин рюкзагындан чинге хендир аргамчы уштуп алгаш, чалымче өрү көрө бээрге, дээрден чудурук дег борбак даш ужугуп баткаш, сугже мойт дээн. Дайынчы серт-даа дивээн. Ындыг даштар дүжүп турда, күскү хатта чочагай-ла.

Хүн чүгүрүүнче киргелек апарган. Доскуул ол чалымнар баары-биле эрткеш, ыжык мугулдурга үнүп келгеш, кургаг озаңнарлыг озалааш черге дүштээр дишкен. Олар база бир айыылдыг орукту эрткеш, хүннээрек туруг баарынче эртип келген.

Сержант Кучер рюкзактарны чазып, аяк-саваны, аҗш-чем аймаан уштуп белеткеп олурда, ефрейтор Мерлушкин биле анга дайынчы Бавуу кургаг ыяш чыып эккеп, одагны кыпсыпканнар. Чем хайынган.

Ефрейтор Мерлушкин чаңчыкканы-биле изиг мүннүг сакпынның кулактарындан кавыңгыр сегирип алгаш:

— Хымыш чокта, солдат ёзу-биле — дээш, мүннү тавактарга пажындан куда каапкан.

Лейтенант шагынче көргөш:

— Эр хейлер! Чээрби-ле минута иштинде чем белең болган-дыр. Ындыг таварылгада, силерниң тывалар чүү дээр ийик моң, Бавуу?— деп айтырган.

— Демниг сааскан тебе тудуп чигген дээр чүве, эш лейтенант.

Шупту каттыржыпканнар.

Доскуул чемненип алгаш, терең суглуг мугулдурну долганып чоруй, хендир-биле четтинчип алгаш, кадыр ийни өрү үнүпкен. Мугулдур кырында элденген, сөктүп бадар чыгаан хар көшкө, а ооң адаанда, талыгыр тамыда, ак көвүктелип, хайнып-мөөрөөн далай. Дээр бүргөп, өктүт сырын далай капустазыг, балыксыг чытты эккеп, сырый, соок туман далай кырын дуй тыртып эгелөөн.

Далай деңинден чүс метр ажыг көдүрлүп келгеннер. Куду көөрге, бизеңнерлиг чалымнар карарып, туман өттүр кажараңнаан ак-ак чалгыглар дыңналыр-дыңналбас шиилеп дагжап чыткан.

Өвей курунун кошкаш дээнин билип кааш, олче көрө бээр аразында, аңаа баглап алган хендири чештингеш, хендир ужу холдан ушта сывырлы берген. Ону сегирип алыр дээш, боду шелеш кылынгаш, тайып барып ушкаш, доң хөртүк кыры-биле куду чылып бадыпкан... Хендир чингеш дээрге, лейтенант сырбаш дээш, «Туруңар!» деп командылапкан.

Ефрейтор Мерлушкин эжинче алгырган:

— Бавуу, бижээң-биле, бижээң-биле!

Ооң үнү бүзүрелдиг, девидөөн аян чок, таваар болурга, Өвей боданып келгеш, курунда астып алган чыда бижөөн доң хөртүкчө киир шанчыпкан. Оон туттунгаш, ол харын-даа доктаап, ызыртына берген.

— Ол болбас ийикпе, эр хей! Хендирниң ужун тут!— дээш, лейтенант хендирни дүргөш, Бавууже октап берген. Ол аразында сержант Кучер биле ефрейтор Мерлушкин идегелдиг тепкишти оңгаштапканнар. Харга боражып, дожаңналы берген хендирниң ужун Бавуу холдарыңа быжыдыр доңнап алганда, ону тыртып үндүрүп келгеннер.

Ырак, кадыр-берт участок хынаан кызыгааржы доскуул бедик баалыктын мээс талазындан дүжүп бадып ордала, кежээкиниң алды шак ашкан. Кежээки диргелиишкин эгелөөн. Далайның ханызынче ушкан куштарның дистинчий хүрең-кызыл хаяага кажараңнап, чалгыглар элезинниг эриктиве катап-катап үнө маңнажып, совет кызыгааржыларның резина сапыктарын кылайты чуп, харын-даа эрткен-барган билдинмес төөгүлөр дугайын шулуражып чыткан-даа ышкаш. Төрөөн бажыңы дег, кызыгааржы оолдарга хайыралыг заставаның оттары чырып турган.

ОЧЕРКТЕР

Салим СҮРҮҢ-ООЛ

АЯК ШАЙНЫ ААРТАП ОРА

1.

Ооржак Күрседини сурап бадып чыда, ооң дугайында хоочун таныжым Сарыглар-биле болган чугааны сактып чо-раан мен...

Кызыл-Мажалык суурнун кол кудумчузунда турар партия райкомунун эжииниң аксынга Сарыгларга душчу бердим. Барлыкта хой кадарчызы кижиге. Хөөрежип-хөөрежип чарлып тура, чугааладым:

— Че, байырлыг! Мен далажып тур мен. «Кызыл тараачын» баар дээн кижиге мен. Ында Ооржак Күрседи деп кижиге бар, аңаа дужар. Ооң дугайында...

— Оо! Ол дээрге чарлыг кижиге болбазыкпа, бо районда ону билбес кижиге бар бе — деп, демгим мени үзе кирип каапты.

— Ынчангаш харын дужуксап турарым ол-дур.

— Ооң дугайында чогаал бижириң ол ыйнаан? Ындыг болза, өңнүк, сен «Кызыл тараачын» бадар деп теневе. Сен ону оон тыппас-даа сен. Ол ам та кайда, та Чылангыда, та Теректигде...

— Чоп бурундаа хүн маңаа чоруп турган сураглыг болду.

— Хы! «Бурундаа хүн». Ол дээрге бурундаа хүнгү чү-ве-дир, ынчан маңаа партия активиниң хуралынга чораан кижиге, райком кежигүнү-даа кижиге болбазыкпа. Кады олурду-вус. А дүүн Ак үнер машина кырында олуруп алган Хемчик-ти кежип чытты, ийи караам-биле көрдүм. Ам ону сүрүп-даа шыдавас сен. Ооң дугайын бижиир бодазыңза, менден ай-тырып ал. Мен ооң бодун арны-бажындан, дурт-сынындан эгелээш, ажыл-херээнге чедир сөстөр-биле чуруп берейн. Мен ону беш салаам дег билер мен.

Хоочун өнүктүң ындыг сөстөрүн дыңнааш, чүгле каткым кээр болду. Чүгө дээрге ооң боду чамдыкта ылчыңнай бээр, оон кедерезе, чүвени арай хөөреди-даа каггылаптар чаңныг кижн. Шынап-ла ылчыңнап тур ыйнаан бо деп бодап кааш мен. Ынчангаш ооң-биле оон ыңай чугаалажыр-даа турам чок турган. Ынчалза-даа ооң Күрседини дүүн-не Ак үне берген деп чугаазы мээң далажып турган сеткилимни оожургадыпкан болгаш харын-даа чамдык тала-биле кударадыпкан.

Ооржак Күрседини «беш салаам дег» эвес-даа болза, мен база-ла эки билир мен. Ооң төрөөн черин, ада-иезин, кылып турар ажылын билирим аргажок. Ынчалза-даа бо удаада ооң-биле дужарым албан турган чүве. Чүгө дээрге чүвениң ужур-чуруму ындыг турган. Кижиниң бодунга душпайн чыткаш, ону чеже-даа эки билир болза, ооң дугайында чүве бижири болдунмас-ла болгай.

Сарыглар мээң оомну эндевээн, дуга дег, терең кирбиктиг, чүгүртүлөннээш ийи караан менче тулдур көрүп алган тур.

— Кай менээ бүзүревезиң ол бе? Сен Күрсединиң бодундан хөй чүве билип ап шыдавас болдур сен ийин. Бодунуң дугайын мактаныры эпчок-ла болгай. Ындыг аа? А мен болза дыка хөйнү чугаалап бээр-дир мен ийин — деп, демгим бодунуун чүткүдүп тур.

Мен ам база-ла ооң сөстөринге бүзүревес болдум. Ооң дугайында демги-ле бодалым сагыштан ыраваан.

— Улгады берген кижн ылчың чоруун соксадып ап көрөм, сен. Шынын чугаалаарга, Күрседи ам борта сээң чаныңга кылаштап кээр болза, танывас-даа боор сен ийин оң — деп, канчаар эвес дээш, шенедим.

— Орта кижн боор бе. Ол дээрге «Кызыл тараачын» колхозтуң чылгычызы кижн боор...

— Ыы! Ону чүгле сен эвес, бүгү район билир болбазыкпа, тала.

— Че, ындыг болза мону көрөм — дээш, хажызында Хүндүлел самбыразынче холу-биле айыткаш, мээң эктимден тырта каапкаш, узун, адагаш дег, буттарын бурунгаар октагылап, мени мурнап, кегдиннеди базып чорупту.

— Мону номчуп көрөм — деп, кижим Хүндүлел самбыразының шилинге хол-хаптыг холун үстүрүп алган, бирде менче, бирде ынаар көрүп каап тур.— Номчуп көрөм!..

Ол самбыраны, ында ады кирген кижилерни мен база-ла көргөн мен. Ынчалза-даа эштиң негээнин ёзугаар номчуй бердим: «Ооржак Күрседи («Кызыл тараачын» колхоз). Тозан бир төрүүр беден тозан кулунну камгалап алган».

— Ам бүзүредин бе?— деп, эш арай мактаныр байдалдыг үн-биле айтыргаш, менче хөглүг карактары-биле хөме көрүп тур.

— Ыы! Бо дээрге Хүндүлел самбыразы ышкашчыл. Мону сен хамаан чок, сезен харлыг кырганнар безин номчултар чүве ыйнаан — деп тулдулар сагыштыг мен.

Менче эжим ыт чок көрүп тур, удур чугаалаар чүве тыппайн шынап-ла тулуксай берди ышкаш.

Кызыл-Мажалык суурда болгаш ону долгандыр карак чедер черлерде кыштын демдектери көстүп чытса-даа, ол хүн чылыг хүн болган. Дээр бүрге, ында куу булуттар мыгыртталы берген. Ынчангаш бистер бөрттеривистин халбаңнарын-даа дүжүрбейн, тоннарывыстың моюндуруктарындаа көдүрбейн турган бис.

Эжим демги хевээр-ле ыт чок. Үзүктелген чугааны мен эгеледим.

— Чорук чогуваан чүве болганда, ам канчаар, столоваядан бээр кылаштажыылам, чем чиксеп тур мен.

Сарыглар мээң ол саналымдан ойталавады. Оом орук дургаар хөөрөп-ле чор, мен ону үзе кирбейн-даа, анаа-ла дыннап чор мен.

— Сен «Кызыл тараачынның» бүгү девискээрин кезиир болзунза, ында аъттарның хөйүн магадаар сен. Каа-даа баарыңга элээр-даа, эзирик-даа эр, херээжен колхозчулар чүзүн-чүзүн аъттарны мунгулапкан. бо-ла далбайтып турар. А оортан семис аът мунуп чоруур кижин көрбөс чер боор. Дооза-ла ыңгыржак дег, дөрт сөөк чүвелер болур. А душканна кижиден: «Бо кымның аъдыл?» деп айтырар болзунза, мээңни-даа дээр кижин бар, колхоз аъды-дыр ийин дээр-даа кижин бар-ла, а чогуу кайын укталып келген аъдыл бо деп ылавылай бээр болзунза, доозаның аксы чаңгыс: «Колхозтун кулун аъды-дыр» дижир. А кулуннарны кым доруктуруп турарыл? Билир сен бе?! Демги-ле Күрседи болгаш ооң өөрү-ле болгай. Чаңгыс кулунну безин доруктуруп алырының халалы, шүүттүү, чаңгыс сөс-биле бергези аайлыг бе. А оларны эдилеп турарының багын көргөш, куйга бажың кужураар...

Эштин чугаазыңга алааккаш, столоваяга чеде хонуп келгенивисти эскербейн барып-тыр бис.

База-ла Шекпээр чурттуг таныырым ашак ооң буфединде оочурлаан тур. Оон ылавылап айтырдым:

— Күрседи кайдал, акым? Акта бе азы куду бе?

— Дүүн Ак үне берген.

Менче Сарыглар чиктии кончуг хыйыртаан-даа чүве ыш-

каш, ширинн шырай-биле көре тыртып кагды, ол-дур көрдүн бе, меңээ чоп бүзүреведиң дээн ышкаш.

Чемненип олуруптувус. Шевергин, эптиг дерилгелиг залда улус-даа шоолуг чок.

Аңаа бистиң аравыска чугаа демги-ле чылгычы дугайында болду. Мен эжимден айтырдым:

— Адырам сен таптыг чугаалап көрөм: чүве-ле болза «Кызыл тараачын», Күрседи деп-ле чоруур, оларны кайыын, канчап билир апардын? Сен Акка-даа өспээн кижиге болгай сен, ол колхозка-даа хамаарышпас кижиге-дир сен.

Эжим чырыын чыртайткаш:

— «Өспээн», «хамаарышпас!» Ол чүү дээн сөстөр чүвөл? Мен база-ла Барыын-Хемчиктин оглу мен: бо районда мээң танывас кижим-даа чок, барбаан черим-даа чок... Бисте то-даргай экономика өөренип турар бөлгүм база бар. Оонну бис анаа шаанга кири-ле «тыртпарлаан» болдур бис ийин. Сен, эш, арай кижиге куду көөр чоруун соксадып көр — деп чеме-лей-дир.

— Ындыг болза Күрсединиң омур-хевирин бичии чуруй каавыдам — деп шенедим.

— Боду кысказымаар, падагар, делгем хөректиг, дыды-рашсымаар баштыг, агылдыр арынныг, шала кырлагар хаай-лыг кижиге-ле.

Ийе, оонуу шын: Күрсединиң даштыкы хевирин каш сөс-биле чүгле ынчаар чуруп болур.

— Ол-даа ындыг-дыр. Ооң ажил-херээниң дугайында чүнү билир сен, чугаалап берем.

— ...Ол кижиниң шыдамын, кызымаан кижиге кайгаар. Бодап көрдаан сен, он чыл иштинде үзүктел чок чылгы када-рып кээр кижилер ховар-ла болгай. А ол — шыдаан. Ооң-биле кандыг-даа эрлер шыдашпаан чүве-дир, чаңгыс Хурал-бай деп кижиге турган, ол харын дыка шыдашкан боор; ып-чалза-даа ол база-ла сөөлгү үеде олурупкан. А Күрседи — ам-даа чылгызын кадарбышаан. Кыштын соогу, чайнын изин, хат-шуурган, чаъс-чайык, адыг-бөрү — чылгычынын мурнун-га кандыг бергелер турбас дээрил! Берге-ле херек. Бо кижиге ол бүгүнү бодап кээрге, куйга чыыртынып, чүрек чымырт-кайны келир чүве-дир. Чылгы дээрге, өдөктөн үнгөш, өдээн-ге дедир чедип кээр өшкү эвес-ле болгай але. Барбас четпес чери чок, маңнаган, ындазында шыптамыргай мал ышкажы-гай. Оларны эдерип, ай-айы, чыл-чылы-биле оран кезип чо-руп бээр чүве-дир ол. Бир дыннаарга, Ак бажында боор, оон Кара-Суглар, Баян-Кол, Сайырлар... Алаш, Хемчик. Черле кайгамчык-ла бүдүштүг кижиге. Оон аңгыда ооң мени чылгы

ажылындан үндүрүп көрүңөр деп чытканын кым-даа дыңнаваан чүве-дир. Чаңгыс сөс-биле, төрөөн чурттуң ылаптыг патриоду-дур ийин але. Мен-не болзумза, аңаа маадыр ат тыпсыр мен.

Шыдавайн каттырыпкан мен: артында Маадыр ат деп... Ооң орнунга кандыг-бир орден дизе.

— Чоп каттырар сен? Шыны ындыг. Сен кыжын, тостостун соогунда чылгыдан чаңгыс дүне күзеттеп хонам. Канчап баар эвес сен — деп, бодунуун маргытты.

Эжимниң чугаазы бооп-бооп ажыдыпкан сумун суу дег, төнмес-батпазы-биле шак ынчаар төктүп эгелээн. Ынчалза-даа чугаа хеп-хенертен үстүр апарган. Садып алган чемивисти чип безин дооспаанывыста, эжиктен бир аныяк оол бакылап келгеш, кончуттуна берди:

— Сарыглар, орта кижиге сен бе?! Сени чеже дилээр чүвел! Машина даштын манай берди! Азы чорбас сен бе?

Эжим девидеп үнген:

— Богда, эжиким, ат болган-дыр — дээш, тавакта котлеталарын дүрген-дүрген аксынче суккулапкаш, кандыг-бир айыыл таварышкан чүве дег, тура халыды.

А мен ону доктаадырын оралдаштым, чүге дээрге хайыраан чугааны үзери хараа апарган.

— Далашкаш чоор сен! Олур! Ынчаш чоруй баргай-ла сен аан.

Эш-даа алдыртпайн-дыр. Аржыылы-биле аксын чоттунун тура, чугаалай-дыр:

— Ынчаш диве. Арай деп машинадан чыдып каар болзумза, ат болганым ол. Бистиинче баар машина бар эвес. Че, байырлыг! — дээш үнүпкен.

Мен Күрседи дугайын бижиир-даа дивээн мен, а мээң-биле кады фотокорреспондент чораан, аңаа мурнакчынын чуруун тырттырып алыры херек турган. Партия райкомунуң пропаганда килдизинге киреривиске, чылгычының адын адап бергеш, «плениумга чораан кижиге, ам-даа чанмаан чадавас, колхоз төвүнге барып оон айтырып көрүңөр» диштилер. Өске өөрүм чоруй барган. Колхоз бадар дээн өөрүм манап тура Сарыгларга ужуражы бергеним ол. Ынчан амгы «Шекпээр», совхоз «Кызыл тараачын» колхоз турган, Ооржак Күрседи Саятыевич — чылгычы. Ооң дугайында Сарыгларның сестеринде чаңгыс-даа меге болган хөөредиг чок — шупту шын. Ооржактын мурнакчы малчынга санадып турганын чаңгыс мен-даа эвес, бүгү район билир турган. Ооң үлегерлиг ажыл-ижин партия чырыдышкынының бөлгүмнеринге пропаганда дистер чижек кылдыр чугаалап-даа турган. Сарыгларның тодаргай экономика деп турар чүвези-даа ол.

Харалаан, күзеливис бүтпейн барган: дуу кайы тайга-сын бажында барып-барып чылгычы Күрседиге чүү чедер боор. Ол дээрге шагдагы чүве-дир ийин, ол ужуражылганың кажан болганын сагынгаш-даа чадап кагдым, чүү-даа болза 1950 чылдарның ортан үези боор.

2.

Ам оон бээр он беш-чээрби чыл эртип турар-дыр. Ооржак Күрседи ам кайдал? Чүнү канчап чоруурул? Биеэги мурнакчы адын ышкынган бе азы ышкынмаан бе? деп айтыраыңар чадавас. Бээр дыңнаңар, чугаалап берейн.

Көп-Кежигге тутсуп келген. Бора талдарлыг, ында-мында буга сугларлыг, ыйгылаш черлерде сарыг терезиннерлиг шөлдүң ортузунда дөңгелик кырында өг. Ооржак Күрсединиң өө ол чүве-дир. Өг кыдыында хевирин көөрге, ызырбас ыттардаа ээрнп турар. Оон шала кедээр аъттар көстүр. Оон шала озалааш черде агарып-даа, карарып-даа көстүр — «шокар» хой аъттап чор. Чокпак талдар кырынга ала-сааскан хона каапкаш, ийи-үш эде каапкаш, кудуруун ходуш кылгаш, Хемчик кайы сен дээш, ужуп кирипти. Чүү-даа болза хөй чурттакчылыг, хөй аыш-чемниг Биче-Тей суурдан сартыктааны дээрe боор деп-ле бодаан боор.

Эртен чүве, чеди шак-даа четпээн боор. Көдээниң чурттакчылары черле ыңдыг: куш-дүнүнде турар. Кадарчы холунда сарлык бугазының бе азы сыын кежиниң кайы бирээзинден кылган (айтырар дээн кижини мен, ядараан, уттуп аптыр мен) сарыг аргамчы дүрүп, кылаштап тур, а кадайы Ооржак Седии кажжаа чанында инек саап тур. Мээң-биле кады оларның кожазы, совхозта хоочун хөй кадарчыларының бирээзи база-ла мурнакчы малчынга санадып келген Ооржак Доржу орук-чирик айтып чеде берген чүве. Өгге чедер, четпес чорувуста-ла, Доржу алгыра-дыр:

— Сени хереглеп чоруур дарга эккелдим, Мөге! Уткуп-хүлээп ап көр.

«Мөге» деп сөс сагыжымга каттырымзаан херээжен кижиниң арын-шырайын кирире каапты.

Совхоз адаанда Шынаа деп чер бар. Ооң ужунда баалыкты ажа халдып келгеш, көөрүмгө, дөө терезиннер аразында чаңгыс өг тур. Чеде бээривиске, аныяк херээжен олур.

— Ооржак Күрседи кайдал, дунмам?— деп айтырдым.

— Мөге бе?— деп, ол уруг менден удур айтыра-дыр.

— Чок. Ооржак Күрседи. Саяты ашактың оглу аан. Азы танышпас силер бе?— деп, улам делгередиде тайылбырлап айтырдым.

Демги херээжен каттыргаш:

— Олар өрү, Көп-Кежигде — дээш, а боду хүлүмзүрүп артып калган чүве.

Амыр-менди солчуп, такпылажып олурувуста, О. Доржу демги сөстү база дакпырлапты. Ам сонуургай бербес мен бе.

— Мөге, мөге деп-ле олурар ол чүү дээн чүвел?

— Ядараан, бо оолдар меңээ ындыг шола берип каан чүве-дир ийин — деп, Күрседи Саятыевич каттырар дээш, харыылап четтиклээн Доржуну мурнапты.

Күрседи назын талазы-биле менден биче, ийи талазында таныжар, чаңгыс чурттуң кижилери болганда, бисте «силер» деп ёзу эдерип олурар чүве кайда боор.

— Кай, мөге кижиги сен бе? Чоп сээң хүрежип чытканың кижиги дыңнаваан чүвел? — деп сонуургадым. Күрседи биле кадайы хүлүмзүрүп кагды, а Доржу каттырып-каттырып:

— Кижилер-биле хүрөшпес, а хойга мөгээргээр кижиги-дир ийин. Хой чуй бергенде, үштү суг куспактааш, оңгачаже киир шывадаптар — деп кагды. Та шыны, та оюн-баштаа — оон ыңай касканнавадым-даа. Ол аразында Сарыгларның «боду кысказымаар, падагар, делгем хөрөктиг, дыдырашсымаар баштыг, агылдыр арынныг, шала кырлагар хаайлыг кижиге» дээн сөстери база сагышка кирип кээр эвеспе.

Даштыгаа хөөрежип турган бис. Кириңер деп өгнүн ээзи чалай берди. Эки-ле өг чорду, оон артык өгнү кайыын тывар. Дээскиндир көжегелеп каан, дөр бажында дөрт аптараны чыскаап каан. Бирээзиниң кырында приемник тур. Орун бажында чактырлыг боо тургузуп каан. Чүтк адаанда сүт тыртар машина тур. А аяк-сава, орун-дөжек бо шагда кымга-даа билдингир, ол чокта чүү кадарчы чурттап оар деп. Ынчалза-даа бир чүвени эскердим: көңгүлдерниң хөйү-ле көнчүг ийин. Сүт, хойтпак кудар, херек апарганда, суглаар савалар-дыр ийин. Азы малчыннарның бай, тодуг амыдыралының бадыткалы-дыр дээр болза, улам-на шын болур боор.

Шайлап эгелээн бис. Мен биеэги Сарыглар-биле душканымны, ол кижиниң Күрседи дугайын эки билир болганын магадап чугааладым. Демгилерим улуг сонуургал-биле дыңнадылар, ынчалза-даа ийи-үш черге үзе кирди.

— Шын харын: чүс беден 91, оон-даа өрү кулуннарны ап турган мен — деп, Күрседи чугаалады.

— Чок — дээш, Доржу үзе кирип: — чүгле 91 эвес, чүс беден чүстү ап турган кижиги. Чон билир. Черле мал төлү алыр талазы-биле салымныг кижиги бо — деп, кадарчының эки ажылдыын бадыткап олур.

— Бо чылда каш хураган алдың, чүс хойдан? — деп, Күрседиден сонуургадым.

— 105. Чылгыдан үнгөш, ам сес чыл хой кадарып тур мен. Чангыс-даа чылын 100-тен кудуладып көрбээн мен.

Ам «салымныг» деп сөстү коптаргаш олурупкан бис. Ооржак Доржу база совхозта шыырак кадарчыларның бирээзи, ол база-ла чыл санында чүс хураганны ап турар. Республикада ындыглар хөй, а «Алдан-Маадырда» база-ла Ооржак Доржу чүс хойдан 140 хураган алган. Мынчап кээрде, олар мал төлү алыр талазы-биле салымныг кижилерге санадыр апаар-дыр. А өске артканнары салым чок кижилер болу бээр. Мен кайын аңаа бүзүрээр мен. Доржудан айтырдым:

— Салым чок кадарчылар каяа турар чүвөл?

— Харын турар чүве — деп, кижим алдырар хөөн чок.— Чамдык малчыннар 100—120 хураган ап турда, чамдыктар чүс хойдан чүгле 60—65-ти алгылаар-ла болгай. Ол дээрге хөлчок улуг ылгал-дыр.

Удурландым:

— Хы, ол дээрге кадарчыларның, мал эмчилериниң багыдыр.

— Чок — деп, Доржу база алдыртпайн олур.— Хой төрүүр-дүр ийин.

— Ынчаарга демги «салым чок» кадарчыларың харын ол-дур. Хойлары төрүптөргө кадарчылар малдың чаш төлүн өлүрүп алган.

Шупту каттыржып каан бис.

Седии ийи холунда ийи демир-хумуң тудуп алган кирип келгеш, суун көнгүлдерниң бирээзинче кудупкаш, ожук-пашта барды. Мүн хайнып турган оттуң кезээн чүшкүрө каапкаш, «дузун кагдың бе?» деп, ашаандан айтырды-даа, аяк-хымыш алгаш, пашта, соолдурган тараа ышкаш, мылдырткайндыр хайнып турган мүнден бичии ускаш, амзап көрдү-даа. Ол ажылды Күрседи кылып турган болбайнаан, ынчалза-даа кадайлар боттары аңаа киришпес болза сеткили ханмас чүве-ле болгай. Мал ажылынга, ылаңгыя төрүүр мал ажылынга база ындыг: кадай чок болза азы кадай чалгаа болза хөөкүй ашак кадарчы бооп шыдавас. Ооң ачызында Ооржак Күрсединиң ады район, республикага алгып, «Күш ажылдың Кызыл Тук» ордени-биле, юбилейлиг медаль-биле шаңнаткан. Оон аңгыда белек-салакты санап четпес. Ооң иштинден ийи өртектиг белекти демдеглексээн ийик мен. Шаанда чылгычылап тургаш, совхозундан кыскыл богба-биле шаңнаткан. Оозу өзүп келгеш, чүгүрүк кыскыл аът болган, харын-даа чарыштарга эртип турган. А күжүр Күрседин оозун мунупканда, билинмейн баар, Эдегей ховузунга багай-согай машиналарга четтирбейн барып турган джир. Бо чайын Кы-

зылга малчыннар Наадымынга чорда, сүт тырттар машина-биле шаңнаан. Ол эки-дир, күрүнезинге ак-сеткилдиг ажыл-дап берип чорааш, мактадып, шаңнадып чоруур. Ол совхозу, чону, дөргүл-төрели, эш-өөрү өөрбейн канчаар! Ынчалза-даа адаанда, дөжек ужунда олурган Ооржак Седии — кадайың турбаан болза ындыг алдарга чеде алыр туржук ирги сен бе? деп каш-даа айтырыптар часкаш диттикпээн мен.

Тавак долу эътти бузун бургуралар эккелди, аңаа улаштыр аякта мүн база баарымда турупту.

— Бир хойдан каш килограмм дүк кыргыдыңар, дунмам?— деп, Седииден айтырдым, Күрседи дашкаар үне берген чүве. О. Доржу чемненир дээш өскээр чардыгар чай-даа чок олурган.

— Ийи — деп, харыы үндү.

Хоомайзындым.

— Хоювус тыва хой-ла болгай, акым. Черле план-хүлээл-тевис-даа ындыг.— Седии ужурун тайылбырлай-дыр. Күрседи дедир кирип келди.

— Мынчап кээрде, Күрседи Саятыевич, тоску беш чылдың үшкү, шиитпирлиг чылында күрүне мурнунга хүлээлгенер бүрүн күүсеттинген мындыг ышкашчыл?— дидим.

— Ийе. Бисте ам сагыш човаар чүве чок. Өдек-кыштагдаа белен-не чүве бо. Кандыг кыш болур чүве ийик? Оозу билдинмес-тир. Кандыг-даа болза ажырбас оң — деп, кижим шөлөөн харыылааш, база-ла мүн кудуп иже берди.

Адак соонда СЭКП Тыва обкомунуң чоокта чаа болуп эрткен онгу пленумунуң шиитпирлериниң дугайында чугаа үнүп келген. Ында келир чеди чылда хой малдың санын ийи миллион чедирер, дүк болгаш эът бүдүрүлгезин база өстүрер дээн болгай. Сорулга канчаар-даа аажок нарын болгаш берге. Ону күүседире хамыктың мурнунда хойжулардан хамааржыр. А мен үш кадарчы, үш хойжу-биле чугаалажып олурган-на болгай мен. Олардан айтырбайн кымнардан айтырар.

— Чүү деп бодап ор силер, салган сорулга шыдаттынар деп бодаар силер бе?— дидим. Үш кадарчы, кым баштай харыылаарыл дээн ышкаш азы сен баштавыт деп бирээзи айбылаан ышкаш, бот-боттарынче удур-дедир көрүшкеш, маңажып орлар. Ынчалза-даа Күрседи мурнапты.

— Чоп шыдавас деп. Салган сорулганы күүседирде, чүнү-чүнү кылырын доктаалда айтып каан-дыр. Оларны күүседирге ол-ла-дыр → деп, Күрседи Саятыевич партийжи шиитпирге бодунуң бүзүрелин илеретти. А Седии бодунуң бодалын чугаалады:

— Садарын эвээжедир болза, ында чүү деп.

А Доржу дораан удурланды:

— Чок, дунмалар, малды чип тургаш, өстүрер чоор. Садары дээрге-ле чиир дээни ол-дур. Садып-даа, чип-даа турза, дөмей-ле мал өзер. Доо кижичи — деп, Күрседиже айыткаш: — мен бодаарымга, шын чугаалады. Доктаалда айыткан хемчеглерни херек кырынга боттандыра болза, ол-ла-дыр-ла.

Эки-даа, угаанныг-даа сөстөр дыңнадым: ниитизи-биле, үш хойжунуң бодалы карышпады. Бир тээ ындыг болганда, пленумнуң шиитпирлери каш чыл болгаш, амыдырал апаар, Тываның хемнеринге, шынааларынга, даг-сыннарынга карак четпес ховуларынга «хөвөн ышкаш хоюг, чымдак дүктүг» хой мал «хөлдер ышкаш чалгып, чаптып турар» апаар.

Ыя аразында, өдекте хөй хой маалаан-чиилээн келген дег болган соонда, аныяк оолдуң кыйгызы үндү:

— Эйт, кайда бардыңар? Бээр үнүнер! Хурагандан чар-жынар!

Күрседи биле Седии үне халыштылар, бистер оларның соондан эдериптивис. Аа! Хойларның хөй деп чүвезин!.. Оларны кижилер азырап турар, кижилерни олар база азырап турарлар. Олар — боттарының чүнү кылып турарын билбестер. Ынчалза-даа олар азыракчыларын ээзинип көөрлер, ындыг болганда кижилер оларның дугайында доктаамал сагыш салыр апаар. Эң эки сагыш салган кижилер мурнакчы кадарчыларга санадыр. Оларның бирээзи Ооржак Күрседи ол-дур.

Леонид ЧАДАМБА

БАШТАЙГЫ КАПИТАН

I. Аян-чорук эгелээн

Кызылдын пароход өртээлинин эрик кырында кижиле хөй. Оларның чамдыктары «Заряның» Сарыг-Септен кээрин, бир чамдыктары кайы-бир теплоходтуң Тожудан кээрин манап, Бии-Хем биле Каа-Хемниң белдиринче карак албайн харанган тургулаан. Бир чамдык кижилер кызыл партизаннарның ха-дуңма хөөрүн болгаш Азияның төвүн сонуурган, ында сесерликтин хөлегезинге болгаш Улуг-Хемниң сериин салгынынга селгүүстээн чоруп тургулаан. Июльдуң сөөлгү хүнеринин изии-даа кончуг. Ынчангаш Улуг-Хемниң кыдында эжинген, хүнге дөгеленген кижилер эңмежок.

Чап-чаа кээп доктааган теплоходтан бир-ле капитан хептиг — кара-көк фуражкалыг, кара-көк костюмнуг, чеңинде алдынналчак демдөктерлиг, борбак кара шырайлыг, бичежек сынныг оол эрикти далажы кончуг үнө халааш, удатпаанда дедир ээп бар чораан.

Ол аразында ында эрик кырында сандайда бир-ле чүвени манап шаг болган байдалдыг, бир кара баштыг тыва, бир ак-сарыг баштыг орус ийи бичин уругларның бирээзи улуг тынгаш:

— «Заря» кажан кээр ирги?— деп, ол эртин бар чораан эрден айтырган дег болган.

Демги эр ол орта доктай душкеш, холунда шагынче көре тырткаш:

— Удавас-удавас, уруглар, мырынай удавас-тыр... Он беш-ле минута болгаш...— деп харыылаан.

— А теплоход?— деп бирээзи айтырган.

— Силерге кандызы херегил?

— Кайызы Тожуже баарым?— деп, база бирээзи айтырган.

— Ынчаарга бо турган № 213 Тожуже баар чүве ол-дур— деп, эртин бар чораан кижизи эвилени кончуг харыылаан.

— Силер канчап билир силер, база ооң-биле чоруур силер бе?— деп, уруглар эш тыртып айтырганнар.

— Ийе, дунмалар, мен база ооң-биле чоруур кижин мен.

— Ой, экизин-экизин!.. Четгирдивис, акым — джип, уруглар өөрээни кончуг болгаш:— Ол № 213 деп чүү дээн чүве боор?— деп сонуургааннар.

— Ол турар теплоходтун ады ол-дур ийин, номчуп-даа көрүнердаан, дүү ол бир ийинде бижип каан турган чүйүк — деп чугаалаан.— Ам дээрде «Заря» ышкаш ындыг ады чок хугбай амытан-дыр ийин — деп немеп каан.

— Ол хире чараш пароходту чоп чараш ат-биле адап албас улус боор?!— деп, уругларнын бирээзи хараадаан.

— Харын аан, дунмалар, ындыг чараш ат тып чадап чоруур хугбайлар-дыр бис ийин.

— Силер моон-биле шынап-ла база Тожу чорууруңар бо бе?

— Шынап-шынап.

— Ой, экизин-экизин!.. А кажан чоруур силер?— джип, уруглар ол чазык чаагай кижиден салдыкпастай-ла бергенер.

— Чүге «экизин» дээринер ол, дунмалар?— деп, демгизи база сонуургай берген.

— Бис база Тожуже чоруур дээш, теплоход манап олура-ры-рыс бо.

— О-хаай, эр-хейлер!.. Ынчаарга-ла кады тутсуп олурар болган-дыр бис. Таныжын алылыңар. Мени Марат дээр, а силерни?

— Мени Лена дээр — деп, тывазы харыылаан.

— А мени Алла дээр — деп, орус уруг харыылаан.

— Ынчаарга-ла кончуг эки-дир, харын кады эжиндирип олураал, хөглүг-ле болгай. Адырам, улузуңар кайдал?

— Дүү ол, пароход чанында.

Марат шагынче база катап көргөш:

— Ынчаарга ам чүү боор ийик, хап олурар шагывыс че-де берип-тир, моорлаңар-моорлаңар!.. Барып сааданар, хемчилер — деп чалавышаан, демгизи теплоходче далаш ыңай-ла болган.

Удатпаанда теплоход шынап-ла кускуннап-ла үнген:

— Ку-у-у!.. Ку-у-у!..

Уруглар көрүп турарга, пароходтун кырында чингежек хоолайдан ак-көк ыш дээр-шаар аттыгып турган. Чоруптум деп медээлээри ол. Уруглар четтинчипкен, ада-иелеринин соо-биле теплоход кырынче үне халышкаш, эрик кырында оларны үдээн улусче бичии холчугаштарын чайып, өөрүшкү-лүү-биле чайып тургулаан.

— Көрөм-көрөм, Алла — деп, Лена эжин кыйгыра берген.

Уруглар көрө бээрге-ле, теплоход кырында база бир орус оол демги кижиге уткуй келгеш, рапорттаан турган:

— Эжим капитан! Хамык чүвө эжиндирип чоруптарынга белең болду!

— Ындыг-дыр! Чежиптиңер!

— Дыннадым, эжим капитан, чежиптер дидир аа — дээш, оозу теплоходтун бажында өртегде барган.

— Хоо, көрөм, бо акый капитан кижидир ийин моң, эжим!

— Шынап-ла дедаан, улуг даргазы, командири ол-дур көрөм!

— Командири эвес, даргазы-даа эвес, капитаны-дыр, эжим.

— Ийе, капитаны, онза-ла-дыр аа! Капитаны-биле чугаалажып турган ышкажывыс чүл! Кончуувусту аа?!

— Корткаш канчаар сен, эжим, харын солун болган-дыр.

Теплоход кырында турган уруглар хая көрнүп кээрге, демги капитаны алдын сарала хевин уштуп каапкан, теплоходунун кырында кабиназының иштинде штурвалын тудуп алган долгагылаан турган. Чугаавысты капитан дыңнап каапчык ирги бе деп эгенгеш, уруглар бурунгаар кылаштажы берген.

Теплоход үш удаа кускуннаан соонда, ам-на шимчеп тура, Улуг-Хемни өрү алзы чоктап каан. Эрик кырында үдээн улус хол чайып, оларның аразында Ленаның дунмазы Алек база бичии холчугажын чайып олуруп калган.

Лена биле Алла эжишкилерниң аян-чоруу шак ынчаар эгелээн.

II. Таныжыңар

Капитан Марат Агбанович Ашак-оол-биле таныжары солун кижиге. Ол эң баштайгы тыва капитан. 1964 чылда ол Красноярск крайның Енисейск хоорайга хем оруунун техниктиг өөредилге чериниң сургуулун дооскан дораан Красноярскиниң Енисей пароходствозунун шугумунга ажылдай берген — үш чыл иштинде рулевой болуп ажылдааш, 1967 чылдан бээр капитаннай бергени бо. Бо аныяк капитанның алыс чурту — Элегес-Аксы.

— Марат Агбанович, силер канчап капитан апарган силер?— деп, Лена биле Алла оон кончуг сонuurган айтырганнар.

Капитан баштай анаа-ла хүлүмзүрээн, ооң соонда кезек боданы каапкаш чугаалап эгелээн:

— Өзүп келгеш кым болурун, кандыг эртемниг болурун кым-даа болза бичиизинден эгелээш бодап чоруур-ла болгай, силерлер-даа болзуңарза ындыг боор силер деп бодаар-дыр мен, ындыг бе?

— Ындыг — деп, уруглар баштарын согаш кылгылаан.

— Ынчаарга силерлер кымнар болур силер, бир эвес чажыт эвес-ле болза...

— Мен тудугжу болуксаар мен — деп, Аллазы баштай чугаалаан.

— Мен ам-даа боданып албаан мен — дээш, Леназы куду көрнү берген.

— Чок, мен бодаарымга Лена чурукчу болур — деп, капитан бодалын чугаалаан.

Лена ол орта хүлүмзүрөп каан.

— Мээң ачам Агбаан деп кижичи сугжу чораан кижичи-дир — боду өдүрөк ышкаш эштир-даа, аътка дүжөр-даа, хемелээр-даа, ынчангаш бистиң Элегес-Аксының джундан Улуг-Хемни кежир хеме-биле улус кежирер, безин «хемечи» деп аттыг-даа чораан. Мен мырыңай бичиимден-не ооң хемезинге олурупкан, база-ла хүүрекчигеш-биле эшкен чоруур мен. Хеминиң чалгыгларының чараш чаагайын кандыг дээр силер, сактырга кижини чалгынынга олуртуп алгаш аадып чайгап, бир-ле кайгамчык оранче аппарат чораан ышкаш болур.

Төрөөн Элегезиниң чалгыглары, ында чоргаар эштип ойнаан балык-байланы болгаш өдүрөк-кужу бистер ышкаш эштип көрөм джип, оолду кый деп турганзыг болгулаар. Марат бичи чаш үезинден-не хемге ынакшый берген. Ынчангаш ол бичиизинден тура хемелеп, эштип өөренип алган. Школага өөренип чораан чылдарында Марат кинофильмнерден болгаш номнардан ксрабльдер болгаш оларның эрес-дидим капитаннарының дугайын кончуг сонуургаар, мен ындыг болган болзумза аар кылдыр бодаар турган. Кызылдың № 2 школазының онгу клазын доосканының соонда, ооң башкылары:

— Че, Марат, каяа, кандыг институтка өөрениксей-дир сен? — деп айтырганнар.

Оол бичи-даа саадавайн:

— Далайжы ийикпе азы хемчи болур дээн кижичи мен — деп каан.

Мараттың караанга төрөөн Улуг-Хеминиң болгаш Элегезиниң чалгыглары көстүп, — бээр-бээр, Марат, бистиң тыны-выс тудар, бисти эзертеп мунар эрниң эреси болур сен — джип турар ышкаш болган.

— Калчаа далайның чел-кудуруундан туттунар эвес деп чүве бар болгай, оглум. Ынчангаш хемге бараалгаан кижичи

чүвөгө эки-ле өөренип чоруур ийин — деп, ачазы чагыыр. Оол ону кажан-даа утпайн чоруур.

— Ча, ындыг-дыр, Марат, кончуг шын эртем шилип атыр сен. Ам дээрде бисте далай болгаш хем корабльдериниң капитаннары чок болгай. Харын эң баштайгы капитан болур дээш, эки-ле кызып өөренип көр, шыдаар-ла болгай сен, бис-даа сеңээ ылап бүзүрээр бис. Улуг пароход улуг далайга узак чорукка эжиндирер дээр орус улустун ханы уткалыг мерген үлегер чугаазы-даа бар болгай — деп, башкылары ооң шилип алган күзелинге байыр чедирип чагып тургулаан.

Марат Агбанович Енисейскиниң хем оруунун өөредилге черин чедишскиниң дооскаш кээп, Красноярскиниң Енисейск пароходствозунга макталдыг ажылдап эгелээн.

Төрээн Советтиг Тывазының ак-көк оруктары ооң ынакшылы болгаш чоргааралы апарган. Марат Агбанович бодунун бүгү билин болгаш арга-дуржулгазын Төрээн чуртунга, Коммунистиг партиязынга болгаш төрээн совет чонунга бараалгадыр дээш тускай билиг мергежилин бедитпишаан ажылдап чоруур. Ол чонун болгаш партияның херээнге шынчы болгаш төлөптиг. Ынчангаш чон ону Кызыл хоорай Советиниң депутадынга сонгуп алган. Депутат Марат Агбанович — чонун төлээзи болуп, ол хүлээлгезин алдарлы-биле күүседип бараан болуп чоруур. Бо аныяк капитанна чокта чаа СЭКП-ниң кежигүнүңгө хүлээп алган. Капитан Марат Агбанович Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының кежигүнүнүн чаа биледин ап тура, мынча дээн:

— Улуг Ленин башкының партиязының менээ көргүскен идегели дээш улуу-биле өөрүп четтирдим. Бо улуг партийжи идегелди амыдырал-чуртталгамга болгаш ажыл-ижимге алдарлы-биле шынзыдар дээш дангырагладым!

Ол дээрге ооң амыдырал чуртталгазында эң аас-кежиктиг шак болган. Улуг Ленинниң партиязының кежигүнү болуру дег бедик идегел болгаш аас-кежик кайда боор! Аныяк коммунист капитан Марат Ашак-оол албан ажылынга-даа, хөй-ниитиниң херээнге-даа бодунун азаан сөзүн шынап-ла алдарлы-биле шынзыдып чоруур.

Төрээн Советтиг Тывазының ак-көк оруу ооң ынакшылы болгаш чоргааралы апарган. Капитан Марат Кызылдан Улуг-Хемни—Енисейни куду Красноярск чедир, оон Соңгу Доштуг океан чедир чеже-даа удаа салдаткан. Ам Бии-Хем уну-биле Хүттүн Улуг-Ужар таварты Кызыл—Арбык аразының хем оруунда капитаннап турар. Бодунун хемчи тускай мергежилин улам бедидип тургаш, төрээн Тывазынга суг

оруун улам сайзырадыр буянның херекке бодунун төлептиг үлүүн кадар дээш ол кызып чоруур. Ынчангаш капитан Марат Красноярскиниң хем оруунуң беш чыл хуусаалыг дээди техниктиг өөредилге черинде кирип алган, ам үшкү курста чедишкинниг өөренип турар. Ол ажылдавышаан өөренип турар. Капитан Марат ажылга-даа, өөредилгеге-даа карак кызыл.

— Бистиң Марат Агбанович дээрге кедилиг эр болдур ийин — Тываның бир сураглыг капитаны болган кижин — топтуг-даа, эш-өөрүнге ээлдек эвилең-даа, чурумнуг-даа, негелделиг-даа, эр-ле эр... — деп, Кызылдың пароход чериниң улуг сургакчы капитаны, ында партия организациязының секретары Виктор Константинович Тарлецкий чоргаарал болгаш чүректиң ханы ынакшылы-биле чугаалап турар. Оон чүгле «эр-ле эр» дээн чаңгыс сөзү ол бирги тыва капитаның төлептиг мөзүзүн чугаалап турар.

— Капитан Марат Ашак-оолдуң башкарганы теплоход бичии-даа үрелип көрбээн, оозунга кончуг-ла камныг кижин болдур ийин, оон бо башкарып турар теплоходу Красноярскиден Кызылга чедир Улуг-Ужарны ажылдыр боду эштип чедип келген. Оон бээр бо аразында Улуг-Хем, Бии-Хем, Каа-Хем дээш — бо ак-көк оруктарга та чеже чоруп, та чеже мун тонна чүбк сөөрткен чүбө! Марат бо ак-көк оруктарны беш салаазы дег шээжи билир-даа апарган кижин болдур ийин! — деп, хоочун капитан сеткил ханган чугаалап турар.

Улуг капитан Виктор Константинович Тарлецкий хоочун хемчи болбас-даа арга чок. Ол чээрби алды чыл дургузунда, оон иштинде Тывага он үш чыл пароходта ажылдап турар. Чүгле бо Бии-Хемни өрү безин дыка хөй удаа эжиндирип турар. Ынчангаш аныяк капитан Марат бо хем оруун — терен, сыык черлерни, этпектерни, шаптараазынның черлерни, хем унунда черлер аттары база олар-биле хамаарышкан Кыс-Халыыр, Демир-Сал, Сафьяновка, Чеди-Алышкы суг-суг дээн ышкаш черлерни ол хоочун эжинден дыңнап билип алган. Марат Агбанович Бии-Хемниң Арбык—Кызыл аразында оруун беш салаазы дег шээжи билир. Капитанның хем оруун айыткан лоцман картазын ол безин ажып көрбес, хүндүс-даа, дүне-даа чоруп-ла турар... Бии-Хем уну — ак-көк оруу каракка пат-ла чаңчыгып калган.

Эң баштайгы тыва капитан Марат Ашак-оолдуң дугайын кайыртан-даа айтырып кээп сонуургап турар. Чоокта чаа, июльдуң чээрби беште Москвадан үнген аалчылар — чурт шинчээчизи Ефим Ильич Владимиров биле фотограф Павел Бавелович Форис олар оон теплоходунга олурупкаш, Бии-Хемни өрү Тожунуң Доора-Хемге чедир аян-чорук кылгаш,

өөрүп четтиргенинин демдээ кылдыр аңаа номнар болгаш ооң дугайында тырттырган фоточуруктарын белекке туткан.

— Бодап-даа көрүңер даан, кайы ырак-узактан келген эш-өөр, чогаалчылар, журналистер, корреспондентилер сурагылыг Улуг-Хем—Енисейни, ооң эрес-дидим, маадырлыг ажил-ишчилериниң амыдырал-чуртталгазын, ажил-ижин сонуургап, бистиң теплохотдарывыска бо-ла саадапкан тургулаар боор-дур. А бо бистиң боттарывыстың тыва чогаалчыларывыс ак-көк хемнериниң ак-көк оруктарын чүгө сонуургавас чүве ирги азы эригип калганы ол чоор бе?!— деп, хоочун капитан шүгүмчүлөй аарак айтырыг салган.

— Виктор Константинович, мен бодаарымга Силерниң ол айтырыынар кончуг шын. Харын бистиң калган улуг чогаалчывыс Салчак Калбакхөрекович бистиң ажылывысты бо-ла айтыра берген, силерниң-биле кады чоктаар кижин мен деп чораан ийин — деп, аңыак капитан демгизин деткээш — «Заря» ышкаш шак ыңдыг дүрген чоруктуг ийи моторлуг пароход дилээн бис, удавас ам ооң-биле тутсуп турар апаар бис деп чугаалап чораан чүве ийин — деп сактып олурган.

— Шында-ла, оолдар, Тываны ак-көк хемнерниң чурту деп адаар ышкажыгай! Ындыг болганда ак-көк хемнерниң чуртунга ак-көк орукту сайзырадыр-ла болза эки-дир ийин — дигилеп каап, капитан Марат ынчаар-ла бурунгаар харап алган, штурвалын бүзүрелдиг долгап чоруур. Төрөөн Улуг-Хеми—Бий-Хеми хүн караанга чайынналып, чалгыглары, быр-лаңнары-биле байыр чедирип, ак-көк уну хевис чаткан ыш-каш уткууп:

— Моорлаңар, моорлаңар, капитан оглум!— деп чалап чытканзыг.

Мурнунда — чалгыглар-ла чалгыглар... кара-ногаан сыннарлыг даглар-ла даглар... арга-сыннар-ла сыннар... эриктеринде эгээртинемес байлак-ла байлак... Ол бүгүнүң ээлери — ажил-ишчи кижилер ону эрик кырындан танып кааш:

— Капитан, ка-пи-та-а-ан, орук-суу-у-ур менди чаа-а-а-га-ай!.. Менди чаа-а-а-га-ай! — дижип, олче хол чайып байыр чедирип тургулаар.

Капитан рупорун ала тырткаш, оозундан кыйгыргылаар:

— Четтир-ди-ви-и-ис!.. Чедишкиннерни күзе-ди-ви-ис! Ооң ол сөстери ол-бо чарыктарда арга-сында, дагларда чаңгыланып тургулаар.

Капитанның кабинединде нарын саазындан кылган кылын дептер чыдар. Ооң даштында мынча деп бижип каан:

*«Улуг Енисей хемниң
лоцман чуруу.
Арбыктан Кызылга чедир».*

Бо болза Бии-Хемниң чурт чуруу-дур. Мында хемниң ырак-чоогун, терең, сыыгын, шаптараазынның черлерин болгаш суурларын дөгөрезин айтып каан. Ынчалза-даа капитан Марат шуптузун шээжи билир. Ынчангаш ол дептерни безин тутпас-даа. Берге-берге черлерге теплоходту капитан боду башкарар, а айыыл чок черлерге аныяк рулевойлар элчип-селчип башкарып чоруур.

Капитан дыжының үезинде өөренип эгелээр. Ооң кабиндинде номнар, солуннар болгаш журналдар-ла хөй. Кызылга бо келгеш, «Таныжыңар: Тыва-дыр» деп чаа каасталгалыг альбом садып алган. Капитан номчуттунуп, бир-ле чүвени ниити кыдыраажыңга демдеглек кээп, боданып олургулаар. Ооң карактарыңга чаптакчыг чараш уруглары болгаш оларының авазы көстүп, ачазын ыраккы оруктан уткуп алып дээш манап турар. Марина биле Мадия дээр уруглары болгаш Омар дээр оглу холдарын харбайжыпкан уткуй маңнажып олургулаар. Уругларының авазы Эремаа телецентрде кызыг-хыйыг чок ажылдап турза-даа, уругларының адазын орук-суур кандыг чор ирги, кажан келир ирги деп база сгыш човап олурар. Ол кончуг найыралдыг өг-бүлө.

Капитан Марат Агбанович бо ажылыңга болгаш ол найыралдыг өг-бүлезинге кончуг ынак — ынчангаш кончуг ааскежиктиг.

Ак-көк оруктуң капитаны ам кичээлинче хандыга берген.

III. «Ужар»

Капитанның теплоходу Бии-Хем өрүлдүр Вавилинский затон дээр Муңгаш-Кыйыг деп черге кээп, бир адырга доктаай берген. Маңаа кывар-чаарын кудуп, хынаттынып алыры ол. Марат капитан бир-ле чаан думчуу ышкаш, чода дег чоон болгаш дыка-ла узун шланга сөөртүп алган эрик баарында чүгүрүп турган.

Алла биле Лена ийи шагда-ла дүже халышкан, дүү-ле эрик кырында чечектээн салчып турган. Удатпаанда «213» деп теплоход «аштанып-чемненип, суксуннап» алгаш, база-ла эштип чоруп каан.

Июль 29-туң хүнү — бистиң Шериг-Далай Флодувустун байырлары турган. Уруглар чулуп алган чечектерин боондактагылааш, оларын капитанга болгаш ооң өөрүңге эккеп тутсуп, байырлал-биле байыр чедирбишаан, оларның буянныг чаагай ажыл-херээнге чаа-чаа чедишкиннерни, аас-кежикти, кадыкшылды болгаш ак-көк оруктарга улуг чаагай эжиндиришкенини күзеп турганнар.

— Аа, акый, бистиң алдарлыг Шериг-Далай Флодувустун

байырлалынын хүнү-биле бистиң бо пароходувуска аттан тыпсыр деп санал бар-дыр — деп, уруглар дилег киирген.

Капитан Марат уругларның сөңнээн боондак чечээн ынак-шылды-биле чыттавышаан тура:

— Чүү дээр боор, дуңмалар — аныяк аян-чорукчулар, бистер болза өөрүп четтирер-ле улус-тур бис — деп кааш, уругларже айтырганзыг кайгап турган.

— Харын адап берип көрүнер, уруглар — деп, кабина иштинде штурвал туткан оол Сергей чугаалаан.

— Чүү дээр дээн деп бодай-дыр силер?— деп, уруглар олардан удур айтырган.

— Харын-де — дээш, капитан кезек боданып чоруй — Бел дээн боор силер аа?— дээш, бүдүү хүлүмзүрей тыртып каан.

— Чок, чо-о-ок... Тывыңар, тывыңар харын че — дижип, уруглар оюн эреп тургулаан.

— Ындыг-дыр харын че, ам-на тыптайн... Адыр-адыр.

— Че-че, дүрген!

— Адырам, бир эвес тыпсымза, чүнүң-биле?..

— Шаңнаар-шаңнаар.

— Чүнүң-биле? Оон башка мен тыппас-даа мен.

Аныяк аян-чорукчулар удур-дедир көрүшкен соонда, бир-ле чүве сымыранышканнар.

— Азас-биле!

— Хаа, ол хире улуг үнелеп четпес шаннал турда, ол атты тыппас болза черле канчаар боор, дуңмаларым!

— Че-че!

— Чараа-чечен! Чараа-чечен!

Аныяк аян-чорукчулар кара баары каткыже каттырыш-каш:

— Чок, чо-ок... чок ийин! Канчап тыппас капитан боор?!— дижип, ам-даа-ла каттырышпышаан турганнар.

— Ол хире үнелиг болгаш солун атты кижини канчап ты-вар боор, дуңмаларым. Бажым безин тений берди, ам черле тыппазым ол-дур, адап берип көрүңерем. Дыңнаксаарывыс черле аажок.— Ам-даа боданып көргей-даа эртик мен, хуг-бай, ам удавас озалдыг чер база бар...

— Ындыг-дыр, адап берээли. Ооң садызынга чүнү кан-чаар силер че?

— Аттыг-ла өртээ аар ат болгаш-тыр аа?! Адырам, чүнү канчаар улус боор бис, оолдар?— дээш, капитан өөрүнче ка-рак база тыртып каан.

— Че-че, хүн батты, озалдыг чер чоокшулады — дижип, уруглар шыны-биле далаштырганнар.

— Ындыг болза уजारга четкиже бир-ле черге кончуг ча-раш аң көргүзүп бээр мен, кандыг деп бодаар силер?

Ынчаар орта уруглар өөрээнинден бир-угда:

— Ужар!— деп чирт кылганнар.

— Хаа, ынча дептейн дээш бичии черден-не ара соксадым ийин — дээш, капитан хараадаанындан бажын дырбангаш, бичии боданып чоруй — Адырам, чогум «ужар» деп чүвенин утказы чүү боор чүве ирги? Куштун азы самолёттун ужары дээни ол бе азы бо бар чоруурувус Бии-Хемниң Ужары дээни ол бе?— деп, капитан уруглардан ылаптап айтырган.

— Бии-Хемниң улуг Ужары-даа болур, самолёттун ужары-даа болур.

— Ынчаарга-ла улуг үнелиг болбас арга чок — кончуг чараш-даа, ханы уткалыг-даа ат-тыр! Мен-не байырлап хүлээп алыр кижидир мен — дээш, капитан өөрүндөн:— Че, кандыг деп бодаар силер, оолдар?— деп айтырган.

— Чүүлдүг-дүр оо!— дижип, рулевой оолдар чир-шон дүшкеннер.

«Ужар» деп ол атты шупту-ла бир үн-биле хол көдүрүп бадылап алганнар. Шак мынчангаш 1973 чылдың июль 29-та ССРЭ-ниң Шериг-Далай Флодунуң байырлалынын хүнүндө Бии-Хем унунда чоруп турар № 213 теплоходтун ады «УЖАР» болган.

IV. Ак-көк оруктап

Капитан Марат Агбанович, сагыш дөстүнмес чүве дег, база-ла штурвалын барып сегирип алган, бурунгаар ылаптай көрүп, тап-билээ долгап чораан. Чараш чаагай болгаш күчүлүг Бии-Хемниң уну бир-ле чадып бадырыпкан алдынсарала хээлиг ак-көк хевис ышкаш көстүп чыткан.

Аныяк аян-чорукчулар Бии-Хем унунуң ол тоолзуг чараш чаагай бойдузун кайгаар дээш, туткан номнарын безин номчуур чай чок чорааннар.

— Кайгап ханмас каас чараш
Хая-кашпал эгеледи —
Карандашка, кыдыраашка
Калбас кылдыр чуруп каанар.

Улуг-Хемниң унун өрү
«Ужар»-биле тутсуп ор бис
Уран чараш черлер-ле хөй—
Утпас кылдыр демдегленер...

Уруглар бир дыңнаарга-ла, капитаны ынчаар-ынчаар ырлагылаар ышкаш болган.

— Бо болза Улуг-Шивилиг деп чер-дир — суг-суг деп, капитан уругларга черлер аттарын таныштырып чораан.

Ол-бо чарыктарда эриктер чонар-даштар дег, кожааланчак, көжегелендир көстүп тургулаар. Ынчаарга мурнунда — монзугур хаяларлыг кара-ногаан аргаларлыг даглар, сыннар. А Бии-Хем дөвүнчүктү куду алзы, бир-ле ак-көк өңнүг далай ышкаш апарган, өргүн чаагай чалгып, хүн караанга чайынналып, чүзүн-бүрүн эртине чинчилер дег кылаңайнып бадып чыдар. Бо бүгү кежээки хүннүң херелинге улам алдынналдыр, эртинелендир чайынналып:

— Моорлаңар-моорлаңар!— деп чалаан-даа ышкаш сагындырар.

— Ол-дур, көрдүңөр бе, аңнарны, аңнарны!— деп, капитан өөрээни кончуг алгыра берген.

— Кайда-кайда?— дижип, уруглар өөрээнинден номнарын безин октай каапканнар.

Оң талазында эрикте кызыл-кызыл чүзүннүг үш чүве хемче харанып тургулаан.

— Бир хүлбүс, бир элик. Ол, чанында бичии чүве — эзири-дир. Дүү ол улуг мыйыстыг чүве — хүлбүс деп чүведир — деп, капитан аныяк аян-чорукчуларынга тайылбырлагылаан.

Үш аң оларны эдерти харап туруп калган. Уруглар оларже байырлыг деп хол чайып эрте берген.

— Чараштарын аа — кулактары сүвүр-сүвүр, даваннары чинге-чинге, кызылгыр чүзүннүг!...

— Ээ, фотоаппараттан ап алыр чүвевисти, эжим — деп, Алла кончуг-ла хараадаан.

— Харын аан, эжим, бистиин акым Алеша алгаш барган болбазыкпа — деп, Леназы буруузунгаш, ол чараш, байлак, аң-меңниг, эриктерни болгаш куржааңгы хаяларны кыдыраажынга чуруп эгелээн.

— Охалээй, ол хире чуруур кижии фотоаппаратты чоорбоор — деп, капитан үстүндө будказындан харап алган мактаан турган.

Ынча дээрге, Лена пөрүксүнген хевирлиг кыдыраажын дуглай туткаш, ам кайда аңнар чор эвес дээнзиг ол-бо чарыктарда эриктерже харангаш олурупкан.

— Чуру-чуру, ынчаарга кайын болур — деп, капитан дилээн.

Хенертен-не «Ужар» кускуннай берген. Уруглар сырбаш дээш көре бээрге, мурнунда бир теплоход дыка-ла улуг сал «төрөлчилеп» алган бадып олурган. Капитаннар рупорлары биле удур-дедир байыр чедиришкен. Уруглар база-ла байыр чедирип холчугаштарын чайып эрте берген.

— А бо болза Бегерээ деп чер-дир.

Удатпаанда Ыдык-Шиви дээр боп-борбак болгаш кырын-

да янзы-бүрү ыяштар үнгөн дагжыгаш көстүп келген. Уруглар ону база-ла чуруй тыртып алганнар.

Қараңгылаан. Прожектор-биле бурунгаар чырытпышаан ам капитан боду башкарып чораан.

Тайга-сыннар, кашпалдар аразында хем унун туман дуй алы берген, эриктерде болгаш хем унунда демдектер ам шуут көзүлбестээн. Теплоходту башкараны ам дыка берге.

— Аныяк аян-чорукчулар, силер ам барып удунар — деп сүмелээн.— Сергей, бо уругларны оруннарга аппарып чытырып каг — деп, капитан дааскан.

Ол эжишки аныяк аян-чорукчулар каюта иштинде матростарның оруннарынга ямбылыг удуп чыткылап алган.

— Ча, таптыг удуп дыштанып алыңар, аян-чорукчулар — дээш, Сергей сайгылгаанын өжүрүпкеш, үне халаан. Уруглар каюта иштинге дыңнап чыдарга, теплоход чүгле шиилээр.

Капитан кежээкиниң 10 шактан эгелеп штурвалындан бичии-даа адырылбаан. Рулевойлар Сергей, Петя ооң чанындан база-ла ыравааннар. Дүне када туманныг да орук демдектери көзүлбес, кончуг озалдыг-ла болгай — дашка, саарыгга таварышса канчаар... Капитан чаңчыккан аайы-биле башкарып чораан. Марат Агбанович хемчи болуп ажылдап эгелээнден бээр, аас-кежик бооп, бичии-даа озал-ондакка таварышпаан. Бо удаада караңгы туманныг болза-даа, база-ла менди чаагай бооп турган.

Эртенгиниң беш шакта Хүннүкке чедип чорда, хүн чаала хөөрөп келген, туман ам-на арлып эгелээн. «Ужарның» кавай ышкаш чайгап кээринге уруглар таалап удуп чытканнар. Ол аразында теплоход кускуннай кааптарга, уруглар оту чаштап келгилээн.

— Марат Агбанович, эртенгиниң байыры! — дижип, уруглар ол чазык чаагай болгаш баштак хөглүг капитаны-биле кончуг таныш апарган мендилешкен.

— Экии, экии, уруглар!.. Кайы хире дыштанып удуп хондунар? Эрте оттуруптувус бе?

— Четтирдивис, капитан! Кончуг эки удуп хондувус, акый.

Ол-бо талаларында куу туман аразында кара-ногаан аргасыннарлыг хая-даглар ак-көк дээрже шаштыгып үнгүлей берген, база-ла:

— Эртенгиниң байыры! — дижип турганзыг.

Чайгы эртенги хүн ол сыннарның кырында чап-чаа хөөрөп келген, алдын херелдерин арга-сыннарның болгаш хемниң кырын шыва, бир-ле чүзүн-бүрүн эртине чинчилер чашкан ышкаш кылдыр кудуп эгелээн.

— Марат Агбанович, хемниң терең, сыыгын канчап биллип алып чүве ирги?— деп, Лена сонуургаан.

— Ийет, силер бистиң «Ужарның» сугжулары болганынарда, ону ыяап-ла билир ужурлуг силер. Хемниң кыры каралчак болурга, сыыгы ол, а агарты көстүр болза — тереңи ол. Терең черлеп чоруурга эки. Дүү ол чарыкта агарып турар демдек бар-дыр бе? Бо чарык-биле чоруур деп айтып турары ол-дур. Ынчаарга бо-ла хем унунда көстүп тургулаар кызыл, сарыг, көк-ак өңнүг содугур ыяштар болза хемниң терең черин айтып, моолап чоруур деп көргүзүп турары ол.

— Канчап агып бады барбас ыяштар боор ол?— деп, уруглар кайгаан.

— Чо-ок. Ындыг узун ыяшты аар дашка баглааш, бадырыштар болдур ийин. Бо хем унунда ону ынчаар демдеглек турар тускай дежурный кижилер бар. Хем оруун бирден бирээ чокка айтып каан турар — суг-суг деп, капитан ол аныяк аян-чорукчуларынга хөлчөк-ла тайылбырлаан чораан.

«Ужар» бир эриктиң чаны-биле эртип бар чорда:

— Тоорукту, тоорукту!..— дижип, уруглар алгыржы берген.

Бии-Хемниң эри апарган даг хөрээнде чокпак пөштерде тоорук дээрге бир-ле теректер баштарында тааннар дег карара берген олургулаар — бир будукта каш-даа бар!

— Бо чылын катты-даа, тоорукту-даа кижини кайгаар чүве!.. Ылаңгыя бо Тожу дээрге агаар-бойдузу, аң-балыы, катчимизи, ыяш-үнүжү-биле кайгамчык-ла байлак оран-дыр ийин! Шак мындыг дываажан ышкаш чараш чаагай, бай-байлак черге кым ынакшывас, кым чурттаксавас боор!— дээш, капитан Марат Агбанович Бии-Хемниң ол-бо талаларынче харанган олурган.

— А бо болза Крестинушка деп саарыг-дыр. Мурнувуста дүү дээрге шаштыга берген турар — Демир-Сал дээр сындыр. Эртеңги хүн ооң шыпшык бажында саадапкан. Ооң херелинге Крестинушка саарыг чайынналып, чиргилчиннелип, хем уну бир-ле сайгылгаан чырында дег, карактарны чылчырыктадып турган. Капитан Марат база-ла штурвалында барган.

— Дүү ол Демир-Сал дугайында тыва улустун легенда тоолун дыңнажык силер бе, уруглар?— деп айтыргаш, капитан дүү-ле мурнунда бедип үне берген чыда ышкаш сүвүрже карак албайн чораан.

— Чок, дыңнаваан бис, харын чугаалап көрүңерем, акый — деп, уруглар оон дилээн.

Лена кыдыраажын ала тырткаш, дүү куу туман аразын-

дан бажын уштуп алгаш, ак-көк дээрде үзе, шириин чүве дег көстүп турган Демир-Салды чуруй берген.

«Ужар» Улуг-О хемниң кирген аксын эртип чорда:

— Дүү-дүү, ыяш кыдыында чүлерил ол, сыыннар бе, азы ивилер бе?!— деп, штурвалда турган Сергей медээлээн.

— Шында-ла, сыыннар-сыыннар!— деп, капитан шынзыткан.

Аныяк аян-чорукчулар дораан-на көре тыртып каапкан: бирээзи кончуг чаагай мыйыстарлыг, безин кылаңайнып турган ышкаш, өскелери дөңгүр, узуун моюннарлыг, узун чиңге даваннарлыг— ындыг чараш чаагай амытаннар узун моюннарын сунуп алган, ыяш бүрүлери чула тыртып чээн турганнар.

— Ужар адаанда келдивис!— деп, капитан өөрээн-даа ышкаш, дүвүрээн-даа ышкаш медээлээн.

Би-Хемниң солагай талакы эринде «Родон» дээр дежурный теплоход турган. Ол баржалар болгаш салдар сөөртүп баткан, чоктаан теплоходтарны уткуп турар. Ооң капитаны Леонид Сергеевич Плюснин — бо Би-Хем унунга ам таптыг он ийи чыл дургузунда ажылдап, бо ужар адаанда үш чыл иштинде дежурныйлап турар база хоочун хемчи.

Капитан оон-биле кезек чугаалашкан соон-дарый, рация дамчыштыр ужар-биле чугаалажып, ооң байдалын айтыра берген.

— 157 дугаарлыг эртип бады барды. 213 дугаарлыг өскенер че!— деп-ле, Ужардан чиңгежек үн дыңналып келген.

— Че-да, Ужарже үнүпкенивис бо эвеспе — деп кааш, капитан шыңгызы кончуг — теплоход кырында хамык чүвени каюта иштинче киирер!— деп командылаан.

Лена биле Алла ийи улуг улус-биле кады чүү-хөө чүвени дажыглап эгелээннер.

«Ужар» ак-көк оруктуң Ужарынче өскөп үнүплеткен эвеспе!

V. Ужар

Хүттүн Улуг Ужарынга чоокшулаан тудум, улуг-даа, бичии-даа кижилер иштинде дүүреп, хөлзеп, капитанче-ле көөр. Капитанның шырайы база-ла шириин. Рулевойлар Сергей биле Петя база-ла дүүрээн байдалдыг, капитанның чанындан ыравастааннар. Олар рацияда бир-ле чер-биле чугаалашкан турганнар.

— Ажырбас, чоктаңар, чоктаңар-ла!— дээн үн ынаар дыңналып.

Бии-Хем база шириин апарган, чыырлып кел чораан. Ооң ийи талазы база-ла кара-ногаан арга-сыннарлыг, шораан хаяларлыг, бедик бизеңнерлиг туруглар ханаланып чоруп берген. Хемниң чалгыы-даа улгадып, хат-салгыи-даа күштелип келген. Сактырга, «Ужар» арай боорда-ла чүткүп үнүп олурганзыг.

Бии-Хем уну хайнып, шуурап, мөөрөп, чалгыглар хат-салгыи-биле кады шинейнип-шаанайнып-ла чыдар. Ол хайнын шуурап, ак-көвүктелип турган чалгыгларны көөрге, хөй-ле ак-ак кошкарлар үскүлежип ойнап турганзыг-даа. «Ужар» ол чалгыгларны ажа халып каай-каай, эштип үнүп-ле олурган.

Лена биле Алла капитанче-ле көөр. Ол шиилээн-шаалаан дааш-шимээн кадында капитан рупорундан уругларже кыйгыгылаар:

— Ажырбас-ажырбас, кортпанар! Чалгыгларның чаражын көрүңер даан!..

Эжишкилер ам эриктерже-даа хараныр, мурнунда өрү шурап тургулаан ак-ак кырлаң-кырлаң бедик оорга чалгыгларже-даа көөр, ынчангаш олар коргар чай алынмайн-даа чорааннар... Ол хайнып мөөрөп, ак бургаланып хап бадын чыткан күчүлүг болгаш түрлүг хемниң ийи талакы эриктери — шораан-шораан чалым-хаялар, ооң кедези — база-ла шораан-шораан чалым-хаяларлыг кара-ногаан бедик сыннар. Ынчаарга хемниң унунда — улуг даштар. Оларның аразы хайнып шуурап, ак-көвүктелип чыдар. «Ужар» ооң ортузу-биле мөөп каай-каай, тинейнип үнүп-ле олурар.

Капитан Марат Агбанович дем чаа-ла шаанда улус Ужарны канчаар эртип чораан дугайында улустан дыңнаанын бо аныяк аян-чорукчуларга чугаалап берип олурган. Ужарга чоокшулаан тудум-на, уругларның кулаанга ооң чугаазы катап-катап дыңналып кээп турган:

— Шаанда болза улус Ужарны салдап эртип чораан. Каш-каш улаг улуг салдарны даггылааш, оларга Тожунуң хамык-ла байлаан — өлүк-кишти, балык-байлаңны, кат-тоорукту, улуг үнелиг сыын мыйыстарын болгаш алгы-кешти, база өскелерни-даа чүдүргөш, аргышкан улусту олурткаш бадыптар турган. Салдың кырынга балаган дээр бедигээш тудуп каар. Ужарны эртерде, улус ооң кырыңче үне бээр. Салдың ужу, бажында улуг эшкииштер быжыглап каан турар. Ону дөрт-дөрт сес кижин тыртып турар. Ындыг салдарны кончуг дээн эрес-дидим лоцманнар дээр кижилер башкарып бадырар. Шак ындыг Костюгин, Дуганчы, Тейкин, Хамзылбай суг-суг дигилээн лоцманнар тургулаан. Ол үеде ужар дээрге дыка айыылдыг турган: хем унунда кончуг улуг өг дег үш даш бар болган. Сал оларга кээп үзөр болза ана ат болганы-

ла ол — буступ чаштай бээр. Чүү турбаан дээр. Айыыл-даа база тургулаан чүве-дир. Ынчангаш улус Ужарның бетинге келгеш, тейлеп, чалбарып-чалбарып, аъш-чем, акша-көпеек болгаш өске-даа чүү-хөөзүнүң дээжизин өргээш, ыглап-сыктап, ошкажып-ошкажып алгаш бадыптар турган. Ужарны менди чаагай эртип келген соонда, өөрээнинден база каптап ынчаар чүдүп авыралдааш, байырлап дойлап эгелээр турган.

Ам болза чүү-даа чүве сайзыраан, эртем билиглиг, болбаазын машина-техникалыг апарган. Ужарның унунда ол озал-айыылдыг турган өргээ даштарны үүреди тепсип каапкан — мурнуку ышкаш айыылдыг чүве ам өршээлдиг апарган. Көрбес силер бе, ам күчүлүг теплоходтар, катерлер, моторлуг хемелер, ол туржук пассажирлер дажыыр ямбылыг «Заря» деп пароход безин чоруп турар апарган. Ужарның үстүндө болгаш адаанда туерлер дээр күчүлүг катерлер кадарып турар. Хем унунда радио-харылзаа-даа үзүк чок. Бөбүгүнү бедик эртем-билиглиг, арга-мергежилдик кижилер — капитаннар, хемчилер башкарып чоруп турар...

Ынчалза-даа Ужарга чоокшулаан тудум-на, уруглар улам сүрээдеп, чугаа-сооду безин эвээжей берген чораан. Аныяк аян-чорукчулар ол-ла көрүп, бодап чоруурга, Бии-Хем, бола долгандыр турар кара-ногаан болгаш көгерип чыдар өндүр чаагай тайга-сыннарны куду бадып, бодунуң күчүлүг чалгы-биле чүнү-даа өгденнедип алгаш баргы дег болган. «Ужар» бир-ле эмдик аът дег халып шурап, былдай дүжүп каап чоктап олурган. Салгын-хат уругларны ишкирникти хап турган.

Эргенгиниң 9 шак 20 минута. Ужар-даа келген-не!

Капитан штурвалын бүзүрелдии-биле долгап турган. Теплоход «Ужар» чалгылар аразында өгденнеди халывышаан, хемниң оң талакы эринге кээп турупкан, чайлыңайнып, харын-даа эштип үнүп келген аът ышкаш сириңейнип турган: Ооң үстүндө, оорга чалгылар ындында туер дээр күчүлүг кадарчы катер манап турган.

— Дүжүнер!— деп командылааш, капитан эрик кырында турган беш-алды шаа эрлерже кыйгырган:

— Эки-и-и, эрлер!.. Эки-и-и!.. Өртептиңер че!

— Аа?.. Аа?! Чүү деп че?!

Ужарның дааш-шимээнинге чүү-даа дынналбас.

Лена биле Алла ада-иелери-биле кады дүү хаяларда, оон баарында инек-даштар кырында бир-ле те, чуңма ышкаш козурадыр халчып бар чорааннар. Хаяда болгаш даштарда бижиктер, кыйгырыглар-ла хөй: «СЭКП-ге алдар!» «Хемчилерге алдар!», «СЭКП-ниң XXIV съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга эрестиг боттандыраалыңар!»

Туеристин дузалакчызы Николай Селигеев өөрү-биле «Ужарны» үстүндө турган туерге ээрип каан чоон демир хендир-биле кончуг-ла ылаптап туруп өртөп эгелээн. Туер биле «Ужарны» хаяда баглаан чоон демир тростарга өртөпкөн.

— Ча!— дээн үн дыңналган.

Капитан Марат Агбанович штурвалын долгагылааш, чалгыгже эжиндирип кирипкен. «Ужар» бир шик дээн, база бир шик!

— Адыр-адыр!

— Биче ма-на-на-ар!..

Капитан штурвалын ынча-мынча долгагылаан соонда, кыйгырган:

— Ча, ам-на салыптыңар!

Күчүлүг туер теплоходту төрөпчилээш, Ужарны өрү чүткүп үнүпкөн. Теплоход Ужарнын күчүлүг чалгыгларынга өгдөнөдир эжинмишаан чорупкан. Капитан өөрөнгөн чаңы-биле бурунгаар харап алгаш, даштарны оя-оя, бүзүрелдии-биле таваар башкарып бар чораан.

Ужен хире минута эрткен соонда, Ужар ам-на хайнын мөөрөп, ак-көвүктөлип, эзиннелдир хадып чыдып калган.

— Ура-а!

Кижилер улуг тынган. Капитан теплоходун эрик кыдыынга эккелгеш, демги чедирип келгени туер-биле кожа тургузупкан.

— Эки-и, эжим капитан!— деп, туерист Елисеев капитан-биле шериг чурум ёзугаар мендилешкен.

— Эки-и, эки, четтирдим, Павел Александрович!— деп, Марат Агбанович хоочун туерист-биле мендилешкен. Ол туерист — мында чеди чыл дургузунда ажылдап турар база-ла хоочун хемчи.

Хем кыдыында инек-даштар кырында манап турган улун олуртуп алы, «Ужар» Бии-Хемни өрү ам-на сагыш амыр тиңейндир хөөмейлевишаан эштип чоктап каан.

Капитан штурвалын рулевой Петяга тутсупкаш, Ужарны менди чаагай эртип келгениниң демдээ кылдыр радиоприемнигин ырлады берген.

Лена биле Алла эжишкилер дем эрик кырындан чулуп алганы кончуг чараш тайга чечектерин боондактагылааш, капитанынга эккеп сөңневишаан, Ужарны кончуг эки эртип келгени-биле өөрүп четтиргенин илередип байыр чедиргеннер. Капитан чечекти хүлээп алгаш, өөрүп четтиргениниң демдээ кылдыр дунмаларының баштарын чыттагылааш:

— Четтирдим, дунмалар, Ужар эрткен, ам чүү боор ийик,

сагыш амыр ырлажып, кончуг чараш чуруктан чуруп чорунар — деп саналдаан.

Теплоходтун повары Васса Григорьевна хөглүү кончуг кээп:

— Че, ам-на чемненилинер, столоваяже моорлаңар — деп чалаан.

Поварның эртенги чеминиң чаагайы кончуг болган.

— Баланташ-Баланташ!.. Баланташта чедип кээп-тир бис!— дей каапкаш, капитан аткан ок дег үне халаан.

База-ла ол-бо талаларында куржааңгы хаяларлыг эриктенин кедезинде кара-ногаан бедик тайга-сыннар аразында хем арай калбарып, саарыгланып келген.

— Балан дээрге тывалап оол дээн сөс чүве-дир. Ынчангаш «баланташ» дээрге оол-даш дээн сөс-түр ийин — дигилээш, Марат аныяк аян-чорукчуларынга база бир тоол чугааны төөгүлей тыртып берген:

— Шаг шаанда бир оол салдап бадып олурда, салы дашка үскеш үрөлгөн. Демги, оол даш кырынче үне халааш, менди үнген. Ынчангаш бо черни Баланташ дээр апарган чүве дээн. «Ужар» аңаа он алды дизиглиг сал четкен № 239-ка ужурашкан. Теплоходтар база-ла медээзи-биле кускуннажып, капитаннар рупорларындан чугаалажып, бот-боттарынга байыр чедиржил эрткеннер.

Бо черниң улузу Бии-Хемни Улуг-Хем дээрлер. Улуг-Хемниң унунга кандыг кончуг солун чүвелер турбас дээр боор! Уруглар удуур уйгузун безин уткан, ынай-бээр харанган, ол хамык солун чараш чүүлдерни угаан-бодалынга чуруп демделгээн чорааннар. Баланташтың куржааңгы хаяларының чаражы дээрге бир-ле уран шевер кижини шак ынчаар чуруп каан ышкаш. Ол янзы-бүрү — кызылгыр, ногаанзымаар, ягаан, көгүлдүр өңнерлиг куржаангы хаяларның үстүнде кара-ногаан пөштерлиг бедик сыннар ак-көк дээрде үзүп алган ышкаш көстүр. Бо арга-сыннарда эгээртинмес хамык байлакты — аң-диинни, кат-чимисти, тоорукту кандыг дээр! А чериниң иштин ажыдып көөр болза, та кандыг үнелиг эртинге чаштынып чыдар чүве!

— Хаа, дүү ол чокпак кара пөштерни көрүңер даан, уруглар, тоорук деп чүвени! Бо черде казылган-кат деп чүвени чүү дээр силер, эндерик-эндерик! — суг-суг деп, капитан уругларның чилбизин хайындырган.

— Шынап-ла дедаан, эжим, Бии-Хемниң унунуң чараш чаагайын болгаш байлаан кижини төөгүп ханмас-тыр ала?! — диип, аныяк аян-чорукчулар кончуг-ла магадаан чсрааннар.

— Ол шын. Бии-Хем күчүлүг-даа, чараш-даа, байлак-даа!

Бии-Хем күчүлүг ооргазынга та чеже эртине байлакты чүктөп турар хем чүвө!

— Ам удавас кончуг чараш хоолааш көстүр. Ону аржаан дижир. Бо-ла эртип-дүжүп чорааш, мен ону кончуг-ла сонуур-гаар мен ийин — деп, капитан дыннаткан.

Ону көөр дээш, уруглар карак албайн, харангаш олуруп бергеннер.

Удатпаанда-ла капитан:

— Бо-дур!.. Бо-дур!— деп-ле, ону шагда-ла манаан дег алгыра каапкаш:— Кайы хире-дир, 150 метр бедиктен бадыш турар!— деп каан.

Бии-Хемниң Хүт чоогунда он талазында, шында-ла бедик хаялыг дагдан чүс бежен ажыг метр, хоолааш аржаан шурап бадып турар. Харын-даа фонтан сагышка кирер. Бии-Хемниң унунда чараш көрүштүг черлерниң кайызын ол дээр!

Ол-ла чоруп олурларда, хемниң солагай талазында база бир шуугаазынныг хем ак-көвүктелдир шурап баткан кирип чыткан. Кызыл-Хем — деп хем ол.

— Адыгларны!.. Адыгларны!..— деп, капитан база-ла өөрзөөн-даа ышкаш, девидзөөн-даа ышкаш алгыра берген. Ол Кызыл-Хем аксында эрик кырында ийи оолдуг ээш каттап чораан.

Аныяк аян-чорукчуларның адыгны бир дугаарында көрүп турары бо. Адыглар чүнү-даа тоор хире эвес, оолдары безин хүрежип ойнап чоргулаан.

— Аа, черге чораан адыгларны мен бир дугаарында көргеним бо-дур!

— Мен база!

— Че, ол-дур, аян-чорукчулар, силерге аннар көргүзөр деп хүлээлге алган кижини болгай мен — деп, капитан боду база сагыш амыраан дег чугаалаан.

— Ийи-ийе, Марат Агбанович, четтирдивис, кончуг-ла солун болду... Ам база көстүр болза — деп, уруглар өөрзөөн-ден адыгларны амдыгаа дээр харавышаан чорааннар. Ынчалза-даа оларның барааны чиде берген.

Удатпаанда бурунгаар чеди дөмей сүвүр баштыг сыннар туман шляпаларын кедипкен, бо аныяк аян-чорукчуларны уткаан дег, чыскаалыпкан турган.

— Чеди-Акышкы деп сыннар ол-ла болгай. Баштарында туманныг, көрүңер даан, бөгүн чаар-дыр — деп, капитан арай хомуудан байдалдыг чугааланган.

Бии-Хем ам бир черге эмгежок-ла адырланып чоруп берген. Бо хөй адырыктарның та кайызы-биле баар улус бис? Ынчалза-даа хем оруунуң демдектери баар адырны айтып тургулаан.

— Ат-сураглыг Дөртен-Адыр деп чер бо-ла болгай! Эки-ле кичээп чорбас болза, озалдыг чер болдур ийин — саарыг-га олуруптар чадавас — дээш — оң талаңче тут, Петя — деп, капитан терең черни айтыпшыаан чораан.

Уруглар хемниң адырыктарын ам санап эгелээн. Ынчал-за-даа ол таптыг санаттынмас. Шынап-ла, саарыг чер-ле хөй — теплоход кизирт-казырт кыннып каап, чамдыкта де-дирленип каап, эртип чоруп-ла олурган. Капитан Марат Аб-бановичиниң карактары пат-ла өөренип калган — барык-ла шээжи чүве дег айтып чоруп турган:

— Ам ажырбас, оң талаңче тут!.. Моон ыңай тереңнеп бар чоруур — суг-суг деп, аныяк рулевойну сургавышаан чо-раан.

— Дүү сын бажында бедик тудуг турар, чүү деп чүве боор?— деп, уруглар хемниң оң талазында элээн ыракта, сын бажында бир чүве эскерип каан.

— Суурга деп чүве-дир ийин. Чер шинчээчилериниң кы-рынче үнүп барып чер чуруу тырттырар суургазы-дыр ийин, дуңмалар.

— Геологтар дээрге маадырлыг-ла улус аа, барбас-чор-бас чери-даа чок. Бо хире бедик сын бажында ындыг бедик суурга тудуп алган. Та чеже метр бедик!— дижип, Лена би-ле Алла хөлчок-ла магадаан чорааннар.

— Бо дээрге база бир төөгүлүг чер. Дожаң-Эрик деп чер-дир — деп кааш, капитан хемниң солагай талазында куу до-вурактыг кадыр эрикче харанып чоруй чугаалаан:

— Чоокта чаа шак моон эрте бурунгунуң бир-ле кайгам-чык улуг амытанының сөөгүн тып алган. Ону бистин Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейивисте аппарып делгеп каан, көрдүңер-даа, ийнаан.

— Хаа, ындыг кончуг төөгүлүг чер-дир аа! Ам-даа казар болза база чыдыр болгай аан.

Орайтаан. Тайга-сын аразында хем унун туман дуй алы берген. Дожаң-Эрикти эрткеш, элээн чоруп турда, хем орту-зунда чырык шимеңейнип турган. «Ужар» медээлевишаан, чедип кээрге, сайда бир катер берттинген, дуза дилеп турган. Хемге чүү болбас боор ийин. Капитан чеде бергеш, ооң «су-далын» тудуп көргөн — моторда кемдээн болган, ынчангаш ол катерни кошкаш, хап чоктапкан.

Туман-на туман... Сыстыг-Хемге хонмас арга чок апарган.

Уруглар база-ла, ижээн иштинче кирген адыг оолдары ышкаш, каютага барып амыр-дыш удуп чыткылап алган.

Капитан өөрү оолдар-биле «Ужарны» эрикке эккеп өртеп кааш, каютазынга кээп, сайгылгаан чырыынга кезек номчуг-

тунуп, эртенги ажылдарының планын боданып чыда, база удуп калган.

— Эки удуп дыштанып ап көрүңер, эжим капитан!

VI. Ырбан

Чер чырыыры-биле кады капитан тура халаан. Оон теплоходунуң кырынга үнө чүгүрүп кээп, кезек базып турган. Долгандыр кара-ногаан арга-сыннарны болгаш хемниң кырына куу туман шуглап алган. Сериин салгын эстеп каап турар. Капитан ол эртенги арыг агаарга эът-дамырын сергедип, эзеп-херлип, эштериниң оттурун манап, кезек хол-бут сургуулу-даа кыла тырткан. Капитан харанып каап, боданып турган. Хем кыры, сыннар баштары куу туман турза-даа, чыры аажок — удавас туман арлы берги дег. Кудулдур туман аразында өдүрөктөр-даа эдер, олар-биле чаржалашкан ышкаш, ол чарыкта элик-даа огурур. Эрик баарында хем кыдын дургаар эмге-хаяа чок хемелер чыскаалыгкан. Эртежик үш эр моторлуг хемеге олурупкаш, хемни өрү-ле тииледип чоктаан. Болар-даа Ырбанче баары ол болгай аан деп, капитан иштинде бодап, оларны эдерген ышкаш, соонче кезек көрүп турган.

— Ээ, саадаан черле херек чок, ажыл хөй... Барган доораан кудурук чалгынын каңнады шаап алыр, оон тутсул баддып олурар эвеспе — деп, капитан чааскаан чугааланган.

Капитан Марат Агбанович оон кабиназынга баргаш, штурвалын тудуп алган, кезек боданып турган. Ооң мурнунда янзы-бүрү приборлары болгаш оларның адаанда Г К Т Т Г З С деп каан үжүктери — Че, халдып олурар бис бе, эжим капитан? — джип-даа турган ышкаш болган.

Таптыг-ла 4 шак 30 минута турда, рулевойлар Сергей биле Петр ийи база түрүп кээп, теплоход кырынче үнө халышкаш, эртенги Бии-Хемниң ол бир янзы кайгамчык чараш байдалын магадаан:

— Экии, эжим капитан?!

— Уу, чүү-даа көзүлбес аа?! Туман-на туман... — джип, база-ла херилген-көзүлген, эзегилээн, гимнастика кылган тургулаан.

— Ажырбас-ажырбас, оолдар, хем кыры көскү-дүр, саадап болбас, эртежик өскеп олураалыңар, чежиптиңер! — деп, капитан командылааш, штурвалын туткаш турупкан.

Теплоход кезек диринейнип тура, Бии-Хемни өрү алзы эштип чоруп каан. Элээн чоктап кел чорда, радиозу ырлап, байырлал шинчи кирип келген.

Лена биле Алла шагда-ла теплоход кырында келген:

— Эртегинин байыры!— дижип, байыр чедирбишаам, ба-
за-ла ыңай-бээр харанган, магадаан турганнар.

— Кандыг кончуг удуур туристер боор бо! Хамык солун
чүүлдер шагда эрте берди — деп, капитан баштактанган.

Чайгы хүн хөөрөп, хем кыры чайынналып, оран делегейин
шуглап алгаш турган куу туман ам-на арлып эгелээн.

— Дүү ол чарыкта чүү боор ол?

— Нефтебаза-дыр, көрбес силер бе, бир теплоход кывар-
чаарын кудуп ап тур. «216»-дыр — деп кааш, капитан рупо-
рундан чугаалажып эгелээн:

— Кандыг чоруп тур си-ле-ээр?!

— Тергиин, тергиин!— дээн үн оон дынналып, хемчилер
теплоход кырындан хол чайып тургулаан.

Таптыг ол душта Кызылдың болгаш Ырбанның рацияла-
ры Бии-Хем унунда теплоходтарны кыйгырып, эртегинин
байырын чедирип, кайда турарын, кандыг чоруурун айтырып
эгелээн.

— «213», эртегинин байыры! Кайда чор силер? «217»-ни
көрдүңөр бе?— суг-суг деп, теплоходтарны оларның дугаар-
ларының аайы-биле кый деп тургулаан.

Эртегинин таптыг тос шакта «Ужар» Ырбанга чедип
келген.

— Че, аныяк аян-чорукчулар, Ырбанда чедип келдивис.
Бис ам моон сал төрөпчилеп алгаш бадар бис — деп, капитан
өөрүшкүлүү кончуг чугаалаан.

— Бис?.. Бис ам чүнүң-биле чоруур бис?— дижип, уруг-
лар бот-боттарындан айтырышкан.

— Ажыр-ба-ас, бо хамык хемелерниң хөйүн көрбес си-
лер бе? Оларга олурупкаш, халдып чоктай бээр болбас ийик-
пе — деп, баштактанган.— Евгений Григорьевич Вяков дарга
чедирип каар, кончуг катерлер, пароходтар ында-ла болгай —
деп каан.

Аныяк аян-чорукчулар теплоход кырындан сураглыг Ыр-
банны магадап көрүп турган. Ырбан — республикага херег-
лээр тудуг ыяжы белеткеп бадырар улуг ажыл-агый чери.
Белеткээн чудуктар дээрге хемниң ол-бо талакы эриктеринде
бир-ле даглар даг оваа-оваа көстүп турган. Эрик баарында
теплоходтар, катерлер, моторлуг болгаш мотор чок хемелер
чыскаалдыр тургулапкан, ээлерин четтикпейн манап турган-
зыг. Хемниң бир адырында кезек кижиги салдар дагган, кы-
зыг-кыйыг-даа чок. Ында чеди-сес шаа сал шагда белен
апарган турган. Бир каш кижиги эрик кырында катер септээн,
база бир каш кижиги эрик кырында оваа чудуктарны трактор-
лар-биле хемче сөөртүп кириген турган.

Теплоходтар, катерлер, машиналар, тракторлар, моторлуг хемелер черинде, хеминде; самолёттар дээринде диңмирешкен — Ырбан дүүрэнчиг-ле турган. Ырбан дээрге республикада база бир байлак, чараш болгаш улуг бүдүрүлгө чери деп чүвени ол бүгү чугаалап турган.

— Ырбан суур кайдал?

— Мыяда, бо эзимни эрте бээрге... Улуг кода-хоорай болган чер ыйнаан мооңар — деп кааш, сал даар чинге демирлер шарып турган бир тыва ажылчын эр допчу төөгү ыда каапкан:

— Биеэде бо черни Арбан-Хаш деп адап турган чүве ыйнаан, уруглар. Бо черге бир арбан турган боорга, Арбан-Хаш деп каан. Чорза-чорза, Ырбан деп адай берген улус бо.

— Мону орустаарга перо руля дээр, тывалаарга кудурук чалгыны-даа дээр. Башкарарыңга херек чүве-дир. Дүүн саарыгга мынчаар божай берип-тир. Мону каңнадып алы, сал сөөрткөш хап бадар бис. Салывыс дүү ол белен турган чүйүк. Доора-Хемге чедир 56 км. Оон Азаска чедир 32 км. Силерниң бистин-биле хөглүг омак келгениңерге өөрүп четтирдвис, дунмалар. Алдарлыг Азаска аян-чорук кылып, эки дыштанып алырыңарны күзедивис. Чанарыңарда бистин-биле кады, база-ла бо «Ужарыңарга» олурупкаш бадар чадавас боор силер. Байырлыг, менди чаагай!— деп, капитан ол бичин пасажирлери аныяк аян-чорукчулары-биле байырлашкан.

— Четтирдвис, капитан. Харын канчап дүрген чедер улус боор бис?— дижип, уруглар арай сеткил кудараан дег тургулаан.

— Мунгараваңар. «Катер К С — 100А» деп кончуг дүрген маңнаар катерге олуруптар силер. Шакта 25—30 км халыыр чүве-ле болгай. Мында чүү боор, Доора-Хемге дораан-на чедер силер.

— Бисти эки чедирип, солун чүүлдерни көргүзүп чорааныңарга кончуг-ла өөрүп четтирдвис, Марат Агбанович. Улуг-Хем биле Бии-Хемниң унунга менди чаагай хөй-хөй эжиндирип, Төрээн чуртка улам чаагай алдар макталдыг бараан болуп чорууруңарны сеткил сагыштың ханызыңдан күзедивис — дижип, аныяк аян-чорукчулар капитаныңга өөрүп четтиргениң илередип турганнар.

— Совет Эвилелинге бараан болуп чор мен!— деп, капитан шериг чурумун-биле харыылааш, Бии-Хеминче база-ла эжиндирип кирипкен. Оон улуг-ла кожуг салды четкеш, «Ужарын» узун-суук кылдыр кускуннадып байыр чедирбишаан, Бии-Хемни куду алзы бадыпкан.

Бии-Хем унунга бо ийи хонук иштинде «Ужарга» бичежек болза-даа, кончуг найыралдыг коллектив тывылган. Ынчангаш уругларга «Ужарындан» чарлыры хомуданчыг болган.

— База катап ужурашкыже, байырлыг, капитан! Байырлыг, байырлыг, «У-жа-а-ар»!

Хөвөцмөй ОЙДАН-ООЛ

ХАВЫЯАЛЫГ МАЛЧЫН

Чайнын башкы айы ортан четкен. Аныяк Хөндөргейнин бажы аян кирген. Өң-баазын чечек-чимис айыраң чайт көстүп чыдар. Өйт-сиген хөлбөңейнип-ле келген. Ажык-ажык аяңнарда, оймактарда чиндигир ногаан олбуқ-хевис чаткан ышкаш. Эзимнерни көөрге, эглип-эглип бады келген эрээн шокар. Талыгырда тайга-сыннар мөөрүк-мөөрүк болу бергилээн хостуг-шөлээн көстүп чыткылаар. Агаар кедергей арыг. Кижн ону тынып-ла ханмас.

Хоочун хойжу Чүдүймаа Чыракаевич Сат кодан сынмас хоюн сүрүп алгаш, Чайлаг-Хемге кээп хонупкан. Ооң ол чайлаа Аныяк Хөндөргейде бойдус талазы-биле чүдөн чараш чурумалдыг черлерниң бирээзи. Кааң-халыын, дунааргай изиг иштик черге баш сугар хөлеге тыппайн маннажып турган хойлар, хураганнар-даа амыраан. Оларны ам ымыраа-сээк, хүлчүктер үглөп, ызырып сүрбөстээн.

Хойжунуң база-ла сеткил-сагыжы оожургап, хөрек-чүрээ хозаш кынган. Ол чартык ай хиреде черле амыр-дыш көрбээн. Бүгү-ле күжүн, чүткүл-соруун хоюн кыргыдып, оларны чуғдуруп алырынче углапкан. Каш чыл мурунда ышкаш ол улуг хачы тудуп алгаш, холу суглаңгыже, дери төгүлгүже хол-биле хой кыргып турбаан. Ам хой кыргырын электриг хачылар-биле чоруткан. Ол ам чүгле кыргылданы кадайы, уруглары-биле кылбаан. Хой кыргыыр улустуң чээрби ажыг чыгам кижилиг бригадазы ажылдап турган. Ынчалза-даа ажыл аар, чымыштыг болган. Чүнү кылбас дээрил? Кыргаан дүктү ылгаар, ону тускай шоодайларга савалаар, килдээр. Ажылдаан улустуң ишти-хырны база бар болбазыкпе. Хой кыргыыры, дүк кагары тыва улуска шаандан тура улуг күш-ажылчы байырлал турган. Чемниң амдангыг чаагайындаа аңаа делгээр, эъттиң чаглыы база-ла аңаа келир. Откөс дег, изиг хүнде ажылдаан улус суксап, шай-даа ижиксей бээр. Ынчангаш тайбың сеткип, балдыр сып олурар ужур чок.

Чайлаг-Хемге хойжу өөн ужурлуг тип алган. Кырган хөй чылда чурттап келген болгаш көрбээн-не чүвези чок. Ажыл-амыдыралга ол кончуг кажар. Кандыг-даа чүвени кылыр дээнде, чамдык аныяк оолдар дег, буу-хаа чүве кылбас. Хамыкты мурнай чүвениң алыс дөзүн бодаар. Хойжу өөн ам дек-ле көжүрбес. Маңаа школачы уруг-дарыы дыштанып чайлаар. Суурда өглүг-баштыг уруглары база шөлээлеп чедип келир.

«Бо чайлагга улуг-ла дизе он шаа хонар мен — деп, хойжу өөнүң ханаларын тип тура-ла бодап алган.— Моон ыңай хөй удаа көжер мен, чаңгыс эвес одар солуур мен. Ынчан чүгле бичии майгыным чүъктеп алыр мен. Хөөкүй амыр эт-ле болгай. Туралаан-на черинге тургузуп алыр».

Хойжу школачы уруг-дарыын боттарының кара туразы-биле салыптас. Ол уруг-дарыының дугайында бодап келгенде, «кижи болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп улустуң үлегер чугаазын сакты хонуп кээр. Ол дээрге ажылга өөредир дээни ол. Кайы оглунуң азы уруунуң кажан хой кадарарын саазыңга бижип, чурумчудуп алган турар. Ол безин кижизидилге айтырыы ышкажыл. Ооң ажы-төлү эңмежок. Хойжу он уругнун адазы. Оларның уругларының уруг-дарыын санаар болза мырыңай эмгежок. Чай келир-ле, оларның өөнге бичии уруглар эндерлип келир.

Чүдүймаа Чыракаевич чайгы дан чаа-ла бүлүртүң-балыртын чырып орда, оттуп келген. Дашкаар үне халаан. Кодан хою өдекте чаптылдыр чытпышаан хевээр. Ол өөнче дедир кире халааш, одун сала каапкаш, шайының суун тиккен. Кырынче үс кудуп турган чүве дег, кургаг будук садырадыр хып үнген. Үр-даа болбаан, чалгыяк хола пашта суг хайнып эгелээн. Хойжунуң кадайы Мандарый Доржуевна шайын төккүледир хоюдур соктаан. Чүгле чаңгыс ол медээни дыннап чыткан чүве дег, инектер шүжүнейнип тура халышкылаан. Оларның башкылы өдектен үнүп, оъттап чорупкан. Инектер чоруптарга, хойлар кайын чыдар ийик. База-ла шуужуп үнген.

Чер-даа чыраан. Чайгы хүн чайынналдыр дээп келген. Ооң алдын-сарыг херелдери тайга-сыннар кырынче, эрээн ногаан эзимнерже делгем-херии аяңнарже чаптыла берген. Оът-сигенде, чечек-чимисте шалың-ожук мөңгүн суу дег кылаңайнып, мөндүңейнип чыткылаан. Бора хектер чараш ырын аян туткан чүве дег, чайтыладыр эдип, чарыштырып-ла үнген.

Хойжу кадырып каан ыргай даянгыжын туткаш, хоюнун

соондан базыпкан. Элээн бар чыдырда, ону кадайы кыйгырган:

— Ой, ашак!. Бастырып алган быштаанчы, термоста изиг шайыңны чүге кааптың?..

Мандарый Доржуевна аңаа дораан-на чеде чүгүрүп келген.

— Кашпагайың-даа барган-дыр але, кадай — деп, ашак баштактангаш, хүлүмзүрөөн.

Чүдүймаа Чыракаевич дамырак кара суглуг ажык аяңга хоюн доктаадып алган. Оът-сиген чок дээр эвес, ана сүстүлүп чыдар. «Бо кижиниң сагыжы дег чүве болза, чыда-даа бол оъттап чыдар ужурлуг мал-дыр ийин — деп, хойжу боданган.— А боларың дээрге ындыг эвес. Чашпан баштаан өшкүлөр дег, бажының углаан черинче ыдып-ла бээр. Чанынга кадарчы кижини чок турган болза, та канчаар маңнажып турар, та кайы оранга чедир халчыр. Ийин караа тотпас деп чүве ол-дур ийин».

Хойлар чоорту-ла чаптылып эгелээн. Оларны эргилдир көрүп олуарга, дүгдө бир кезек, мында бир кезек. Оларны аш ишти үнүп оран хире.

Хойжу дамырак кара сугнуң тааланчыг ырын дыңнап оран. Ооң кыңгыраажын бир-бир дыңнап оранга, хензиг чуга хола коңгулдууржугаштарның янзы-бүрү даажы-ла.

Биче дүгүш четкен. Бажында хүн караанга кылаңайнып чайнап чыдар меңги-харлыг бедик тайга эдээнде чайлагга кайын изиг боор ийик. Өйлөп-өйлөп сериин салгын эстегилеп келгилээр. Чечек-чимиссиг чаагай чытты кижини тынып-ла ханмас. Хураганнар чыткылап эгелээн. Оларның тода бергени ол.

Хойжу термоста изиг шайын аартап каап, хоюг сүт быштаан амданнанып чип оран. Ыржым-шыпшың-на апарган. Куштар безин шимээн баргылаан. Ажык аяңны долгандыр турган эзим-арга шыпшың-на чүве. Хоочун хойжу чүвениң хөдүн кайын чазар. Чаъс болур-дур деп билип каан. Ол Улуг Хөндөргейниң бажынче көргөн. Диргелчек аар-аар кара булуттар чавыс-чавыс чылып оран. Улуг кудуушкун болуру чайлаш чок. «Ам бо ажыкка артып болбас — деп, хойжу боданган.— Шай-даа хайындырым четпес-ле, кудуушкун дораан келир. Дүргөн-не аалче чоокшулааны дээр. Улуг долу дүшсө канчаар. Чаа кыргаан тас хойлар кончуг, үдеп болур».

Хойжу кодан малын сүрүп алгаш, аалынче чоокшулап оран. Хүн шагда-ла булуттар артынче кирген. Сактырга, караңгылап-ла келген ышкаш апарган. Үр-даа болбаан. Ыяштар баштары коолаан. Ооң соонда оът-сиген, чечек-чимис баштары шиилээн. Баштайгы аар дамдылар дозуңайнып дүшкүлээн.

Кудуушкун-даа кежээлээн. Артында долу холошкак. Арын-башка дээрге чүгле ажыңнаар. Хойжу дораан-на шыл-баландыр өде берген. Даап бодаарга, өдекче чоокшулап олу-рар хире. Улус ытташканы дыңналган. Олар чедип келзе-ле кадайы-биле уруу Дуся болган.

— А богда! Хоюң ырадыр кадара бергениң ол бе?— деп, кадайы сагыш-човап, барык-ла алгырып чугаалаан.

— Мен хамаан мен бе. Бо хойларны харын дүрген хай деңер. Дуу ол шивилер адаанче бажын дозунар!— деп, кыр-ган алгырган.

Ооң алгызынга динмирээшкин улашкан.

— Өршээ хайыракан!— деп, хойжунуң кадайы чалбар-ган.— Чүү адам каржы чоор.

Кырган база катап-ла сыыладыр сыгырып каан.

Баш сугар чер тыппайн чораан хойлар шивилер адаанга үңмерлежи бергеш, амырай бергеннер. Оларга ам долу кор-гунчуг эвес.

Динмирээшкинниг чаъс черле ындыг, хензиг када-ла эрте хона берген. Кудуушкун намдап бар чыткан...

Мандарый Доржуевна суугуда одун чүшкүре иткилеви-шаан, чугаалаан:

— Септеп аяспас кудай-дыр аа?

Чүдүймаа Чыракаевич өөнүң эжини ажа идипкеш, даш-каар бакылап, ол-бо талаже көргүлээн:

— Дескилежип турар хевирлиг-дир — дээн.

— Ак чаъстаары ол чүве ирги бе?

— Ындыг хевирлиг-дир.

— Чаа кыргаан тас хойлар үедей берзе ат-тыр...

Бир хондур саарып келген. Аяспаан. Ийи хондур куткан. Соксаар ужур чок. Хойжулар хөлзел-ле турган. Суугу дол-гандыр олурупкаш, сагыш амыр олулар ужур чок. Ашак даштын ажаанзыраан чоруп турган. Мындаа көжүп келгеш, ийи машина чүгү будук чыып алган. Оларны ам-на ажыглап эгелээн. Шивилер доорзунда турар хойларын долгандыр одаглар ужудуп турган. Дашты өде-даа берген болза, алы-зындан өзээ кургаг будуктарның оду, чалымы изиг. Шыыр-ныгып дидирээн хойлар аңаа харын аргастанган.

Мандарый Доржуевна хураганнарын өөнүң бир чартыын долдур кирип турган. Олары чылыгып, дүгү кургап чорда-ла, дашкаар үндүрүп, хой аразынче кирип, өске хураганна-рын солуштур эккеп отка дөгеп турган.

Чаъс чүгле үш дугаар хүннүң даң бажында аяскан. Чо-гум хүндүс дээрнин хиндинге чаңгыс-даа булут артпаан. Ку-дай багы арлы бээр деп чүве ол. Хоочун малчыннарның ко-

дан хою ам база-ла чүм одарлыг аяңнарже четче-менди шуу-жупкан.

Бүгү чүве Чүдүймаа Чыракаевичиниң баш бурунгаар бо-дап алганы-биле болуп турган. Он шаа хире хонганда ирей, кадай хоюн сүрүп алгаш чорупкан. Чаа одарларлыг черлер-ге баары ол. Өө ол-ла черинге туруп калган. Өг кайын ээн-зирээр. Кырганнарның чиилеме ажы-төлү ында болбазыкпе. Суурда эмнелгеде сестралап ажылдап турар уруу Катязы шөлээлеп чедип келген. Ол ам дүңмаларын чагып-сургап ар-тар. Хойжулар бо удаада элээди ийи оглун эдертип алган. Өскелери эдерерге-даа албааннар. Биске дузалажыр ээлчээ-нер келирге, ап алыр бис деп чагаан.

Хойжулар кадарган хоюн эдерип, хөй удаа одар солаан. Чайның ортаа айы сөөлзүрөөн. Тоорук быштак чем четкен. Оът-сиген-даа сөөктөлгөн. Тайга-тандылар баштары болган-чок борааннаар апарган.

База бир он шаа хире хонгаш, хойжулар Хөндергей иш-тинче киир көжүп келген. Хойлар иштик черниң агы-каңгы-лыг, кулчалыг изиг одунга амырай-ла бергеннер.

Чүдүймаа Чыракаевич ам боду хойжу бригадазының си-ген звенозунга ажылдап эгелээн. Ол чылдың-на бодунга ха-маарыштыр чээрби тонна чедир ногаан сигенни белеткеп ап чаңчыккан. Чамдык чалгаа хойжулар ышкаш чугаазы кө-вүдеп, хоозун үе эрттирип чаңчыкпаан. Оларын дээрге кыш келирге, контораже шапкылажырынга өйлежир. «Мал чеми төнгөн, анай-хураганга бээр сигенден берип көрүнер, дарга» деп, ээрешкеш олуруптарлар. Ынчаарга Чүдүймаа Чыракае-вич ыңдыг эвес. Бодунуң белеткеп алган сигени-биле кыш ажа бээр турган. Совхозу аңаа чүгле хоолулуг, холуксаалыг мал чемин немей дүжүрүп бээр.

Хоочун хойжу өөрү-биле демнежип тургаш, мал чемин сагыш чедир белеткеп алган. Ажыл ооң-биле төнүп калбаан. Кылыр чүве ам-даа хөй. Санныг хонуктуг, хуусаалыг чүве күс база-ла эрте бээр. Оон соонда кыш келир. Хойжунун эри-кызы аңаа көстүр.

Күс дүшкен. Уруг-дарыг школада өөренип эгелээн. Ке-зек-кезек болгаш-ла кудай-дээр дүндүйүп эгелээр. Чаъстааш, бораннааш туруптар. Эртен-кежээ сооксумаары кончуг апар чыткан. Дуруяалар дистинчикеш, дээрге дескинип тура хүн-зээр. Оларның алгызы кударанчыг. Олар ам талыгыр изиг чурттарже ужуп чоруур дээш оолдарын өөредип ап тура-ры ол.

Хойну ам колдуунда-ла Мандарый Доржуевна кадарып турган. Кырган өдек-кыштаан кышка белеткеп эгелээн.

Мандарый Доржуевна хоюн тараазын ажаап каапкан,

хоорзунга кадарып турган. Оларның семирээни дээрге ден-дин, чүгле кудуруктары чиндиңээр.» Бо хире семирп алган хой кышты хүр ажар чүве болгай — деп, ол өөрүшкүлүг бодангылаар.— Ооң чаш төлү база күштүг, шыырак болур».

Ие кижиге болгаш ооң бодаар-сактыр чүвелери-ле хөй. Школада өөренип турар уруг-дарыг база сагышка кирер. Ынчангаш бичии-ле чайланы бээр арга тыпты бээрге, дораан-на школага баар. Уругларының канчаар кичээлдеп турарын сонуургаар, башкылар-биле чугаалажыр.

Душ үези чоокшулап орган. Хүннүң караа кыйгак, кылагар-даа болза, ооң херелдери чырык. Хар чайынналып, ак чайт көстүп чыдар. Эртен арай сооксумаар турган. Бир кезек соок сырын эстеп шаг болган. Ам агаар-бойдустан байдалы бир янзы көзүлгөн. Сактырга, чылыш кынган ышкаш. Мээс чарыктар чуга болгаш шокар харлыг. Куржаангы-куржаангы хаяларлыг мээстерни ырактан көөрге, шууг карадаа ышкаш көзүлгүлээр. Чогум оларның чоогундан көөр болза, ындыг эвес. Бөзүр-бөзүр хаяларның, калбак-калбак даштарның арыннары ынчаар көстүр чүве-дир ийин.

Хойжу ол-ла бүгүнү ынчаар бодап, таакпызын бургурадыр соруп каап, көрүп орган. Ооң даңгаар ак хойлары ыжык чоога иштинде чаптылдыр оъттап чораан. Оларның эртеңги аш-оьду эрткен. Ыңай-бээр халчыры соксаан.

Хойжунуң дурт-сыны ортумак. Назы-хары база улгадып бар чыдар. Ынчалза-даа боду сергелең. Ханы-ханы сыгыгларлыг кадыр хавааның адаанда хүргүл карактарында эресоруктуң отчугажы кыптыгып турар. Ооң кетгинип алганы чийк адак. Чолдак хөрөктээштиг. Ол хой бажы дозуп ыңай боор болза, ам-даа аваангыр-кашпагай. Белен-селен кижиге аңаа быражыр-даа хире эвес. Ооң малчын кижиниң ажыл-амыдыралыңа чаңчыгып, мергежээни ындыг. Хойлар база-ла эезиниң аажы-чаңын эки билер. Ол чаңгыс катап «Хай!» деп, дайгырып каар болза, бар чыткан уундан дедир-ле ойда дүжер. Бөлдүнчү хона бээр. Оон катап-ла чаптылып оъттап эгелээр.

«Кыш ам чаа-ла эгелеп турар. Узун кыштың эртерин сактып келирге, ам-даа ырак-тыр ийин — деп, Чүдүймаа Чыракаевич Сат бодангылаан.— Хар амдызында чуга-дыр. Чамдык хүннерде борааннап, чамдык дүнелерде кодан-майыктап чаап каап турар. Хар-чам ынчаар-ла чоорту улгадып келир. Чүм оьт-сиген улуг харның адаанче кирер. Ынчан хойлар чүгле казып оьттаар аргалыг апаар. Соок-даа улгадыр. Бергедедип-ле келир болдур эвеспе. Ынчангаш амдыгааштан боданганы кедилиг. Хар-чам чугада, чылыг үеде одар-белчиирни таарыштыр кадарар. Амдызында хойлар күш-шыдалдыг-

дыр. Оларны уш-баш чок халыдып болбас, бажын дозуп кадарар».

Чүдүймаа Чыракаевич Ынчангаш Кулузуннун, Куу-Дагларнын саргыак дег, катташкак-катташкак мээстерин, кырларын, узун сарыг-сарыг ооргаларын эргилдир көргүлээн. Хойжунуң өскөн-төрээн черлери-ле бо. Ооң ада-иези база-ла малчын чораан улус. Ол Ынчангаш боду база малчын болуп арткан. «Хойлуг кижжи каас» деп тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Ооң утказы ханы. Совет Тываның шээр малының баш санын улам ыңай өстүрер дугайында партия болгаш чазак улуг сагыш салыышкынны салып турар. Бо талазы-биле СЭКП обкомунуң X пленуму база болган.

Чүдүймаа Чыракаевич Сат Чөөн-Хемчик районнуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң дуржулгалыг хойжузу. Ол бодунуң онаашкан ажылынга эң-не харыысалгалыг.

Кулузуннун девискээри шээр малды азырап өстүреринге таарымчалыг. Калбак-калбак мээстерлиг, ханы-ханы чоогаларлыг эдеришкек куу даглар кыштың соок хүннеринде ыжык болгаш чылыг. Шала часкаар олар карандылап эгелээр. Сирттер кырының оьду көстүп келгилээр.

Кулузуннун ишкээр талазы чоорту чавызап, шөйлүп батса-батса, хем унунуң алаак-шынаазы апаар. Бора-бора талдарлыг, чоон кара-кара хараганнарлыг сарыг-сарыг алаактар күзүн, чазын хой кадарарынга эптиг.

Бодунуң одар-белчириин хоочун хойжу беш салаазы дег билир. Теве кадарган кижжи буура чаңы билир деп чугаа бар. Хойжу ону база-ла бодап чоруур. «Хой малдың баш санын канчаар өстүрерил, ооң чаш төлүн канчаар онча-менди доруктуруп алырыл. Малдан алыр продукцияны кандыг арга-биле улам бедидип болурул?» дээн чергелиг айтырыгларыны бо-ла сактып, бодагылап келгилээр.

Хамык-ла чүве мал чеминде. Мал чеми четчири-биле белеткенген болза, шаң-туманын тынган соок кыш-даа коргунчуг эвес. Улуг хар-даа угаан-бодалды кударатпас. Ынчангаш хойжунуң ажыл-амыдыралын, ооң чымыштыг болгаш сорукутук ажылын эки билир Чүдүймаа Чыракаевич бүгү-ле чүвеге хынамчалыг. Кыжын тергезин, чайын шанаан септээр.

Хойжу социалистиг чарышче улуг кичээнгейни салган. Ооң оозу чөптүг. Кандыг-даа ажыл чарыш чокка эреңгей болур. Ынчангаш ол бодунуң совхозунуң дуржулгалыг хойжузу Оскал-оол Бегзи-биле чарыштыг. Ол белең эвес хойжунуң бирээзи. Мооң мурнунда чылдарда ол каш удаа улаштыр шаңнадып келген. Малдың чаш төлүн онча-менди доруктуруп өстүрүп турары дээш эзер, чүгени-биле бүрүн дерээн аът-биле база шаңнаткан.

Чарыш дээрге чарыш-ла болгай. Кышкы үеде олар бот-боттарының кыштагларынга үргүлчү баар. Одар-белчиирни канчаар таарыштыр кадарып турарын сонуургажыр. Хой оолдай бергенде оларның аргыжары дам баар.

Ийи хойжу сүмележиپ тургаш, ажылдаарга солун-даа. «Бо мени ажып кааптайн, маңаа мындыг чүвени быттаваайн адырам» дээр сеткил оларның кайызында-даа чок. Кайы бирээзи чаа чүнү-ле билип алыр-дыр оозун бирээзинге дораан чугаалаар.

Чүдүймаа Чыракаевичиниң бажында мөңгүн хыраа дү-жүпкен. Ынчалза-даа ол ам-даа аныяксыг, адак бышкаа чиик. Куу-Дагларның мээстеринге хой бажы дозуп турда, кашпагайы хөлчок.

Бүзүрелдиг хойжулар Чүдүймаа Чыракаевич биле Мандарый Доржуевна хой малдың бажын өстүрер, оон алыр продукцияны бедидер, малдың төлүн онча-менди азырап өстүрер дээш чыл санында-ла кончуг кызымак ажылдап турар. Чаш хураганнар азыраар талазы-биле хойжу иениң дуржулгазы улуг.

— Чаа төрүттүнген хураганнарны канчаар азырап турар силер, Мандарый Доржуевна?— деп, айтырыгга, ол мынчаар харыылап турар:

— Кандыг-даа чаш амытан кээргенчиг. Аңаа улуг кичээнгей херек. Оларга чылыг херек, хүн-бүрүнүң хайгааралы чугула. Чаш хураганнарны төрүттүнген хонук-хуусаазының аайы-биле бичи клетка кажааларга үскүлээр-дир бис. Хураган кажаалары хостуг делгем болур ужурлуг. Хураган бүрүзүн авазынга тоттур эмзирери албан. Олар чам чиптер-апаарга, чымчак көк сигенни, суланы болгаш өске-даа холук-саалыг чемнерни бээр.

Март ай үнер. Чылыг, аяс хүннерде улгады берген хураганнарны хойга катпайн, аңгы хүннээрэк мээс черлерге кадарарга эки. Олар хүн караанга, агаарга хөлчок амыраар, ыңчангаш хөлчок сергек болур. Дешкилежип шаанга кирерлер.

Хойжу ие — Чөөн-Хемчиктин район Советиниң депутады. Ол бодунуң депутат хүлээлгезин база ак сеткилдиг күүседип турар. Район Советиниң сессияларының шийтпирлерин хойжулар ортузунга таныштырып, оларны малчыннарның хүн-бүрүдеги амыдыралы-биле холбая турар.

Мандарый Доржуевна — маадыр-ие. Ол он уругларны кижизидип, азырап өстүрген. Хойжуларның уруглары улус чонунга төлептиг улус бооп ажылдап база чурттап чоруурлар. Дусазы хой тарып боозадыр ажылда. Оязы — СЭКП-нин XXII съездизи аттыг совхозтуң культура бажыңының дирек-

тору. Чычаан-оол — чолаачы, Комбуй-оол — тракторист. Катязы эмнелге черинде сестра.

Хоочун хойжулар сески беш чылдың түннелинде төрөөн совхозунга 1337 баш хураганнарны онча-менди доруктуруп өстүрүп берген.

1973 чылда хойжулар 100 төрүүр хойга онааштыр 100 хураганны, бир хойдан-на 3 кг 900 грамм дүктү кыргып алган. Ам хойжунуң одарында 300 ажыг төрүүр хой бар.

Хойжу Чүдүймаа Чыракаевичиниң хөй чылдар дургузунда карак-кызыл ажылдап келген чымыштыг болгаш хары-салгалыг ижин Коммунистиг партия, Совет чазак бедии-биле үнелээн. Ооң хөрээнде Ленинчи юбилейлиг медаль, Күш-ажылдың Кызыл тук ордени база ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйының чедишкиннериниң делгелгезиниң Хүлөр медалы чайнап чоруур.

Тоску беш чылдың дөрткү чылында хойжу 100 төрүүр хойдан 110 хураганны, бир хойдан 3 кг дүктү кыргып алырын хүлээнген.

Кижиге күзээнин чедип алыр. Күзел-сорук турда, кандыгдаа бергелер кижиге моондак болбас.

Окан-оол НАМЧЫЛАК

ОРУС ДЫЛ БАШКЫЗЫ

Арга-дуржулга солчур дээш албан-биле белеткеп-даа каг-баан, үлегер-көргүзүглүг деп адаар ажык-даа эвес, анаа-ла бөдүүн, ооң 30 чыл үзүктел чок чорудуп келген кичээли. Ол, эргинни артап ора-ла кижизидилгезин эгелээр: ооң экилежи-ри безин алызында өөредиг — совет чаштар келир үениң эп-тиг-эвилең, ниити культуразы бедик, хүндүлээчел кижилери болуп өзери, оларның мендилеп билиринден, чон караанга бодун канчаар ап чоруурундан бээр хамааржыр апаарын ол биске боду-ла чагып, сургап келген. Кеттиниң алганы безин бичии кижилерниң кичээнгейин алаактырбас, бөдүүн — кара-көк костюм, юбка башкының бедик эвес дурт-сынынга өй-тавында көстүр.

— Дежурный чүге дыңналбайн-дыр бо?— деп, башкы класс журналын сегирип албышаан айтыра каапты. Ортаакы парталарның бирээзинден дызыгыр кара уруг туп-тура ха-лаан уу-биле:

— Бөгүн (адын, фамилиязын адааш) дежурный мен, (ын-дыг) чылдың, (ол) айнын, (ынчаның) хүнү, вторник. Класста Т. Шура озалдаан, чылдагааны амдызында билдинмес, а С. Саара аарып турар, шынзылгазы журналда коштунган. Артканнары шупту бар. Кичээлге белеткенмейн келген кижичок болган — дээш-ле дыдырадып каапты оң. Башкы демги өөреникчизиниң аайы-биле журналга чогуур демдеглелдерни база-ла шалыпкын кылып четтигипкен. Оозун олурту имнеп каш:

— Бажыңга чүнү номчудуңар че?— деп, классче бодам-чалыг көрүнүмүшаан айтырган. Ол айтырыгны башкы безин дооскалак чыдырда, класс кыймыңайнып үнген: чиңге, чоон, узун, кыска холдар кезек када парталар кырында чадаң ыяш үнүп келгензиг болу берди. Башкы бирээзин тургуза каап-кан. Дөскөлчөгү чүгүртүлөңнээн карактарындан-на илден оолчук, ыяап-ла барып-барып ону тургусканынга чоргаарлан-

ганы кончуг дүвү-далаш тура халаан уг-биле, харын-даа тын-харандыр чоруй:

— Рассказ «Хитрый лиса» («Кажар арга») — дей каап-каш, мактал манаан, караан дозурарты көрүпкен тур оң.

— Кым эде чугаалаарыл, уруглар? — дээн башкының ай-тырыы демги далаш оолдун бодунун харызынга бүзүрелдиг хөөнүн өжүрүпкен, а парталар кырын ам база катап демги холдар шыва алы берген. Уругларның бирээзи эжиниң ча-зыын эде тыртып кааш олуруп алырга-даа, башкы ханмаан:

— Чүге «хитрый» диезил, уруглар? — деп айтырыг са-лыпкаш, демги чедимче чок харыылаан оолчукту олуртпаа-нын ооң тура-ла холун көдүрө бергенинден эскерип каан: частырыын боду-ла чедир билип апкан ышкажыл!

Кичээл шак ынчаар уламчылап алгаш чорупкан, башкы бирде парталар аразынга кылаштап, чамдыкта столунун ча-нынга келгеш, бүгү уругларның кичээнгеиин негээр тайылы-бырын кыла каавыдып чоруп турган. Бир-ле өөреникчизиниң партазында шенектенипкен, эдиглер кылып турар башкывыс-ты бичии када каапкаш, өскээр чугаалажы кааптаалы.

Эге класстарга номчулга кичээлдери эрттирери шыырак дээн башкыларга безин ындыг-ла чиик эвес болгай. Бир та-лазында ооң методиказы, ылаңгыя тыва школаларга ындыг-ла тода ажылдап кылдынмаан, башкылар колдуунда-ла бот-тарының эрги «чүьгү» биле аргастанып үнгүлээр, ийиде, мын-дызында школалачыларнын «кыймынааш» үези, программа ёзугаар номчулгазының номунда кирген хамык солун чүүл-дерни кончуг дөскелчоктар улуг нуруузунда баш бурунгаар-ла дежилдир номчуң, сонуургалын чидир таныжып каапкан болур. А бо башкының кичээлинге ол чогаалды номчуп мага ханган-даа кижичайгаар сайгаржыксаазы келир. Ол хире хандыр бодап, ол хире күш үндүрүп тургаш белеткеп каан кичээл!

Елена Константиновнаның бо өөреникчилериниң баштай-гы өөреникчилери бистерден ылгалдыг талазы — оларның орус дылды акцент безин чок чугаалаары болганын эскерген мен. Ол ындыг болбас аргажок: «Болбаазыраңгай 70 чылдар-ның ажы-төлүн, кадыг-дошкун 40 чылдарны-биле канчап дөмейлээрл?». (Бо дээрге кичээл доостурга, башкылар өрээ-линге келгенивисте, башкымның беседага чугаазы-дыр). Бү-дүн класстың кичээлге идепкейлиинге башкы кижичай иштимде адааргап-даа олурган мен. Дөргөн беш минута иштинде 28 эжеш карактарны башкы өскээр көрнүр чай алындырбаан, кыймыш дээр кижичай безин чок, кижичай бүрүзү ажылдап орат, башкы боду-даа хензиг када балдыр сыкпас. Ооң шөлээн, ха-рын-даа чайгаар бүдүп турганзыг ажылы, тутчу берип тур-

ганзыг айтырыглары сценага каш удаа ойнап мага ханган ши рольдары-даа сагындырар. Оларның артынга кайы хире энергия, аңаа чарыгдаан чеже үе-шак чаштынып турарын чүгле башкы мергежилдиг кижиле чедир үнелеп болур. Башкым-биле өрээлге ээп келгенивисте черле дөстүнмейн, ону чугаалай каавыткан мен:

— Кичээл эрттиреринер дыка-ла чиик-тир. Елена Константиновна! Дылга бисти ыак кылдыр өөредип кааныңарга немештир, кичээлди шөлээн, чиик эрттиреринин чажыдынга база өөредип каар силер бе?

Артында-ла хоюг ышкаш чаңы-биле хүлүмзүрүй каавыт-каш, өөреникчизи чоруур шаавыста мактаар дээнде дег эктими часкап тура:

— Ынчалза-даа башкың менден ол «чиик» кичээл, кайы хире аар белеткел негээрин билбес эвес сен, Окаан!— деп каар.

Үш он чыл мурнунда бистерни, амгы өөреникчилеринин ада-иелерин өөредип, кижизидип турганда дег кичээлинге тема бүрүзүн долгандыр турар амыдыралга холбаары олчаан. Ынчан бистиң сөс курлавырывыс харык чок турганы билдингир. Башкывыс биске көргүзөр дээш орук ара эккел чыдырда шилинге доңа берген сүт, дузап каан помидор, та кайын тып алган чүве — сыптыг кызыл-тас-даа эккээр чүве.

— Рукава. Кайыл ынчаш ооң?— деп айтырарга, өөреникчи чаңгыс ченинче айыткаш, чүге ылавылап турары ол чоор дээниг турган. Өске эжи холун көдүргөш: «Чангыс ченни «рукав», а ийилдирзин — «рукава» дээр деп харыылааш, ооң падежин, санын, эр-кызын тайылбырлап каапты. Орта сылдап алгаш башкы: «Силер чемненир санында холдарыңарны, удуур мурнунда будуңарны чуп турар силер бе?» дээш-ле баар.

Мен силерни Шагаан-Арыг хоорайда № 2 школаның хоочун эге класс башкызы, Тыва АССР-нин школаларының алдарлыг башкызы Е. К. Соколованың 1973 чылдагы бир кичээлинге чедирдим, номчукчу. Ол кичээл мээң бодумнун 40 чылдар үезинде ооң өөреникчизи болуп олуруп турганым кичээлдерни сагындырды.

Ынчан чеди чыл школазы Шагаан-Арыгга турган. Сумуларга эге школалар дооскаш, аңаа баштажыр чүве болгай. Көдээден келгеш хоорайга өөренирге бирде солун-даа, чамдыкта шала берге-даа турду-ла. Клазывыска башкылап кээп турган ангы-аңгы эртемнер башкыларындан эң-не сестир киживис бар. Ол дээрге орус дыл башкызы — Соколова. Ол үени-биле узун эдектиг шокар платьеги, оозу ооң чолдаксымаар дурт-сынын шала бедидип чоруур, бажынын хоюг са-

рыг дүгүн чылбыйты өрээш, чушкуузунда чыып алган, ындында-ла ак-кызыл арын-шырайын улам кызыдып чоруур долбанналчак чаактарлыг, кичээлден дашкаар көөрүвүске үргүлчү хүлүмзүрүп чораанзыг, а класска келгенде шыңгыызы кончуг апаар башкы чүве. Долу адын адаар дээривиске дылывыс доң ыяш дег ээлбес боорга, Лена башкы дижир турган бис. География, төөгү, сан кичээлдеринге очулдуруп кээп турар Кавай-оол, Санчай-оол башкыларывыска таан адааргаар бис — олар дег «илдик чокка» орустап турар апаары кижиге бүрүзүнүн күзел-чүткүлү. Ынчангаш бодувусту бодувус албадаары бистиң тус-тузувуста, кижиге ыттавас дээрден башка, бижиттинмээн дүрүм болу берген чүве. Лена башкының негелдези база шыңгы: кичээлге белеткел чок келген кижиниң шорuzu-ла, ооң тайылбырының үзинде кыймыш кылынган-даа болза, эскет чокка эртпес.

Башкывыс кичээлди доозуп тура, тема чежемейнин-даа нарын болза ыяап-ла билдинмейн барган айтырыгны чугаалажы кааптар үени арттырып алыр. Чаа сөстөр, дүрүм, доктаадыр болгаш шээжилээр материалдар дээш айтырыг-ла хөй болур. Ол чамдыкта башкывыс-биле аңаа-ла эш хуузунуң беседазынче шилчий-даа бергилээр-ле. Ынчан тенек сеткиливисте сактырывыска кижиге чедер аажок шыңгыы бедикке тургаш, өөредикчивис бөдүүн кижиге, харын-даа бистиң чоок угбавыс ышкаш апарганзыг-даа. Бирде көңгүс сыр-өскээр-даа баргылаар болгай бис:

— Менде айтырыг бар, башкы. «Я» биле «а» төнчүлүг сөстөр херээжен дидивис. А «папа», «дядя», «дедушка» деп сөстөр чүгө эр уктуг апаарды бо? — деп, бирээвис шуут чөгенчиг, харын-даа каттырынчыг айтырыг сала кааптар.

— А сээң ачаң кыс кижиге ийикпе? — деп, башкы чырыы-даа чырташ дивейн харыылаар.

Елена Константиновнаны көңгүс-ле тывалап билбес деп санап, ажыы-биле чугаалаарга, харын-даа бистиң дылывысты херекке албас дээш элдепсинер турган бис. Ынчангаш ол чанывыска турда-ла, эпчок сөстү өжегерээн эде кааптар бис. Ооң тывалавазы дээрге бисти, өөдежоктарны орус дылга чугаалаар кылдыр өөредириниң тактиказы турганын кайын угаар боор! Ооң тыва сөстөрни дыка эки билири бир-ле таварылгадан илерээн. Клазывыска оолдар дег дөстүнмес чаңныг уруг бар чүве. (Ам улгады берген кижиниң адын адааш-даа канчаар). Чап-чаа-ла башкывыс «До свиданья» деп байырлашкаш, үнүп бар чыдырда, ол уруг оргаш, ыткыры-даа кончуг кылдыр:

— Деспи-таваанче! — дей каапты оң. Ол ужур-бажы чок сөстүң эттине бергенинге бүгү клазывыс-биле буруулуг чүве

дег, эпчоксунуп, ыгт чок барган бис. Башкывыстың ындын-да-ла кызылзымаар арны чалбыыш-ла. Эжиктиң тудазындан чинге салаалары-биле дээп алган, дедир көрнүп келген тур оң. Ак-көк карактары күскү арыг сугда дээр чайыны-ла. Ол аразында минута-даа хире болду ышкаш, демги дөскелчок-пай эки туразы-биле партадан туруп келген, салаалары-биле ооң кырын куругга шыйган, бирде башкыже бүлөш дээр, бирде өөрүнчө көрнүр. Арны база-ла өрт дег кызыл.

— Деспи... тавак?— дигеш, башкывыс чүгүрө аарак үнө маңнаан. Ооң ынчаар ажынганын көрбээн бис. Эжик каржызы-биле хагдынарга-ла, демги эживистиң кырында бардывыс:

— Албызың иттире берди бе?

— Кара өш-биле класс ады баксырадып турары ол-дур!

Хамык ужур башкының ажынганында-даа эвес, ол өөреникчиниң чурум үрөпкенинде-даа эвес турган болдур ийин. Эң-не элдеп чүвө башкының тыва сөстөрүни, ылаңгыя барып-барып жаргоннай будап каан сөс катгыжышкынын безин билип каапканы болган.

Дараазында кичээл база улаштыр орус дыл чүвө. Башкы ам кайын келир боор кылдыр бодап, келзе-даа өөрдилге эргелекчизин, оон эртсе — директорну эдертип алгаш келир ирги бе дижиң, шыгырт манаан, томаарый берген олур бис. Коңга эдери билек башкывыс дүште-даа чок бо базып кирип кээрге, кайгаанывыстан артында-ла чирт кылдыр тура халчып келдивис. Чаа теманы биске дыка таваар, чүү-даа болбаанзыг тайылбырлап бергеш, бистин ылчын баштары-высты сергеди кезек ажылдады каапкаш: «Ам кыдырааштарыңарны кедээр салып, номнарыңарны шыгжап алгаш, дорт олургулап алынар!» деп-ле бо. Кулак салгаш олуруптувус: ам-на кончуп эгелээр эвеспе!

— Дылды камныг ажыглап оон өөрениңер, уруглар!— деп бистиң шуптувусту эргий көргөш, демги-ле аяр хөөнү-биле чугаалап үндү оң.— Дыл эки билбес болзуңарза, базым-даа базып албас силер. Ылаңгыя орус дыл силерниң келир үдеги бүгү назыда тайып ушпас даянгыжыңар ол! Силерниң чамдыңар ону херекке албас-тыр. Ынчангаш чугаалап турарым бо. Дылды долгап, кайы-хамаан чокка, холуй-бүлүй хажыдарга таарышпас. Ол ону хүндүлөвээни деп санаар херек. Силерниң төрөөн дылыңар база кайгамчык байлак дыл болгай. «Кел чор» деп ийи-ле тыва сөстүг домакты орус дылче очулдура сайгарып көрүңерден. Тывалап шуут билбес кижин болза кайгай бээр: кел чыда канчап чоруур чоор деп аан. Кайы хире байлак, солун-дур! Ынчангаш ону үнелээр херек!— деп, ол бисти анаа-ла сургап каан.

Черле чаш шаанда дөстүр эвес. Ол таварылга сөөлүндө безин башкыдан чажырап дээнивисте дедир-домактажыптар бис. Бистиң ындыг кажарлаашкынывыс база-ла хей болган: Лена башкы ону база билип каапкан чораан...

Бо хире хөй чыл улаштыр самбыра баарынга үзүктел чок туруп, совет кижилерниң ажы-төлүн кижизидип келири ындыг белен бе! Башкым ажыл-херээ-биле силерни таныштырылгамны ооң намдарының чамдык арыннарын кысказы-биле ажыткылап, немеп көрөйн. Дмитрий, Татьяна, Елена болгаш Надежда деп уругларлыг Константин Тупикин дээр тулган дарган ирей Леназынга чедир уругларының төрүттүнгөн, өскөн чери — Танды кожууннун Краснояр деп черинден Чааты-Аксы (амгы Шагаан-Арыг) хоорайга көжүп келген. Аңаа тургустунган баштайгы көдээ ажыл-агый артелинге дарганнай берип-тир. Леназы он чыл школазын Кызылга кээп дооскан. Ынчаарда башкы кадрлар айтырыы шыңгыы хевээр.

Фашистиг эжелекчилер-биле кадыг-дошкун демиселдин чылдарының бирээзи — 1943 чылда 19-ла харлаан аныяк башкы бодундан ийи-үш-ле хар биче оолдар, кыстарның өөредикчизи болу берип-тир. Оон эгелээш-ле башкы ажылы ону өөренир безин чай алындырбаан. Башкы училищезиниң курузун безин ол бот-өөредилге-биле дужааган. Оон бээр бо школадан ыраваан. Бис башкывысты өг-бүлезин чок, а бистерни, өөредип каан кижизиттирикчилерин уруг-дарыы кылдыр санап чоруур боор деп бодай бээр бис. Шынында Соколова үш улуг уругнун эргелиг иези: Владимир — ол-ла хоорайда ыяш ажыл-агый чериниң инженери, технология институтун дооскан, Николай — эмчи, Валя — 1973 чылда онгу класс дооскан.

Бодунун могаг-шылаг чок күш-ажылы дээш Елена Константиновна ийи медаль-биле шаңнаткан, тыва эге класстарга орус дыл башкылаарының талазы-биле элээн каш ажылдарның киржикчизи, республиканың школаларының алдарлыг башкызы деп бедик аттын төлептиг эдилекчизи, депутатка каш удаа сонгуткан.

— Силерге харын-даа бүзүрээри берге боор; мынча ботка Саянны безин чаңгыс катап ашкан кижидир мен: 1962 чылда педагогиктиг номчулгаларга кирип, Казань хоорай четкеш келген мен. Ынчалза-даа силер бүгү, мээң өөреникчилерим оран кезип чоруур-дур силер. Мээң үлүүм ол-ла ыйнаан деп сеткил ханып чоруур мен ийин. Бодап көрдөн, өөреникчилерим силерниң араңарда кымны чок дээрил: дээди эртемниг эмчилер (өөренген аайым-биле чүгле адын адаар кижидир болгай мен) Сумуяа, Суван, партия ажылдакчызы Елена

Матпаа, инженер Дандар-оол, эртемден Калгажык, а кырган башкызы мен дег башкылар мырыңай эндерик: Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы Уйнук, Комбуй-оол, Сорук дээш оон-даа ыңай — деп, ол чоргаарал-биле чугаалап орар.

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Доңгак ДЫРТЫК

СЕЛЕМЕ

*1956 чылда Шекпээр школазының
2-ги класының өөреникчизи Сарыглар
Григорий Биче-Тейден селеме тыпкан.
Ону Алдан-Маадыр аттыг музейде
салган.*

Биче-Тейге болуушкуннар
Бижип төөгүп көөр болза,
Эртеден бээр, бөгүнге дээр
Эпопея болур-даа боор.

Ооң арты калбак шыкта,
Балар шуглаан хөөлбектен
Оолдар чайын селеме тып,
Мактал шаңнал алган болгай.

Төрээн черин өөренип,
Төөгүзүн тургусчуру —
Салгакчылар херээ дээрзин,
Чайгаар олар бодап турган.

Кандыг маадыр чаагай өй дээш,
Каржыларны кыра савап,
Шак бо чепсээн холга туткаш,
Чалбыыш үндүр чайып чораан.

— Дүмбей черде дөңгү чүктээн
Түмен чонуң хосташ — дигеш,

Орус өңнүк арат кижээ
Ону белек кылды-даа ыйнаан.

Айже, хүнче шүүргедээн
Амгы чаагай чуртгалганы
Чаалап берген маадырларнын
Чаагай ады мөңгө дириг!

Саая СОСКАЛДАЙ

ЧАРАШПАЙ

Аакталып ыглавас,
Ава сөзүн дыңнаар,
Хеви, боду арыг,
Кежээкей сен, Чарашпай.

Анай-хенче ытчыр,
Аяк-сава чугжур,
Күзел-соруу ажык
Хүндүлээчел, Чарашпай.

Домак-сөстү дыңнап,
Топтуг өзүп орар,
Эрге-чассыг эвес,
Эрең хей сен, Чарашпай.

КУРУГЛААН

Ава күжүр конфетти
Арбактааштын сунган.
Өкпежи оол тутпаан,
Өскээр көрнүп, шүжүлээн.

«Өкпежи хей шорун!— дээш,
Өжегерээн авазы

Арбак долу конфедин
Ажы-төлге үлөпкөн.

Оолдар шупту өөрөөн,
Ора, тура конфет чээн.
Өкпежи хей куруглаан,
Өөңейнип ыглаан.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ

ШООДУҢАР

Кара-оолду ава кый дээш:
— Картошкадан карттап көр — дээн.
— Чайым чогул, ойнап тур мен,
Чанында урууң чоонганыл?

Согуналыг чаагай быдаа
Чоорту дагжап хайнып үнгөн.
Кара-оол ам тавак алгаш,
Халып келген: «кудуп бээйт» — дээн.

Ажыл дээрге, куду көрнүр;
Аъш-чем дээрге, өрү көөрлөр
Араңарда бар-ла болгай;
Арны кыссын, шоодуңар-ла.

ХӨГЛҮГ ЧАЙ

Чалар от дег херел чашкан
Чайның хүнү эргип келди.
Өзен, мээсти, шынаа, шөлдү
Өңгүр чечек шыва берди.

Өөрүшкү арнын каастаан
Өөреникчи эрес чаштар
Чаа күштер немеп алып
Чайгы дышче киривитти...

Хамык ыяш — ногаан далай
Ханаландыр хүрээлепкен
Қаас-чараш лагерьлер-даа
Каткы, ырлыг болу берди.

Куулар САРЫГ-ООЛ

ШЫНЧЫ ЧОРУ

Бардам сеткил чер-даа албас,
Чыылган чонга кочуладыр.
Бак сагыш черле багай,
Шынга дораан туттура бээр.

Чылан ышкаш шокар болбайн,
Сагган сүт дег сеткилдигде,
Сагыжы ак кижидиртип,
Шыны-биле чурттап чоруур.

Ондар ОХЕМЧИК

БУЛУТ

Көрүнчүк дег дээрде көшкен
Хөвөң булут чараш-тыр сен.
Аккыр чөөктен аргып кылган
Аржыылымга дөмей-дир сен.

Қожагарлар аразында
Қорабль дег эштип чор сен.

Эргеленген оранымнын
Эң-не чымчак энчээ сен бе?

КОЙГУНАГЫМ

Менче көргөш угаан-кутчок
Меңнеп тура халывадаан.
Амданныг чем белеткеп бээр.
Азыракчы өңнүүң-дүр мен.

Бажың сыйбап, чаптаарымны
Магададаан, койгунагым.
Ээлгир чымчак холдарымга
Эзинип, чаңчыгыктаан.

Сайгылгаанныг казанааңга
Сагыш амыр ойнап боор сен.
Школадан келгижемче
Ыяш картын дайнап ор аа.

Холуң, будун шимчеткиле.
Хоруй берген чаштып чытпа
Сускун хандыр пактазын дээш,
Суглуг тавак салып кагдым.

Борис ЧУДУК

СЫРБЫКТАР КАЖАР

Сыргаларын чайган
Сырбыктар-даа чараш.
Самнап ойнап турда,
Салгын ышкаш дүрген.

Уязындан эртен
Ушта халааш дораан

Хүннүг, чемниг сынче
Хүнезиннеп үнер.

Кежээ боорун утпас,
Хемде, дытка келгеш,
Чочагайын сайлап,
Чокургулаан оран.

Сыгыр-октуг чүктээн
Сыйбың оолдар келзе,
Қонгул-уя кайдал,
Ходуш кынныр, кажар.

Чооду КАРА-КУСКЕ

ЫНДА КАТТАР КӨВЕЙ

Қуңгаа суглар дораан
Хууннарын долдурган.
Көк-катты оларлар
Хөөн калдыр чиген-даа.

Харалааның, чүгле
Қарак пөкпээн, хоржок:
Хамык катты каары —
Харааданчыы кончуг.

Чамдык оолдар ынчан
Санал киирген, мындыг:
«Сывы-биле катай
Сыйып алгаш чанар».

Ынчалза-даа Қуңгаа:
— Ынчанмаңар! — диген —
Даарта азы соонда
Дагын келгеш чыыр бис.

Қара-Сугнуң уну
Ынчаар менди арткан.
Қажан-даа, уруглар,
Ында каттар, көвей.

ЧОЧАГАЙ

Тоорук ышкаш боттугбай,
Тоглап хадыр чемнигбей —
Черге дүшкеш катап-ла
Шет бооп өзер чочагай.
Чочагайжык, чочагай
Чочак-чочак чарашпай!

Салгын-сырын өпейлээн
Салбактары онзагай,
Сыргаларзыг халаңнаан
Сырбык чеми чочагай.
Чочагайжык, чочагай
Чочак-чочак чарашпай!

Чаштар бо-ла, болганчок
Чарашсынар борбаанай —
Үрезинин тарыырга,
Үнүп-ле кээр чочагай.
Чочагайжык, чочагай
Чочак-чочак чарашпай!

ДӨМЕЙ-ДӨМЕЙ

Анайларым ийи.
Артында-ла ийис!
Дөмейлери аажок:
Дөңгүр-дөңгүр, көк-көк.

Кулактары бичии —
Куштуу ышкаш шумаш,
Моюннары база
Мончуктарлыг — чараш!

Ындыг болгаш олар
Ылгалышпас мырай.
Өпти улус ынчангаш
Эргеледиң чаптаар.

Анайларны бодум
Азыраар мен, ол-ла.
Авам, ачам, харын,
Амыраар, амыраар!

КАРАҢГЫ ДҮНЕ

Орлан-оол акыйны танывас кижиге ховар-ла боор. Ынчан-майы канчаар, ол дээрге орден-хавыяа хөрөөн каастаан алдарлыг малчын-дыр. Аныяк хойжулар ону Орлан-Акаа дигир. Үлегерлиг үүлө-херээ, төлөптүг мөзү-чаңы дээш хүндүлээри ол.

Чазын Орлан-Акааның коданындан чүс бежен хой ийистепкен. Кайнаар-даа көөргө, кодан долдур хураган-на хураган! Хойжу аалдың угулзазы, дириг чечээ ол-ла болгай. Мыңча хой чаш малды менди өстүрөр деп хүлээлгени сактып кээрге, хойжунуң чүрээ өөрүп-даа, дүвүрөп-даа кээр! Аалда улуг, биче кижиге бүрүзүңгө ажыл четчир.

Орлан-Акааның Мишазы интернатка турган. Оглу бирги классты доозупкаш, чанып келген. Өг-бүлөгө база бир ажылчы хол немешкен. Мишаның кылынмазы-ла чок: хураганнар таныыры аажок, оларны кажалаар, ыдар, ончалаар. Авазы-биле чаш хураганнарлыг хойларны одарга үзүп кадаржыр, суггарар, дыштандырар.

Бир хүн Миша авашкылар үзүп кадарган хоюн ногаан дөргүңгө чедирип эккелген «Дуюу каткалак чаш чүвелерни аалдан ырадырга талаар» деп, ачазы чагааш, боду дорууга берген хураганныг хою-биле ыраккы одарже үнгөн. Ол хүн изини аажок болган. Хойлар хөлөгө сүрүп, бажы углаан черже маңнажып-ла каар. Арай боорда доктаадып аарга, ойтта-вас-даа, мөөңнежип туруптар, азы чыткылап алыр. Тургузуптарга, улуг хойлар бөлүү-биле шууп чоруптар, хураганнары удуп чыткылап каар. Миша оларын, тенек чүвелерин, тыртып тургаш оттурар. Хөөкүйлерниң кээргенчи аажок. Ынчан-майы канчаар, Мишаның безин уйгузу кээп чораан. Ап чораан номундан одуруг безин номчуур чай тыппаан. Шын-дыр ийин. Кадарчы кижиге дээн херээ чүү деп? Кежээ, хостуг шакта номчаай-ла.

Авашкылар хоюн кежээки сериин-биле денге аал чоогунга эккелгеннер. Ачазы база хоюн кирип келген. Авазы от салып, чем кылыр дээш өгжө кирген.

Ыя кадында дээрниц арты талазы кара булут-биле кө-
жегелени каапкан. Хат дыңзып орган. Адашкылар чадагай
кажаа чанынга хоюн мөөңнөп кээрге, бир хой хураганын ди-
леп этпишаан, өрү-куду халып-ла турган. Миша Дошкун-Ак
деп ийистиг хойну танып каан. Ийистерни дилээш, тыппаан-
нар. Хой эдип маңнап-ла турар — хураганнар сураг. Ылап
чоктап алгаш, Орлан-Акаа химирени аарак чугааланган:

— Шору мандый берген хураганнар ийилээ-ийилээ иезин-
ден канчап асчы бээр деп?

— Черде удуп чыдып калганнар-дыр, ачай — деп, оглу
бар-ла сезиглелин сөглей каапкан.

— Аа, шынап-ла!— деп, ачазы оглунуң тывынгырынга ар-
ны чырыш кыннып келгеш уламчылаан.— Хойну бөгүн берт
черге кадардым. Дүргедевес болза талаар. Ам кидин-не ал-
гырып маңнажып турлар боор. Бөрү азы дилги тудуп чи-
тер, талаар. Ат болган-дыр!

Хаялыг-Чарыкты өрү аъттыг шаап бар чораан ачазының
соонче көрүп тура, Миша сактып кээрге, Дошкун-Акты бо-
дунуң кадарган хоюнуң аразынга көргөн ышкаш болган.
Иешкилерниц кадарган хоюнуң аразынга шору улуг хура-
ганың хойлар база чораан болгай. Миша өгже кирип, аяк
шай-даа амзавайн, хүндүскү дөргүнүнче чүгүрүп-ле каан.

Чоруп оргуже, караңгылап эгелээн. Хат дыңзып, хар холу-
мактыг чаашкын кудуп-ла келген. Эчигейи, соогу аажок. Ми-
ша бурунгаарлап-ла орган. Аргада бир кургамзык үн ыткы-
лаштыр ээре каапкан. Ону-даа тоовайн, дыңнаалагылап ха-
лып-ла орган. Хенертен силирт дээш будунуң адаандан бир
куш ужуп үне берген. Бажының дүктери адыш дээрге, ту-
ра дүшкен. Чүгле бодунуң чүрээ тик-тик дээр, хат-чаъс ши-
лирээр болган. Бир дөн артынга кээрге, ылап-ла хураган
эткен. Миша хой өтгүнүп «ма-а-а» деп чаңгыс аас алгыра
каапкан. Ынаар караңгы чоога дүвүнде хураган эткен соон-
да, ийи ак точка ынай-бээр ээргийштелдир халыжып эге-
лээн. Миша амыраанындан кыйгыра каапкан:

— Хураганнарым, чассыгбайларым, бээр келиңер! Мен
Миша-дыр мен!

Чүү-даа болза мал төлү болгаш чүрээ эндевейн, киж
ыды дыңнааш, хураганнар чоокшулай маңнажып органнар.
Миша оода бирээзин тудуп аар дээш чадашкан. Соокка са-
лаалары көжүп калган. Демгилериниң дошкуну база кончуг.
Аалче углай каш баскаш-ла, кыйгырып чорааш, хураганна-
рын эдертип алгаш чорупкан. Соогунга шыдавайн, салаала-
рын үрүп, кулактарын дагап чораан. Ыракта өөнүң оду кы-
заңайнып көстүп келген. Аът дуоу дагжаан соонда, ачазы

элээн ыракта оглумайлап кускуннап чоруп турган. Миша аңаа харыылаан:

— Аваа-аай, ачаа-аай — деп, сирилээш үн-биле кыйгыра каапкан.

— Оглум-оглум, кайда сен?— дээн соонда дөң артындан авазы бо дүктүг тон колдуктап алган, ыы-сыы-биле чүгүрүп орган.

ИЙИ ЧООС

Удавас өөредилге эгелээр. Ийиги класстың оолдары аңаа шагда-ла белеткенип апкан. Чүгле Өнерек шоолуг дөгөрнүп четтиклээн. Идик-хеп аймаа, номнар болгаш кыдырааштар белен, а бижиир херекселдер көңгүс чок. Оолдуң сагыжы-ла саарзык.

Бир-ле катап даайы Өнерекке бежен көпеектиң чоозун берген. Демгизин чидирбезиниң аргазын бодап эгелээн. Шыг-жап каар дээрге, хүннүң-не ном садыы баар, карманынга ап чоруур дээрге, читсе канчаар. Ынчангаш башкызының өөредип каан шаа-биле дааранып эгелээн. Карманының иштинге чооска өй бичии өрээлчигеш шидээш, демгизин саазын-биле ораап-ораап суп алган. Сагыш ам-на ажаан.

Өнерек хүннүң-не ном садыыга кээр — будук, бийир куруг-ла боор. Садыгжы Өнеректи шуут таныыр апарган:

— Мана, мана, Өнер. Будук, бийир удавас келир. Сеңээ ыяап-ла салып каар мен — деп, ол чеже-даа азаан.

Бир-ле хүн дээр бүргөл келген. Чагбас-даа. Хат чоорту дыңзааш, булуттарны сүрзе-сүрзе, дээр кылайып келген.

Өнерек эрги куу пальтозун кеткеш, дашкаар үнүп келген. Кудумчу ужунда Бадый-оолду танып каан. Бадый-оол эжин бараанындан база-ла танып кааш, хол булгаан. Өнерек эжинче маңнап бар чоруй, ном магазининге кире дүшкен. Карак-ла бо! Өң-баазын будук, бийирден-не хөй чүве чок! Улус-даа ховар. Оолдуң сагыжыга Бадый-оол кире дүшкен: «Ох, эжим мени кый дээн чүве. Боларны чанып ора садып алгай аан.»

Үне халааш, эжинин бажыңынче чүгүрүп-ле каан.

— Тонунну уштуп азып кааш, бээр чедип кел — деп, эжи ынаар өрээлден кыйгырган.

Бадый-оол, хаттыгда сактып келди ыйнаан, кажаа са-рапчазынга азар хүртү чазап, дери-бузу мыжыңайнып орган. Бижек бажы-биле ыяшты үттээрге-ле, чок болза, чарлы бээр, чок болза, хозап каар. Хүртү боду-ла уштунуп барып дүжер. Өнерек чингежек кадаг биле хүртүнү өттүр өрүмней каап-каш, шөйбек ыяшка кадапкан. Ол-ла, ажыл бүткен. Оолдар

дораан-на кажаа кырынче үне халышканнар. Аңаа быжыглааш, хүртүнүң тырыкыланырын магадап шаг болганнар. «Самолёт! Самолёт!» дижирлер-даа.

Эжишкилер бажыңга чугаа-сооттуг болгаш аажок өөрүшкүлүг кирип келгенер. Оон бирээзи хенертен карманын үжөөн соонда, диленип-ле эгелээни. Стол адаан-даа бакылаар, шала аразын-даа хынаар.

— Чүнү дилей бердин, Өнер?— деп, Бадый-оолдуң авазы Амаа угбай айтырган.

— Бежен көпөөктүң чоозун чидириптим, угбай — деп, Өнерек арай ыгламзыргай харыылаан.

— Тонунуң карманнарын эки үженип көр — дээш, Амаа угбай чоосту дилежи берген.

Өнерек хамык карманнарын чинчерлээш тыппаан. Боданырга, чоозун садыгга карманындан уштуп, адыштап алган турганы сагыжынга кирген. Бадый-оол авашкылар үжелээ оолдарның иштин-даштын ис баскан черлерин дүндере дилээш, шуут чадашкан. Чер кирип, дээр үне бергени-биле дөмей-ле. Даштын-даа чок, бажында-даа чок. Өнеректиң карааның чажы бүлденейни берген, сээң балаң дээнзиг, эжинче-ле көөр. Демгизи катап-катап карманнарын үжөп, андара тыртып, кактагылаар-даа.

— Бо чыдыр, тып алдым, оолдарым!— деп, Амаа угбай алгыра берген.

Өнерек, канчаар аайын тыппаан дег. көрүп туруп-туруп, чоосту алгаш, дашкаар караш-ла дээн. Карааның чажын чоттуна-чоттуна халып орган. Сактырга дөңмээнге бир аар чүве хап чораан ышкаш болган. Тонунуң эдээн суйбай каапсала, чоозу карман дыдындан дүже берген бо чораан. Баштай бүзүрөвейн, адыжынче көргөн — ында база бир чоос бар! Ам-на чүү болганы билдине берген: сагыш човааш Амаа угбай Өнерекке бодунуң чоозун берипкен-дир.

Өнерек хереглелин садыглай тыртып алгаш, сагыш човай-човай дедир ээпкен.

— Амаа угбай, улуг буруулуг болдум. Чоозуңарны дедир ап алыңар — дээш, Өнерек ужурун чугаалаан.

— Уваа, элдептин аа, оглум — деп, Амаа угбай билбээченнеп чоруй, каттыра каапкан.— Эр хей-дир сен, Өнер. Мөзүлүүн көрөм моон!

— Бодуңар эки кижидир силер, угбай. Мээң чөгенчиимни көрүңер даан, чаңгыс чоос безин кадагалап шыдавас.

Көпөөэңни ылап-ла читкен деп билгеш ынчалдым, оглум. Чугаалааш берейн дээн хиремде, сени албайн баар ирги бе деп сезиндим... Ыяткаш чоор сен. Билип ал, сээң шынчың

шылгаар дивээн мен. Шынны акшага садып-даа, акша-биле садып ап-даа болбас чүве. Че, Бадый, эжинде көпөөң ап ал, эжинни ышкаш будук, бийирден садып ал.

Ийи оол амырай-ла берген.

АРЫЛАР

1.

Ук төөгү мынчаар эгелээн чүве-дир. Чайның ортаа айы — июль төнүп орган. Оът-сиген, чечек, бүрү четчип, чымчак салгынга хөлбеңейндир чалгып чыткан. Бүгү амылыг бой-дус чайның хайырлалы — чылыг хүнге мандып өскөн, таалан, хөглээн — мындыг өй турган.

Дүш эртип чорда, Эрен-оолдун ачазы кодан хоюн суггарып, дыштандылары-биле аал чоогунга хавырып келген.

— Мен адым оъткарып каайн, сен хоюнну суггаргаш, дөө дыттар хөлөгезинге эккел, оглум — деп, ачазы айбылаан.

Эрен-оол халып-ла каан. Ол аъттыг кижиге өттүнүп, адыжы-биле чаязынче алагадай каап, бирде даалыктап, бирде саяктай каап чоруп орган. Хоюнга чоокшулап ора, сөөскөн аразында бир-ле чараш чүве көрүп каан. Борбаанды дег куу чүве. Чоокшулап кээп ылавылаарга, арай чемдигир-даа ышкаш болган. Кургаг сөөскөн сып алгаш, борбаандыны илип октаптар дээн: карак-ла бо, бөмбүү хылырт дээш, мыйырлы берген. «Өө-аа!» дизе-ле, арылар сан-түң чок өгбеңейни-ле берген. Холун көдүрүп чытпыже, даш-биле халкан дег, хаваанга бир-ле чүве чык дээн. Сегирип аары билек, чаагынга база бирээ чым-сырт кылган. Эрен-оол саргыгылаштыр кадалы берген арыны мылчырылдыр часкапкаш, шаашкактаан молдурга дег, ыдып ыңай-ла болган. Аарыырынга шыдавайн, сиген аразынга доңгайып чыдыпкаш, доозунналдыр текпиленмишаан, ыглап бадырыпкан.

Карак чажындан Эрен-оолдун чаагы улам ажып-кижип келген. Ам кээп оваарнып, ызын тыртып алган. Аарышкылыг черлерин нугугулап, өндейип кээрге, хойлары ийи үстү берген, чамды дагже үнүп бар чыткан.

«Чангыс-даа башты ышкынмас» деп ава-ачазының сөзүнүн утказын Эрен-оол эки билдир. Ынчангаш дегийт-ле тура халаан. Ырап бар чораан хоюн дайгырып чораш кыңчыктырбайн дозуп, суггарып алгаш, дыттар хөлөгезинге бөлүп чыттырып алган. Чүгүргүлээрге, ары шапкан чаагы шелеңейнип, бир караа хапыйып келген, эпчогу кончуг болган. Сээк караш дээрге-ле, холун харбаш кылып, хоюган аът дег, былдай дүжүп чораан.

Өөнгө кирип кээрге, авазы алгыра-ла берген:

— Күжүр оглум, хөөкүй оглум! Арны-бажың канчап баарды!

— Ары шакты — деп, Эрен-оол ыглаң үн-биле ыыттаан.

— Арының хоразын изии-биле сы тудуп кааптарга эки боор ийин, ам хөлү эрткен-дир. Ыжыы тулупталы берип-тир, халак-халак — деп, авазы оглун кээргеп суйбаан, бажынче чыттагылаан орган.

— Арыга шактыра-шактыра ажыл бүдүрүп чораан, эр-хей-дир мон. Торлур чүвези чок!.. Карак шуут бүдүп кааптыр аа — дээш, ачазы тоо бодавайн, каттырып каан.

— Оран-савазынга шоглаарга, кандыг-даа амытан килең-ней бербейн канчаар — деп, авазы сургааш, ыжык чаакты хойтпак көвүү-биле чаап берген.

Ол хүнден эгелээш Эрен-оол ары барааны көргөндө, баш сугар чер тыппас апарган. Ажыы-биле чугаалаарга, кезем-чени көргөн, ырмазы сынган.

2.

Бирги улдуң төнгөн. Хар чаапкан. Хаактаксааш дөспейн турган оолдар амырай-ла бергеннер. Хавактарда, эриктерде хаак, шанак изи угулза-ла! Ынчалза-даа кол-ла чүве кичээл дээрзин оолдар билир.

Бир-ле хүн сөөлгү кичээл чоруп турган.

— Эрен-оол, дорт олур!— деп, башкы сагындырган.

Эрен-оол дорт олуро шаап алган хиреде, бичи болганда, уттупчук бе, катап хая көргөн.

— Эрен-оол, каш катап чугаалаар мен?— деп, башкы база-ла кыйгырган.

Оон холдарын ол парта кырынга чада салгаш, дорт олуруп алган...

— Эрен-оол, дыңнап көрөм, парта артында чүнү кыла бердин?— деп, башкы ам дыңзыг үн-биле негээн.

Эрен-оол ойнап орган балаажын парта иштинче октай каапкаш, дорт олуро тыртып алган. Шак ынчаар уламчылап-ла турар. Эрен-оол уттуп-ла алыр. Артында партада эжи Эдик безин Эрен-оолдуң ындызынга шугулдап, чугаалай берген оран. Башкы чеже-ле «Эрен-оол, Эрен-оол» деп турар боор, чүгле бажын чайып кааш, кезек боданы бээр аразында, конга эдипкен.

Уруглар анаадаазы дег, чанарынга далажы бербейн, ылым-чылым олурбушаан. Башкы боданып олуруп-олуруп, туруп келгеш:

— Силерниң араңарда кым арыга шактырып чорааныл?— деп, билген-даа чүве ышкаш, Эрен-оолче көрүп айтырган.

— Мен-мен — деп, Эрен-оол шоолуг сезинмейн-даа бир дугаарында хол көдүргөн.

— Эрен-оолдун арыга шактырганы эки бооп-тур. Кеземче деп чүвени билир кижидир — дээш, башкы өөреникчилери-биле байырлашкаш, чанып чорупкан.

Даартазында ийиги классчыларның вожатыйы алдыгы классчы Валя Чооду келгеш, класска хана солуну аза каапкан. Шуптузунуң карактары ында-ла барган. Үстүндө дүктүг сарыг ары чуруп каан булуң бар болган. «Кичээлге орта олурбас оол» деп эге бижип каан.

— Паа, кым боор, кым боор? Хаваан көрүңерем, хадың урузу дег, чоржак ыжык — деп, бир оол сонургаан.

— Ары шакканы ол-дур — ындыг кончуг боор чүве — деп, бир үн бүдүү дынналган.

— Ыглап олур көрөм, карааның чажын!

Чуруктуң адаап номчуй бергеннер: «Кымыл ол, таныңар, уруглар. Эттинип албас болза, дараазында үнер солунга адын бижиир силер» деп каан болган.

Эрен-оол хамык уругларның артында хөлүе берген турган боду, ады дынналбаска, чоорту бажын көдүрүп келген. Уруглар Эрен-оолче бүдүү кылчаш кылдыр көрө каап турганнар. Эжи Эдик чүгле улуг тынып каан.

Ол хүнден эгелеп Эрен-оол кичээлдерге дорт олулар, доора чүве кылбас апарган. Боду-ла эттинип алган. Өөредилгези база экижээн. Доң кыжын «арыга шактырыпканын» авачазынга канчап чугаалаар боор! Олар чайгы ышкаш кээрегеп, чэптээр, каттырып чаптаар эвестер.

Хертөк СЕРЭЭ

ЧУУРГАЛАР

Мени кижээ санавайн, даваннарын диртиледир базып кылаштап орар аъдымнын аксын шеле сопкаш, кымчы-биле саарынче аа бергилептеримге, ам-на шошкупту.

Мен улам майыктаажым ээжээ-биле тепсениптеримге аът дүргедеп челип чоруй, даалыктап ыңай болду. Адаамда чер шокараңайнып, кулаамда хат сыгырып чор. Ынчанмайн канчаар, келир күстен эгелеп үшкү классчы кижиги, артында-ла хойжунуң оглу, аътка шаап билбес болурга, ыядынчыг-ла болгай. Даг баарында хола-хараганнар аразы-биле хап орумда, хенертен «торрр» дээн соонда, мырыңай-ла аъдым адаандан торлаа ужуп үндү. Аът менчээш былдай дүжерде, мен черге пет кээп дүштүм.

Дүрген-не долгандыр көргүледим. Харын-даа кижиги көзүлбеди. Ыятканымдан арным изиңейнип туруп келдим. Аът, чүү-даа болбаан чүве дег, оъттап тур.

Аъдымче бир базым кылгаш-ла, көжээ дег черде кадалы бердим: уя-даа чок, анаа-ла ак-көк агы кырында, бедик дөс хола-хараган доразында эңмежок чуургалар чыдыр. Безерек чуургалар. Дагаанындан элээн биче. Санаарымга чээрби сес болду.

Оларны көрүп кааш, аъттан ушкаш сүвүрө дүжүп алган шенээмниң саргыырын безин уткан мен.

Оолдарын чазылдыр базып чыткан торлааны ынча хөй чуургалары-биле катгай харын-даа чылчыра бастырып кааптаанымга өөрүп хөлчөк мен. Оон ам дискектенип олура дүшкеш, бир чуурганы адыжымга салып алгаш көрүп ор мен: Боп-ла борбак.

«Ойт, куш оглу холга тутпас, незиги өскелеп кааптар чүве дээнигай» деп сактып келгеш, чуурганы дүрген-не өөрүнге кадып кагдым. «Бо дээрге бир кодан торлаа-дыр. Мону камгалап, карактаар херек» деп бодааш, ол черни демдектей көрүп алгаш, хап чаныптым.

Аътты өдекке ээккээримге, ачам ону мунупкаш, хоюн үндүрүп чорупту.

Дүшке чедир авамга дузалажып ол-бо ажилдарга чар-дыккаш, шоолуг-даа ойнавадым. Шала кежээликтей, демги чуургаларны авазы өскелеп каавытпаан ирги бе деп сагымны хилинчектеп турган бодал ажык черде уяже мени алгаш барды.

Торлаа демин эртенги чуургалар чыткан черден даг эдээн-че ужуп бар чытканын көрдүм.

Элдеп чүве. Айттан ушкан черим ылап-ла бо. Торлааның ам чаа ужуп үнген чери база бо. Шыдың-Куланың хойгаш, былдай дүжүп чыда, сонгу буду-биле оя тепкени шык кара хөрзүнү ол. Чодуунун чуургаларын басып чытканы дөс хо-ла-хараган бо. Ооң доорзунда дыдыраш борбак-борбак баш-тарлыг, чаагай чыттыг ак-ногаан агылар бо — ширтектел-дир ол-бо ушкулай берген чытканы чүү ийик. Шак-ла маңаа демин эртен чаа-ла энмежок чуургалар ак-чайт кынны бер-ген чытчык чоп. Ам олар маңаа кажан-даа чытпаан чүве дег арлы берген. Олар канчанганнарыл чээ? Кандыг-бир тоян-чы, черлик ыт, азы чазый дилги таварышкаш, арылдыр үң-гүп каапканы ол бе?

Кандыг-бир ис кезип, хараганны долгандыр оваарымчалыг топтап көрүп шаг-ла болдум. Кандыг-даа ис-даш билдирбе-ди. Канчангаш-ла бир көрүптейи дээримге, демги уядан беш-алды базым хире кедээрледир чуурлуп калган бир чуурга чыдыр.

Мээн тудуп көрүп турганым чуурга бо эвес деппе? Иези ону өскелээш, октавытпаан бе? Чок, таан кайын ындыг боор. Өскелээн болза, ол оолдарын дөгerezин кааптар турган. Чү-ге диге өске чыт оларның шуптузунда синген-не болгай.

«Оолдарыңга айыыл таваржып келирге, торлаа оларың өскээр дажыглап аппаар чүве» деп ачам бир-ле чугаалаан чүве.

«Ийе, далашпас чүвемни. Бо ээн черге кижилер чоруур эвес. Оолдарың идегелдиг черже дажыглап чоруп тура, мени көрүп кааш, далашкаш, сөөлгү чуурганы иези оскунупканы ол-дур деп сактып келгеш, кушту кээргээш, баарым саргый берди.

Мен маңаа таварышпаан болзумза, ол бүдүн кодан куш ачамның менди камгалап алган хураганнары ышкаш, онча доругар ийик.

Шала күскээр тайгадан көжүп бады келгенивисте, бо хо-ла-хараганнар аразындан кодан торлаа ужудупкаш, аажок-ла өөрзөн мен.

Саая МАЙНАК

ТОРГА

Новеллалар

Бир-ле катап дүне бысканнапкан кокпа оруктап арыгже чорууп оргаш, хенертен кезек-кезек дыңналып келир өткүт даашты дыңнап каап мен. Торга ыяш үттеп олар-дыр деп баштай бүзүрөвээн мен. Дашты куурара берген телефон чагызын торга «дырс-дырс-дырс» кылдыр дагжады соктап олур. Эргижирей берген, тура каткан чарт ыяшче кадаг безин пат боорда кирер болгай. Ынчалза-даа торга ол кадыг, чарт карт кылын эвес, чуга дээрзин билир болгаш ооң ирик, шүүлөн иштинге чедер дээш соктап олары ол.

Торгадан он метр хире ыракка доктаап алгаш, арыг докторунуң кызымак, чүткүлдүг ажылын хайгаарап тур мен, а торга менден кандыг-даа сезиглел албайн, каң дег кадыг сарыг хаайы-биле ол-ла черинче үзүктел чок дызырады үттеп-ле олур. Эрги, кургаг ыяш кынгырткайндыр дагжаан — алдырар уг чок. «Өттүр үттей албас-тыр, хөөкүй хей-ле күжүн үндүрүп турар-дыр» — деп бодаан мен.

Дараазында хүн база-ла олче агаарлап чорупкан мен. Удаваанда кулактарымга дүүнгү дааш дыңналып келген. — Дүүнгү-ле торга ирги бе? Барып көөр-дүр» — дээш, олче дааш үндүрбейн, дуокаа базыптым.

Таныырым шокар торга кидин-түлүк ажылдаан олур. Адаанда хар кырында дыттан дүшкен тогланчылар үүрмек-үүрмек тоглап дүжүп тур. А торга дээрге, кандыг-даа сезиглел чок «дык-дык, дык-дык» кылдыр амыр-дыш чок соктап-ла олур. Куштуң шиитпирлиг, тура соруктуг хөделиишкининде бир-ле угаанныг, бодамчалыг чүве барын угаап кагдым.

Ушкү хүнде олче дорт, далаштыг базыпкан мен. «Чарт дытка күш четпейн, өске ыяшты үттеп эгелээн боой-на, дүүнгү бүзүрелим шынзыттынар ирги бе?» дээш, сестип, чоокшулап келдим. Бүзүрээним дег, торга ол-ла черинде дүвү-

далаш ажылдаан тур. Ооң ажылында бир-ле чаа чүве барын эскерип кагдым: дааштын үнү ыыткыр, чаңгыланмайп, а дүлейзимээр апарган.

ЭЖИШКИЛЕР

Эжишкилерниң бирээзин Чечек, өскезин Уран дээр. Чечек хөнү, шилгедек сынныг, бодамчалыг кара карактарлыг, а Уран эгин ажыр салып бадырыпкан узун, чоон кара чаштыг. Дүгүзү Чечек, моозу Уран-дыр деп карактарындан, чажындан ылгап аар боордан башка, оларны салчап болур: назы-хары-даа, аажы-чаңы-даа ылгашпас, эрткен оруу, чедип алган билии, мергежили-даа дөмей. Ажыл-чымыжының болгаш алыс күзелдиң чаңгыс аай болганы-биле соңга талазында сырый чодураа тараан, чырык соңгаларлыг, чылыг бажынга кады чурттап, амыдыралче чаа-ла шымнып кирип, буянныг болгаш харысалгалыг ажылдың баштайгы базымнарын эгелээннер. Олар эмчи сестралары.

Чайның төнчүзү. Сериин, шык эртен. Эртенги хүн тайгалар баштарынга шалып, чөөн чүктен чаа-ла бакылап, үнүп орган.

Дүнеки чаашкын соонда малгашталы берген орук-биле холунда ак халадын тудуп алган, аржылы сырынга аткаар эстеп, Чечек ырлай аарак чанып орган. Бир-ле байыр-наадымга чораан ышкаш, омак-хөглүг, сеткил-сагыжы сергек. Чечек божуур бажыңга дежурныйлап хонган. Ооң холдарының кырынга мырыңай чап-чаа төрүттүнген чаш уруг бир-ле дугаарында чырык хүннү көрүп, келир үениң салгалы мен дээн ышкаш, чаптанчыы кончуг алгырыпкан. Чечектиң чүрээ ушта халый бер чазып, чаактары изиңейнип, ынай чашты чаа, чымчак, чөргек-биле, кандай-даа болза, камныы кончуг ораап эгелээн, а чаш уруг дээрге «ың-аа, ың-аа-ааа». Чечектиң мөгүдеп, сүртеп турарын көрүп кааш, эмчи каттырыпкан...

«Чаа кижини төрүттүндү... Мээң бо холдарымга... чаа кижини...» деп, ол ужуражып келген кижиге-ле чарлап, дыңнадыксап, өөрүшкүзүн илередиксээн.

Чечек бажыңыңга келгеш, соңгаларын ажыткаш, плитага сүт тип кааш, ооң ажа хайны бээрин биле тура-ла, бирде божуур бажыңче, бирде ниити эмнелгеже кайгап, эжиниң чедип кээрин четтикпейн манап турган.

Уран бажыңынче далаш чок, оожум, халадын эгин ажыр салып алган чанып орган. Ооң чоон, кара чажы үвүрере берген карактары муңгак, шагзыргай. Эртенги сериин, арыг агаарны харамдыгып, хөрээнче кирип тынып чораан. Эмчиге

чүрекке кемниг аары каттап кирген колхозчуну. «Дүрген дуза чедирер» эккелген. Аарыг кижиги шимчевейн, хаваандан соок, дош дег, дер төктүп, карактарын бирде көрүп, бирде шийип, өлүг-диригнин ийи аразында чыткан. Аңаа үзүктөл чок агаар тындырып, күштүг эмнер-биле сыкыртып-ла турган. Уран ооң соок дерин аржыыл-биле чодуп, аксынче эмнерни пат боорда суп берип орган. Элээн шак эрткенде ол чүгээртеп эгелээн. Ол карактарын көрүп келгеш, бир-ле чүвени чугаалаксаан ышкаш, эриннерин шимчедип, арын-шырайы борбанналдыр кызып, өөрүшкүнүн хүлүмзүрүүнүн эскертинип келгенин Уран билип каан. Ооң сеткил-чүрээ оожургап кээп, аарыг кижинин чанындан ыравайн ора хонган.

«Кижиги өлүп каап болур турган... Кижиги...»— деп бодал Ураннын сеткилинден ыраваан, чүрээ саргып чораан.

— Эжим, мээң бо холдарымга бо дүне чаа кижиги, чаа кижиги төрүттүндү!— деп Уран кирип кээри билек Чечек өөрүшкү, чоргааралын илереткен.

Уранда ыт чок.

— Чүү болду, эжим, карактарың чоп мунгаргайыл?— деп, Чечек үстү берген чугааны үргүлчүлээрин эрээн.

— Кижиги өлүп каап болур турган. Эмчининг дузазы-биле амы-тыны алдынды.

— Хөөкүйнүң аксының кежинин ала...

— Чаа төрүттүнген уруг оон-даа аас-кежиктиг болур— деп, Уран ханы бүзүрелдин-биле дорт чугаалаан.

Чечек-даа, Уран-даа бот-боттарыңче чиге көржүп, эмчининг буянның ажылының дугайында бодап органнар.

Өөрүшкү, мунгарал-даа, идегел, чоргаарал-даа оларның, эжишкилернин, мурнунда.

Чаш-оол КУУЛАР

ЧАПТАНЧЫГНЫҢ БОДАЛЫ

Бир хүн акызы бот-кичээл кылып олурда, Сонуургакпай оон чаңчыккан чаңы-биле айтырган:

— Акый, дээрде биске көстүп турар айдан өске ай бар бе?

— Канчаарың ол?— деп, оозу удур айтырган.

— Космонавтар айда чедип турарлар-дыр.

— Кым ынча дидир?

— Ачам дүүн радио дыңнап олура: «Айны аал аразы-биле дөмей кылып алган улус-ла-дыр бо»— деп орбадыве.

— Ындыг харын. Сен база ужуксай-дыр сен бе?

— Өске ай чок болза, өзүп келгеш, мен кайнаар ужар мен, акый?

Дунмазы чүгө дүвүрөп оарын билип кааш, оон бажып суйбааш:

— Ажырбас, кайгалым — деп, акызы оожургаткан.— Айга сени мурнап чедип каапса-даа, дээрде сылдыстар хөй. Оларның кайы-бирээзинче ыяавыла баштай ужар сен!

— Аа. Сылдыстар чоп үргүлчү чивенейнип турар чүвөл, акый?

— Харын сенче карак базып, турарлары ол-дур!

— Чоп карак базарлары ол?!

— Қажан бисче ужуптар сен дижип, кый деп турарлары ол-дур.

— Ындыг болза мен ынчаш, кежээ апаарга, бир сылдысче караам базып каайн, мени маназын шүве, акый?

Чаптанчыг дунмазын чанынга олурткан:

— Ынчаар сен харын — деп, Билир-оол деткээн.— Мен база бир сылдысче караам базып каар мен.

Дуьш үезинде ада-иези ажылындан эеп кээрге, Сонуургакпай эргин чадазының кырында олуруп алган, чаактарын сыртаныпкан, барыын чүкте ырак сүүр-сүүр дагларже карак албайн көрүп олурган.

— Канчап олуарын ол, оглум?— деп, ачазы айтырган.

— Хүн ажарын манап олур мен.

— Чүге ынаар көрүп олур сен ынчаш?— деп, ачазынче карак баскаш, авазы ылавылаан.

Хүн даады-ла дуу ол дагларнын артынче чашты бээр ыш-кажык.

Оглунуң бажында бир-ле бодал төрүттүнгенин билгеш, ада-ие ону: «Хүннү кайгаарга ашпас, өжежи бээр чоор»— деп көгүдүп тургаш, бажынче киире бергеннер.

— Эртем чок кижги сылдыстарже семээн херээ чок — деп, чүвениң ужуру билдине бергенде, ачазы чугаалаан.— Эртем дээрге сылдыстарже үнер чада-ла болдур ийин.

...Сонуургакпай чааскаан арткаш, диван кырынче үне бергеш, ачазынга саттырып алганы «Үжүглезин» ажып эгелээн. «А» бо-ла-дыр деп, ол чугааланган.— Акым айтып бербейкпе. Номнуң дараазында арнында үжүктү оол танывас болган — айтырып ап четтикпээн. Кымдан дуза дилээрил ам? Улус келгиже манаар дээрге, үрү кончуг, акызынга баар дээрге, школаже каяа киирер. Бажың ээлээр болгаш, ээн каап база болбас. Канчаар боор ам, кежээге дээр туттунуп манаар апарган. Манаарга, үениң чылбазы база кончуг. Сагыжынга ачазының чугаазы-ла кирер, дараазында үжүктү билип апса, сылдыстар элээн чоокшулап-даа кээр ышкаш. Ынчал чыда, удуй хона берген. Оон мындыг дүш дүжээн:

...Черден тура сылдыстарга чедир үжүктөрдөн тургустунган чада шөйлүп чоруткан. Сонуургакпай эң адаанда, «А»-ның кырында, туруп алган, дараазында тепкииш-үжүкче үнер дээрге, үндүнмес. Чадап чыда-ла, үстүндө кылаңнашкан сылдыстарже караан базып, «манаңар» дээрге, олары база аразында карак басчып: «Көрүңерем, үжүктөр безин танывас хирезинде бисче семеп турар ыят чогуң!»— дижип, шоодуп турганнар.

Сонуургакпай оттуп келирге, ада-иези, акызы четкилеп келген болган. Оларга дүжүн хөөрөп бергеш:

— Ам сылдыстарже карак баспас мен — деп, ол медеглээн.— Үжүктөрни өөренип алгаш, карак базар мен.

— Шын-дыр, оглум — деп, ачазы каттышкан.— Эртем чок кижги сылдыс манаткан херээ чок. Дөмей-ле четпес.

Анатолий ДОПЧАА
Чаш-оол КУУЛАР

**БИЧИИЛЕРНИҢ
ЧУГААЗЫНДАН**

Элик оглун «эзирик» дээр,
Элдепейлиин ала, ачай?
Азарганчыг хирезинде
Арагалаар амытан бе?

* * *

Кара-кат бар, кызыл-кат бар,
Харын мырай көк-кат-даа бар.
Ак-кат чүгө чогул ынчаш,
Авамдан мен айтырайн.

* * *

Күүйүм сугнун дииспейи
Күске тудуп турар диди,
Олег сугнун моортайы
Ону дөзөп алган-дыр аа?

* * *

«Курзукпан» дээш, эжим-өөрүм
Кулаам черле амыратпас,
Кырган-ачам база дижээн
Кым-даа ону шоотпас-ла-дыр.

* * *

Аржаан барган авам-ачам
Аалче дүрген чанып келзин —
Календарьның саазыннарын
Каштан катый үзүп каайн!

* * *

— Ачаң ажылындан кээр четкен боор. Аыш-чем белеткээ-ли, каш шак-тыр, көрем, оглум — деп, авазы чугган хевин азып тура, айбылаан:

— Чолдак согунчугаш 4 биле 5-тиң аразында, узуну 7-деле чүве-дир, авай.

* * *

5 харлыг Чодурааның авазы баштактанып айтырган:

— Школага өөренир сен бе, уруум?

— Бижик билбес-тир мен, оон башка өөренир-ле мен — деп, уруу хомудап харыбылаан.

* * *

— Авай, бөгүн чоп ажылдавадың?

— Улуг-хүн ышкажыгай, уруум.

Чодураа сонгага баргаш алгырган:

— Хүн улуг-даа эвес, дүүнгү хевээр-ле чүве-дир.

* * *

Чодураа ачазындан айтырган:

— Ачай, чадаг-тергениң дугую ийи. аъттыг-тергениң, дөрт, але?

* * *

Чодураа хөлегеде ырлап олурган:

Соок-Ирей солун ирей

Сонга соктап келир ирей...

— Изиг чайын чоп Соок-Ирейни ырлай бердин, уруум?— деп авазы элдепсинген.

Иzig-Ирей дугайында ыры чок чүве ышкажыл?

* * *

— Акыңнын-даа чөгөнчиин. Авам садыгже айбылаарга, чүгле хлеб садып эккээринге өй кижидир ийин. Печеньеден эндере садып эккелбес аан.

* * *

— Авам мындаа чаш дунмам ыглаарга, ыглаган кижиди өзүгөн дижип олар чоржук. Бис ыглашсывысса кайы хире езе бээр ирги бис?

* * *

— Лайка кезээде ээрер ыт. Кажан каттырар ыйнаан бо?

* * *

— Моон соңгаар «далган быжырып тур бис»— деп ойна-
ваалы. Кижичеммениксей бээр чүве-дир.

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Черлик-оол КУУЛАР

САГЫШТЫ ЫРЫ-БИЛЕ АЖЫДАР

Уран сөстүң сиилбикчизи чогаалчыга ёзулуг мергежил ала-чайгаар чедип келбес. Ол теория-биле хандыр ченсегленгенин, могаг-шылаг чок ажылдаанынын, «чогаадыкчы хилинчектин» ачызында чедип алдынар. «Баштайгы базым» (1958) деп шүлүк чыыңдызындан амгы тыва прозаның база бир чедишкени деп демдеглеттинген «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романга чедир Кызыл-Эник Кудажы янзы-бүрү жанрларга бодунуң күжүн чедишкенин шенегилээн: баштайгы арыг ынакшылды көргүскен «Шончалай» деп лириктиг расказ, «Бурун шагнын кижизи» деп эң баштайгы эртем-фантастиктиг тыва расказ, «Ыржым булуң», «Ырак булут» деп тоожулар, үе-шагнын судалын тудуп, көдээге хамаарыштыр чугула айтырыгны көдүргөн «Долуманың хуулгаазыны» деп сурагжаан хөглүг ши.

Ооң чогаал ажылынын онзагайы: тематиказының делгем, чугулазында, жанрларнын хөй янзызында, шынарлыында, хамааты туруштуунда.

К. Кудажынын чогаалдарынын чондан деткимчени ап турар бир «чажыды» — социалистиг реализмнин принциптеринге шынчызында.

«Уйгу чок Улуг-Хем» дугайында чугаа бо хүннерде Тываның кайы-даа булуннарында дыргын апарган чоруп турар. Чүге дээрге автор бо чогаалды партийжи болгаш чончу туруш-биле бижээн, ооң идея-политиктиг деңнели ханы, сюжет база композиция тургузуу тыва проза чогаалдарынын эң дээр шилиндектеринге хамааржыр» деп, С. Бадааның «Шын» солунга бижээн үнелелин критик А. Калзан республиканың чогаалчыларынын эрткен съездизинге кылган илеткелинге база дагын деткээн.

Тыва проза чогаалдарынын баштайгы мастерлери чоннун амыдыралын, маадырларын боттарынын намдары-биле хол-

бап, Октябрьның социалистиг Улуг революциязының салдары-биле хып үнген социал, аңгы демиселдеринге сюжетти тургузуп чуруп турган болза. К. Кудажы тыва улустун социал-төөгүзүн XIX вектин ийиги чартыындан эгелеп, манчы кыдаттың Тываны бүдүн чартык чүс чыл чыгам үе дургузунда дарлап чораанынга удур чоннун демиселин көргүскен.

Тоожулал-параллелизм аргазы чогаалчыга социал-амыдыралдың «каыттарын» тодарадырынга, ол «каыттарга» хамааржыр төлептиг болгаш төлеп чок маадырларның овуру-хевирлерин тургузарынга ылап дузалаан. Романда эпизод бүрүзү персонажтарның чаа-чаа аажы-чаңын ажыдып, чогаалдың идеялиг утказын ажыдарынга, чөрүлдээни бедик чадаже көдүрүп чидиглендиреринге логиктиг ужук болуп тутчуп турар. Чижээ, бешки эгениң төнчүзү сюжетке кол оорга болур өөскүлдени ажыткан. «Час дүжүп, хар эрип, тааннар, кызыл-думчуктар чангылап келгеш, өдекке алгыржып турар апарганда, Суузунмааны алгаш барганнар. Күзүн куштар чоруп турда, ындыг боор ийин, сагыш-сеткилге кударанчы кончуг. Ол час Сүлдемнерин өг-бүлезинге база ындыг болган. (42 арын.)

Часкы бойдуштуң чырык чаагай оттуушкунунга салым-чолдун хөөн карартыр албадалып удурландыр чурааны — Сүлдемнерин дараазында эпизодтарга амыдыралының драмының күштелирин улам оштап турар. «Чап-чаа салбаа частып орган чодураа дег, назышының хып дээн үезинде Суузунмаа күзүн хары чуртче ушкан куш дег, ол хүнден эгелээш, берге салым-хууга туттурар».

Социалистиг реализмнин үндезиннерин барымдаалаан совет литератураның бир колдуг сорулгазы болза, амыдыралды революстуг хөгжүлдуге чуруп көргүзери болур. Ийиги кол негелдези — амыдыралды төөгү талазы-биле хажытпайн, тодаргай кылдыр көргүзери болур. «Ада кижиге оялун сактыр, алдын-доос кудуруун сактыр», «Ава кижиге ажы-төлү артык, аңчы кижиге алды-киш артык». Тайга кезип, алды-киш өлүрер ужур — амыдыралдың чайлаар аргажок чыгаткан негелдези апарган үеде бодунга эш болур «ада өлзе-даа оялун артар» дээн ышкаш ада кижиге оялун сагынмас аргазы чок турган. Ынчангаш «Ада кижиге оялун сактыр» деп чугаа барыкла сеткилдин кыйгызы болуп төрүттүнген.

Буян биле Анай-Караның дөскөл чок, эрес-дидим аажы-чаңында романтиктиг арыг, чараш сеткилдеринде, кыптыккан тура-соруунда эки шынарлар мөөңнеттинген.

Бөдүүн арат Сүлдемнин сагыш-сеткилинин байлаанда чоннун чараш чанчылдары, идеалы, а топтуг бүдүжүндө чоннун байлак арга-дуржулгазы, тура-соруу, мерген угааны,

кижизии илерээн. К. Кудажнынында кижичүглештиги амьдыралының байлаа бслгаш дүшкүүрлүү-биле чараш чаагай эвес, долгандыр турар делегейни хүлээп алырының онзагай уяны, даштыкы хевири-биле база чараш. Романның мөзүлүг маадырлары Сүлдем, Кежикмаа, Буян, Анай-Кара оларның дириг овор-хевирлери бисти хөлзедип, бот-боттарынга дөмейлешпес аңгы-аңгы бүдүштери-биле оруувустун агыи, каразын шилижип турганзыг, сеткиливистин дириг оттарын улам хөрлээледип, хей-аът кирип турарлар.

Социалистиг реализмниң арга-методунуң ажыткан болгаш быжыккан эң чугула принциптериниң бирээзи маадырның хууда салым-чолун дамчыштыр, оон чонунуң амьдыралының онзагай байдалдарын, национал чаңчылдарын социалистиг утка-шынарлык кылдыр көргүзери болур.

Чараш-чаагай чүүлду чон тургузуп турар, а чурукчулар оон овор-хевирге чечен илередикчилери деп марксисчи эстетиканың бир принциви ындыг. Чурукчу тургускан овор-хевирин бодунуң чогаалын диргизип турар чараш чүүлге хандыкшылының идеалы-биле харылзаштырар ужурлуг. Чижеглеп чугаалаарга, Буян биле Анай-Караның дүмбей үени чырыдып турар кайгамчык арыг, күштүг ынакшылы берге болза-даа, амгы үениң аныяктарыга дөзөп алыксанчыг, өөредиглиг утка-шынарлыгы-биле эрткен болгаш амгы үениң кыйгыры кылдыр чогаалчының хайныышкынныг сеткилинден чедимчелиг бижиттингени маргыш чок.

«Уран чүүлге кижичүглештиги бодун ажыдар деп чүвени «Уйгу чок Улуг-Хемни» номчааш, ылап-ла билдим!»— деп, бир студент оол чоокта чаа меңээ анаа-ла сөс кадында чугаалады.

— Кандыг янзы ажыдышкын кылдың ынчаш?— деп оон айтырдым.

— Тос уругну өстүрген ачам болур малчын ашакты ол романда Сүлдем ирейге аажок-ла дөмейледим. Бөдүүн араттың овор-хевирин ол хире диргизир чурупкан чогаал амдызында ховар-ла боор! Ачамны хүндүлөп чорууйн, өршээзинде, азырадыкчы хөөндөн ырак чорууйн деп бодумга ажыдышкын кылдым — деп, ол оол байгы-ла сеткилин меңээ чугаалады. (Чоокта чаа өөреникчим чораан оол чүве ийин. Аажок сакпай-тенек, арагалаар-дарылаар «эът чиир, аътка шавар монгуштар» деп-ле Аянгаты суурунга улус куду көөр, школазын-даа ара кагган төл-ле болгай хөөкүй. Шериг чорааш келгеш, соң кижизээнин кайгаан мен! Романны безин ол хире үнелептер апарган.)

Сагыш-сеткилди чаагайжыдып келир уран чүүлде мурнакчы идеал эстетиктиг үндезини-биле революсчу, чаартыкчы

ужур-дузалыг деп чүве ол боор көрөм деп бодал бажымга кире дүшкөн дораан:

— Бо шагнын Буян ышкаш дөспөс эрес оолдары социалисттик чарыштын мурнакчылары болуп, кандыг-даа ажыл-агыйда мактадып турарлар, дунмам — деп ону деткидим.

— Аныяк хойжуларда бригадирлеп тур мен — деп кижим чоргаар харыылады.

Коммунисттик нийтиелдин эстетиктиг идеалын чогаалчылар боттарының маадырларының омур-хевирлерин дамчыштыр илередип турарлар. Чүгле илередип-даа эвес, харын чечен чогаалдын улусчу болгаш партийжи принциптеринге, даянгаш, чогаалдын бедик идеязы-биле хевирлеп турарлар. Чараш чүүлге хандыкшылывысты, эчис чаагай күзөлдөривисти мөөнөвишаан, келир үеже хей-аът кирип, тура-соруувусту чалгыннап турарлар.

«Чогаалчыга теоретиктиг сайгарылга чугула эвес, амыдыралдын фактыларын поэтиктиг көрүш-биле бодаары онзагай» деп Добролюбов эскерген. К. Кудажынын романында болушкуннар, оларның бооп турар черлери, персонажтарының бот-боттарынга дөмейлешпес «социал каъттардан» төрүттүнген аңгы-аңгы аажы-чаңнары амыдыралдын кезээде шимчээшкининде бистин караавыска амгы кино уран чүүлүнүн бөдүүн, тода «дылында» дег янзы-бүрү өннери-биле көстүп турар. Чогаалчы кижини төрөөн чонунун хөй салгалдан дамчып келген эң-не арыг, чараш мөзү-шынарларын улуг хүндүткел болгаш хандыкшыл-биле чуруп көргүзөр хүлээлгелиг. Бөдүүн арат Сүлдемниң омур-хевирин автор шынап-ла чүс-чүс ашактардан хайгаарап, өөренип, көрүп чорааш, чаңгыс-мөзүлөш кылдыр ёзулуг уранчыдылгага илередип шыдаан. «Шугум казаар мурнунда шыгаар, шуугаар бертинде боданыр». Көп-бак, каас-коя сөстөргө ынак эвес, топтуг бүдүштүү, байлак буянның сеткилдий ооң өг-бүлезинге, өннүктөри ак сагыштыг орус фельдшер Аня Черемисинага, моол арат Шархууга, бичини чаштарга хамаарылгазындан көстүп кээр. Ол амыдыралдын кадыг-бергезин чаныш-сыныш чок тура-соруу-биле шыдап эртип чоруур арат.

Феодалдыг Тывага социал-амыдыралдын төөгүзүнүн диалектиказын автор элээн кичээнгейлиг өөренип шинчилээш, дарлакчы болгаш дарладып турар аңгыларның төлээлерин уран чурумалдарга оларның тус-тузунда аңгы талазы-биле характер-бүдүштерин, психологиязын тода көргүскен. Орус, тыва байларны каттыштырып турар чүүл — өнчү-хөрөңги. Оларның чексинчиг, авыяастыг, оптуг кажар аажы-чаңын кочу-шоодуг-биле чураанын каш-ла одуруглардан көрүп болур:

— «Эки, эки, таныш. Мен хөлечик улус бээр-дир. Сен

менде база келир. Маган-даа бар, арага-даа бар. Аныяк кыстар база бар-дыр...

Ийилээ чаза каттыржып, куснактажып шаг болганнар. Таарыштыр аяк долдур куткан орус водкага чейзең эзирип калган. Аьттанып чоруурда, орус улустун чаңчылып өттүнөр дээш Маңгыр чейзең ол кижиниң сарыг салын өл чараа кылдыр ошкап каапкан. Аалчызы аьдының кырынга чая олуруп алгаш, чырааладып чорууй баарга, орус кижии салын чуп-даа турган. Ынчалза-даа улуг херектиң эгези салдынган деп, ол таалап бодап артып калган». (29 арын.)

Канчалза-даа капиталистиг ниитилелдин «бажы каткан» төлээзи болгаш, черниң байлаандап өнчү-хөреңгини хуулдуруп билир Семен Домогацкихтиң Барык-Аксынын адаанга кол-даяң кел-ле, бажың-балгат тудуп, кажар оп-биле Маңгыр чейзеңни аайынга кирип, ол черге ижигип, орус, тыва хөлечиктерниң күжүн мөлчүп, эктин ажыр эттиг, бажын ажыр малдыг апаарын автор Горькийниң Артамоновтарны көргүскен арга-методу ышкаш камныг, тода чурумалдарга бүзүрөнчиг кылдыр көргүскен.

Бөгүнгү тыва литературала социалистиг реализмниң эстетиказынга хамааржыр сайгартыпмаан чугула айтырыгларның бирээзи болза, тыва чогаалчыларның дылынын, стилиниң онзагай талалары болур. Эстетиктиг идеалдың ужур-утказының болгаш чогаалчының поэктиг боданышкынынын, оон ангыда стилиниң аразында тодаргай харылзаалар турар.

Литератураның утка-шынар талазы-биле өзүлдези оон урап-чечениниң чогаадыкчы сиилбишкенинден дорт хамааржыр. Чогаал мергежилин каттыштырып турар композициялыг тургузуг, сюжеттиг шугумнар, психологтуг анализтер — бо бүгү чүгле дылдың уран-чечен байлак аргалары-биле дириг кылдыр хуулар.

Чогаалчының уран сөстүң мастери болуп дадыгары дээрге, оон төрөөн дылының эртине байлактарын «үжөп-чиндип», «шүүреп-шишкип», янзы-бүрү өннерге ону хуулдуруп билириле болгай. Төрөөн дылы-биле шөлөөн «чаңнап» өөренири база ындыг-ла белең эвес. Хөй-хөй «хилинчектиг» берге дилээш-киниерниң, сөс-биле могаг чок ажылдың түңнелинде чедип алдынар. Чогаалчының бот-тускайлаң онзагайланчак стилинге оон боттуг амыдыралга хамаарылгазы, ында чараш болгаш багай чүүлдү шүүп билири тодарадыкчы салдарны чедирер.

Уран чүүлдүн хөй-ниитижи ужур-утказы чогаалчының бедик хамааты туружунда оон стилин дамчыштыр илерээр. Стиль чогаалчының дылының уран-чечен аргаларының онза-

гайы болур. Ол чогаалчының поэтиктиг боданышкынының бүдүжү-биле тодараттынар.

К. Кудажы төрөөн дылының сеткил-сагышка дээштиг эң киирер байлак арга-дуржулгазын тывынгыр ажыглап турар. «Кедерезе-ле улдуң-кечим дээрден өске, бүдүн шай көрүп чораан эвес, Саванды кадайының карактары Барыктың чыдын чытпас кара суу дег, ол-бо чыраалап турган». (252 арын.)

Тыва кижиге шай — эң-не хүндүлүг суксун. Чогаалчы күжүр херээжен кижиниң өөрүшкүзүн ооң караандан эскергени кончуг шын! (Тыва улустуң тывызыында сугну «чыдын чытпас чыраа-кара» дээр ийик. Бо денпелгеде карактын өңү-даа, ооң сеткил-сагыштын көрүнчүү болган шимчээшкини-даа чиге көскү-дүр).

Кижиниң иштики хөңнүн чылыктырып келир чараш чүүлче көөрдө, чогаалчының чондан өөренип турары улуг «олча» болур.

Кайы-даа чоңун чараш чүүлге хандыкшырының салгалдан салгалче дамчып чоруур төрөөн чериниң бойдузунун онзагай каазы-биле холбашкан ыдыктыг чаңчылдары бар. Орус улустун ырларында хадыңны чаптап чарашсынары ыш-каш, тыва улус анай-хаакты өгбе-төөгүден арыг ынакшылынга денпеп ырлап чораан. Долгандыр турар бойдушту бичини кижиниң эң баштай арыг сеткили-биле көргенин Буян биле Анай-Караның чер илииртээр дээш, кезип каапкан анай-хаактарны көргөш хараадап турарын номчупкаш, «кижи хөңнү — киштиң кулаа» шимчеш дивес аргажок.

— Хайыраан талды аа — деп, Буян хомудаан үн-биле чу-гаалаан.— Анай-хаактары чаа-ла үнүп орда, кезип каапкан.

— Мен база кээргеп турдум, акый — дээш, бичин уруг булут артында хүннүн кара-хүрөң дээрбээнче көргөн.— Ам дорааң хүн бакылап кээрге, көрүп көрдөн. Анай-хаактарның чаражы дам баар.

— Хүн херелинге бе?

— Ийе, хүн херелинге.— Уруг ынча дээш, хенертен боду айтырган:— Кезип каапкан анай-хаак катап чечектелир бе, акый?

— Кезип каапкан соонда, катап чечектелбес. Ол хевээр кадып каар.

Бичин уругнуң улуг карактары бүлдеш дээш, хөлүш кылынган. Буян сактырга, күскү бышкан кара чодураа кырындан эртенги шалың дамдызы черже кылаш дээн ыш-каш болган.»

Бичин уругларның кенен сеткилинде чеже хире арыг чаагай, ханы бодалдар, поэзия синген-дир! Чээрби чүс чылдын цивилизация делгереп турар үезинде кижилер бойдушту ху-

магалаар харысалганар утпаңар!— деп кыйгы ол диалогта илерээн.

Чугаа характеристиказы — овор-хевирлер тургузарының бир чугула аргазы. К. Кудажы сөөлгү үеде шиилер бжиип тургаш, ол органы улам ханы шиңгээдип апкан: «Саванды ак хар ажар эвес аан. Олуруп-ла турар. Оон чөгөнгөш, ачазы үнүп бар чорда:

— Та чаар кудайы, та чагбас кудайы. Та үнер тараазы, та үнмес тараазы — деп каар».

Савандының бо чугаазындан ооң шүшпөң, олутпай мөзүзү көстүр.

Кайы-даа шагда черле өөделевес шүшпөң мөзүлүг кижилер чоруур деп чоннуң чугаазын кижичи бо-ла дыңнаар боор чүвө. Чогум-на ындыгларга хамааржыр Савандының комиктиг овор-хевирин романда элээн тускайлаң хевиржидип көргүскөн. «Багым-даа кончуг, байым-даа кончуг», «мен шыдаар, Беш-Мелдер шыдаар» деп алган ооң хөктүг аажы-чаңында тыва улустан чаңгыс-мөзүлөш бүдүштерниң чыгдынганы чугаажок. Бистиң бөгүнгү-даа ниитилелде боттуг ажыл-херектен оспаксыраар, бичии-ле чүвөгө менээргениичел Савандызыг кижилерни кайы ол дээр.

Савандының комиктиг овор-хевирин тыва чечен чогаалда чедир сиилбиттинген талазы-биле база өске овор-хевирлерни тургузарынга контраст тургузуп турары-биле онзагайлаңчак. «Дыл — хөй ниитиниң угаан-бодалының илередикчизи» деп тодарадылганы барымдаалааш, ийи аңгының чөрүлдээрлеринге хамаарыштыр овор-хевирни тургузарда, автор чугаа характеристиказын чедимчелиг ажыглаан.

Кижизиг сеткили чок, өңчүзүрек, өзү кара, бөрүзүг чорук — Маңгыр чейзеңниң аңгызындан салгап алган, бажы-биле кады калыр кол бүдүш-шынары болур. Ооң мөзүзүндө феодалдыг аңгының чаңгыс-мөзүлөш арны уран-ниитижилгениң ачызы-биле тергиин чедишкинниң чуруттунган. Чейзеңниң хире-хире болгаш-ла «Ужа чиир — уктуг, төш чиир — дөстүг» деп аксындан дүжүрбес ынак чугаазын аңгы-аңгы эпизодтарга композицияның хөгжүлдөзүн күштелдирер сорулга-биле чогаалчының «өдүрээн часпайн» киригилеп каап турары — ооң орус классиктерден дөзөп алган (тодаргайлаарга, А. П. Чеховтуң «Дыл башкызы» деп рассказының кол маадыры Ипполит Ипполитович ындыг болгай) база бир шевер аргазы болур. Ол үлегер сөс Маңгыр чейзеңниң иштики мөзү-шынарын, ооң үзелин илередиринге өңгүр «будук» болган.

Совет литератураның байлак дуржулгазынга даянган чогаалчының талантызы төрөөн чонунуң поэктиг чаңчыл да-

рын чаа-чаа утка-шынар, хевир, идея болгаш овор-хевирлер-биле байлакшыдып турар. Хөрзүп адаанда чажып каан үре-зинге шыктын чугулазы дег, ооң поэтиктиг бодалдарына аас чогаалы чугула херел болуп, чогуур черлеринде янзы-бүрү өңнөр-биле сагыш-сеткилдин, бойдустун шимчээшкинерин илередип турар: «Аныяк херээженниң чинге бели аъттын чоруунун аайы-биле, хат-салгып аайы-биле элгигилеп каап, торгу тонунун эгиннери хүн караанга кылаңайнып, ак мөңгүнден чок дээн уран дарган шуткаан аар чавагаларлыг кара чаштар ийн чарын аразына самнап ойнаарга, Чудурукпайның магадавас шаа чок болган. Ол ам аъдының аксын таарыштыр тыртып, мурнунда ол херээжен көрүшке алзып чораан. Оңчатпааның дүлгээзининге чүрөөн кушкаш дег кылдыр туттуруп: «Ээ-че, дыңгыл-биле тыным чаңгыс, дырбаш дизе болдуңнай» деп Чудурукпай бодангылаан». (327 арын.) (Тыва хөөмейжиниң эпти-ле ырлаар сөстөрүн автор психолог-туг арга кылдыр ажыглаан).

«Мангыр чейзең көөргө, ыттары кудуруктарын мунуп алган ээрип турар болганнар. Аалының адаандан кара аъттыг кижин хары-буру чок улдап кирип орган» (328 арын.) (Тыва тоолдарда сүрүглүг куш коданче кирип орда, ындыг янзы илередир).

«Тывада чүү болуп турар ирги дээш, куш болза ужа берзе, курт болза үттей берзе кылдыр бодангылаар. (Моолга тургаш, чаныксаан Сүлдемниң сеткил-сагыжының хөлзээшкини кара чугааларга ажыглаар чечен сөс-биле кайгамчык-ла тода илереттинген).

Чогаалчы ол үениң кожумактарын, үлегер сөстөрүн, хам алгыжын, аңчыларның чалбарыгларын, синонимнерин, фразеологизмнерин чурумалга өң кириринге, болуушкуннарны чиге тодарадырынга, овор-хевирлерге тыва колорит кирир чугула черлеринге аажок камныг, тывынгыр ажыглап турар. К. Кудажы төрөөн дылының эгээртинмес байлак уран-чечен аргаларын чечен чогаалга чедингир, ээлгир, чараш, эптиг ажыглап турарындан ооң чогаалы номчуттунгур, сеткил-сагышка дээштиг бооп турар.

Ооң домактарының синтаксистиг тургузуу бөдүүн. Эвээш сөстөргө хөй бодалды, чурумалды илередиптер аргалыг. «Ажыкайның чылгызы Каък-Хөлүнде база тевээлеп, чайлаглап турар. Ол дээрге каш-ла аскыр өөрү чылгы-дыр он. Ажыкайның «муң-каразы» колдуунда Межегей унун тепкен. Ооң башкылы Элегестен суг ижип турда, сонгулуу Межегей шынаазында хевээр оъттап чоруур болган. «Муң-караны» Элегестен кээп суггарарга, хем сыыгай бээр, кижиг аксынга он-он кулуннар бастырып каар» (293 арын). Мында

гиперболаны тывызык ажыглаанындан Ажыкай бээзиниң чоннуң күжү-биле бажын ажыр байып алган хөрөңгизи делгем экранда дег, каракка көстүп кээр-дир. Опай чалаң чеже-даа эзирисе, какпага кирип чораан кырган бөрү ышкаш, кончуг каралыг, оваарымчалыг орган. Мындаа аалынга болза, сөс-домакты, күскү сарыг бүрү дег, чашканнаар чалаң болган. Ам кызыдыр ынчанмаан. Бодун төлөптиг туттунуп билир кырган аза болган.» (324 арын.) Автор каш-ла домакта деңнелгениң күжү-биле Опай чалаңның мөзү-бүдүжүн андара-дүндере тудупкан.

К. Кудажыныында деннелге эпизодту күштелдире кааптар финалында номчүкчунуң сеткилинге чоғум-на дээй кааптар кылдыр чиге киргилээн болур: «Октаткан мөгениң довураан кактааш, Буян ам-на, Чээнек чалымнарының кара эзирин дег, ийи холун чада тудупкаш, таваар девип үнген. Улус оон соонче быштак чажып турган». (350 арын.) Ыдыктыг Бай-Дагны дагып турда, болган хүрешке Буянның шүглүрү — күш-ажылчы чоннуң күжүнүн мөөңшкенениң символун күштелдирип турар. (Деңнелгениң ниити делгем уткалыг аяны ында). Буянның шүүлгени, Савандының Беш-Мелдериниң эрткени Херик чейзеңге Мангыр чейзеңниң багын коптарарынга чылдак болган.

«Херик чейзең сагыжын сөглөп, сарыын кузуп-ла эгелээн.

— Шыдалдыг мен дээр болгай сен, шыдалың кайыл? Бай мен дээр болгай сен, байың кайыл? Оглуң октадып алды, аъдың аштырып алды!

Арны-бажы сыңыйланы берген Мангыр чейзеңниң чүгле чараазы чаштаар болган:

— Адаа шалдаң, аксы байбаң чүве көгүве, хөөреве!

— Бодуң көгүве-хөөреве, хертейбе-шартайба. Бүдүн таалыңны канчапкан сен? Каът сайгырааң аразынче кире берди бе?» (353 арын.) («Таалың» деп турар чүвези ийи чейзеңниң кыдат кижиден үптөп алган мөңгүнү-ле болгай.)

Гёте бодунуң маадырларын чанында сандайга кожа олуртуп алгаш, оларның-биле кады чугаалажып орган ышкаш кылдыр сактып алгаш, ам демир-үжүүн тудуп алып турган. А Кудажы оларның хажызынга чаштып чыдып алгаш, кырышканын магнитофонга бижидип алган ышкаш, драматургтуң көрүңгүр караа-биле чураан-дыр.

Чечен чогаалга чүгле «диалогту» бөзүн каш-даа хевирлиг ажыглап болурун романдан эскерип болур. Херик чейзең биле Мангыр чейзеңниң алгыжынга чогаалчы оларны шоодар, сойгалаар сорулгалыг ажыглаан болза, 214—215 арыннарда психологтуг арга кылдыр ажыглааны тодаргай.

— Мен база магадап көрейн — дээш, Хаспаажык хап-даң-

зазын ужулган.— Кулушуг бем чидиритим. Эге-ле тын чададым.

— Бис ижи дорум чидирипкеш, ону дилеп чор бис — деп, аныяк эр чугаалаан.

— Уёо — деп, улуг карактыг эр магадаан.— Оюн чуртунга чидирипкен бени Хемчик чуртундан дилээр чүве-дир аа? Аастыгга Хаспаажык белен алдыртыр эвес:

— Хемчик бажынга чидирипкен дорумнарны Чадаанадан кээп дилээр чүве-дир аа?

— Па!— деп, аныяк эр кайгай хона берген.— Бистиң Хемчик бажы чуртуувусту канчап билип кагдынар?

— А мээң оюн чуртумну силер канчап билдиңер?

— «Эге-ле» дидиң — деп, аныяк эр харыылаан.

— «Ижи-ле» дидиңер — деп Хаспаажык харыылаан.

Тыва улустуң муң-мун чылгызын Чадаанага кыдаттар хавырып алгаш, дуюун карартыр чуртунче сүрүп чорудар деп турда, ону барып хураап алыр дээн кайгалдарның ужуражылгазын чогаалчы персонажтарның диалогун дамчыштыр шевер-ле чураан. «Эге-ле», «ижи-ле деп диалект сөстөрүн автор чурумалды шевержидер психологтуг ниитижилге кылдыр ажыглаан.

Маадырларның диалогтарын дамчыштыр болуушкуннарны чуруп чоруй автор бодунуң өмүнээзинден, философчу азы этиктиг планнарже эскетчоктап кире дүшкүлөп тоожуй кагылаптар «Хаспаажык, Онзулак сугларның өөрү аъттаныпкаш, боолавышаан, сүрүп келген кижилерни алгы-кышкы-биле сывыртап чорупкан. Олар кижини өлүрерин бодаваан. Олар ушкаштыг кижилерге чедерин күзевээн. Шооксуннар, дессинер дээш, өжөгээр алгыржып, чандыр-соора боолап чорааннар» (220 арын).

Кижини амы-тынынга чедер байтык, кижиге кыжаныр чорукту безин кончуг багай деп бистиң өгбелеривис буруу шаап чораан. Ол ышкаш тыва улустуң улуг улусту хүндүлээр, оларның мурну-биле безин эртпес, аякты баштай олче сунар дээн ышкаш кайгамчык чараш этиктиг чаңчылдарын чогаалчы дыка бүзүренич кылдыр бижип турар. Чоннуң амыдыралында оон келир үеже ужуккан эчис-күзелдери-биле холбашкан чугула айтырыгларны чуруп көргүзүп тургаш, оларны автор социалисттик ниитилелдин бөгүнгү, даартагы эрге-ажыктарына дүүштүр шиитпирлээнинде — оон чогаалының чаарткычы шынары көстүп турар.

Төөгү документилеринин албан-херек стили-биле «мулдуурап каггылаан» нояннарын бижиглежишкуннарнын автор чогаалдыкчы ёзу-биле чогаалдың амгы үеже шыгаган идеялиг угланышкынарын быжыглаарына таарыштыр ажыг-

лап турары солун. Чадаана кодада чызаан черинден келген «куйлулг бижикте» арагалаашкынны буруу шаап турарын (193 арын) бистиң ниитилелге каксы хамаарыштырган элдээртиг деп билзе чогуур.

Романның дылы, уран-чечен аргалары ниитизи-биле амгы тыва литературлулг дылды дыка байлакшыткан. Ол дугайында тускай шинчилел ажылга илередир боордан башка, хайгааралга үндезилээн бичии чүүлге четче хаара тудуп көргүзери болдунмас, хензиг чеме, архаизмнер бе азы диалектизмнер бе? Романда: «Маган» (29 арын), «Куйлулг бижик» (193 арын), «Кулуксуп» (283 арын), «хувалча» (343 арын), «сугуйтуп» дээн ышкаш билдинмес сөстөргө тайылбырны берген болза, чогуур турган.

«Ол эрикке туруп алгаш, мынчаар бодап турдум: ол эриктерни келир үеде кандыг долу, угаанныг болгаш дидим амыдырал чырыдыптар ирги!» Антон Павлович, силерниң чүс чылды өтүр көргөн бодалыңар кайгамчык-ла шын бодарап турар-дыр!

Шаңгыр даштарлыг чараш хемнеривистиң унунда уё-човуур шагда ширбиттинген. Манчы кыдаттарга, мангыр-чей-зеңнерге, домогацкихтерге саза бастырып, «самдарлар» диттип чораан боттарывыс Ильичиниң өөрединиң ачызында кинчи-бекти уйгу чок Улуг-Хем дег чаза булгап, ыстаан чүзүвүстү шагда-ла хере көстүпкен бис. Бөгүн бүгү совет чоң-биле тоолзуг чаа амыдыралды тургузуп турар бис!

ТЫВА УЛУСТУҢ КОЖАМЫКТАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва улустуң музыка чогаалыга ыр, кожамык, тоол ыдар аялгалар, хөөмейниң аңгы-аңгы хевирлери, инструменталдыг музыка (хөгжүм херекселдеринге ойнаар аялгалар) болгаш инек, хой, өшкү алзырының база алгыш-йөрээлдин аялгалары хамааржыр.

Бистин улустуң музыка чогаалы эрте-бурунгу шагда-ла тывылган. Ол чоннун чүс-чүс чылдарда эртин келген төөгү-зү-биле тудуш холбаалыг сайзырап келген. Тывага үжүк-бижик турбаанының хараазында улустуң музыка чогаалдары шаанда бижиттинмейн турган.

Тываларның музыка чогаалының чамдык хевирлерин фонографка тырттырып, нотага шилчидер ажылды эң-не баштай сураглыг этнограф болгаш композитор, профессор А. В. Анохин чоруткан.¹ 1909—1910 чылдарда Сибирьге А. В. Анохин политиктиг шөлүдүлгеден хосталгаш, Алтай, Хакасия, Тыва, Сонгу Моолче улустуң аялгаларын чыып бижиири-биле тускай аян-чорукту кылган. Ол чорааш, тыва хөөмейниң аңгы хевирлерин бижээн, ол колдуунда 1910—1920 чылдарда алтай, тыва, хакас болгаш Барыин Сибирьниң тюрк дылдыг улустарындан база барыин моолдардан дыка хөй ыр аялгаларын бижээн. Музыка шинчээчизиниң фонографка тырттырган аялгаларының, оон иштинде тыва аялгаларының хөй кези ам-даа нотаже шилчиттинмээн болгаш парлалгага үнмээн.

1927 чылда Е. В. Гиппиус биле З. В. Эвальд Ленинградка өөренип турган тыва сургуулдардан тыва аялгаларны бижээннер. Оларның ийизин А. Н. Аксенов сөөлүнде нотаже шилчиткен. Тыва улустуң аялгаларын бижиир ажылга 1929 чылдан эгелеп Тываның революстуг шерииниң капельмейстери (хөгжүм удуртукчузуну) С. Г. Коровин, а үжен чылдардан эгелеп сураглыг артистер М. М. Мунзук биле К. Н. Мунзук

¹ А. Н. Аксенов. Тувинская народная музыка. М., Музыка, 1964.

олар идепкейлиг киржип эгелээннер.¹ 1943 чылда 30 хире тыва ыр аялгаларын Кызыл хоорайга хор удуртукчулары С. И. Булатов, Л. И. Израйлевич, Р. Г. Миронович ыраажыларының күүселдезинден нотага бижээннер.

Тыва кожамыктарның аялгаларын парлаары чүгле дөртен чылдарның ортаа үезинден бээр эгелээн. Ол ажылдың эгелекчизи сураглыг композитор, музыка шинчээчизи А. Н. Аксенов болган. Ооң белеткээни «Фортепианога үдөдип ырлаарынга таарыштырган тыва улустун 9 ырлары» (1958 ч.) деп чыындыларны Москвага парлап үндүргөн.

Тыва национал бижик чогааттынган соонда улустун аас-чогаалын бижээш, чоннун ортузунга тарадыр чаа арга бар апарган. Үжен чылдарның эгезинден бээр солуннарга, чыындыларга, өөредилге номнарынга аас-чогаалының янзы-бүрү хевирлерин база улустун хоочун ырларын парлап эгелээн. Тыва ырларның сөзүнүн баштайгы чыындызы 1947 чылда «Чыынды ырлар» деп ат-биле үнгөн. 1956 чылда М. Мунзук болгаш Ю. Кюнзегештин тургусканы «Ырлар» деп чыындыны Тываның ном үндүрер чери парлаан. Ында 106 аялга кирген. Айыткан чыындыларда тыва улустун шаандакы хоочун ырлары болгаш революция соонда чогааткан чаа ырлары кирген. 1964 чылда Москваның «Музыка» деп ном үндүрер чери бодунун бүгү салым-чаяанын тыва улустун музыка чогаалы-биле холбаштырган орус совет композитор А. Н. Аксеновтун «Тыва улустун музыка чогаалын» аңгы-аңгы жанрларга (хевирлерге) чарып тургаш, оларның музыка-шинчилелдиг сайгарылгазын кылган.

Тыва улустун ырларын ук номда ийи кезекке чарган: кожамыктар болгаш ырлар деп кожамык жанрынга хамаарыштыр ында чүгле он бир үлегерлер кирген-даа болза, тыва кожамыктарның сөзүнүн тургузуун болгаш үннеринин хемчээлин, дагыннаашкыннарын, турум болгаш турум эвес үннеринин бөлүктээшкыннери дээш оон-даа өске онзагай чүүлдерин тодаргай көргүскөн.

1973 чылда М. Мунзук биле К. Мунзуктун тургусканы «Тыва улустун ырлары» деп чыындызы үнгөн. Ол болза 1956 чылда парлаан «Ырлар» деп чыындыны эдип, немеп, калбартып үндүргени болур. Ук чыындыда шупту 139 ыр, кожамык аялгалары сөзү-биле кады кирип турар.

Тыва улустун музыка чогаалын чыыр болгаш шинчилээр талазы-биле ажылды Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүн эртем шинчилел институту (ТДЛТЭШИ) база чорудуп

---

¹ М. Мунзук, К. Мунзук. Тыва улустун ырлары. Кызыл, 1956.

турар. Институттун архивинде аялгаларның янзы-бүрү үлгерлери бар.

1965 чылда ТДЛТЭШИ алды чүс ажыг куплеттерден тургустунган «Тыва кожамыктар» деп чыындыны Ю. Ш. Кюнзегештин тургусканы-биле үндүрген. Номда кирген кожамыктардан ап көөрге тыва улустун төөгүзү үе-үениң аайы-биле, чоннуң эрткен амыдыралының янзы-бүрү талалары, ооң чаңчылдары болгаш сүзүглелдери тода көстүп турар.

Улустун шаандагы кожамыктарында феодал дүжүметтерге удурланган, ламалар, хамнарны кочулаан хөөннер хөй. Чи-жээлээрге:

Кулун, чэваа куруг кагган
Кулугурну коккааракты.
Куруг черге хуу-ла шниткен
Кулугурну дүжүметти.

Ажы-төлүм боскуп кескен
Аш-ла бөрү коккааракты,
Актыг черге аъдым алган
Адыгырны дүжүметти¹.

азы

Дүңгүрүнү дүккүлетпе, оой-ээй,
Дүктүг кулуу амыразын, оой-ээй,

Кеңиргеңни хеккилетпе, оой-ээй,
Хенче кулуу амыразын, оой-ээй.

Феодалдыг Тывага араттарның, ылаңгыя херээженнернин эрге-шөлээ чок базындырып, дарладып чораанын көргүскен кожамыктар калбак непертээн турган:

Чок-ла кижичовулаңныг,
Чораан черге айбыладыр.
Бай-ла кижимагаданчыг
Барган черге хүндүледир.

Кижибажын кижибилер
Хилнчектин канчаар ирги.
Аът-ла бажын кымчы билер.
Аарышкылыын канчаар ирги.

Ооң-биле кады чон кожамыктарыңа чырык, өөрүшкүлүг, чоргаар сеткилин, тура-соруун, чаагай күзел бодалдарын илередип ырлап чораан. Ол дугайын дараазында каш чижектерден көрүп болур:

Чоон дяттын девээзинге
Удун өскен уруг боор мен.
Чонум-өөрүм аразыңга
Чоргаар өскен уруг боор мен.

Ээй соккаш, эстеп орда,
Эзир куш дег Кара-Борам.

Эргий сактып бодаарымга,
Эрес, омак күжүр бодум.

Хүрең доюм маңныг болгаш
Четтирбейн барган-на мен.
Күжүр бодум күштүг болгаш,
Хүлүтпейн барган-на мен.

¹ Бо чүүлдө чижеглээн кожамыктарның шуптузу үстүндө айыткан «Тыва кожамыктар» деп чыындыдан алдынган.

Хоочун ыраажыларның чугаазы-биле алырга, аныяктар шаанда кожамыктарда, салгын аайы-биле чайганып турган өл хаак ышкаш, аялга аайы-биле ийи талазынче эглинейнип чайганып, узуун, хоюг-даа, дүрген-даа аялгалар-биле ёзулуг сеткил хайныгып ырлажыр чораан. Ол кожамыктарны дыч-наан кижги, ыраажының сеткил сагыжы канчаар хайныгып олурарын ооң шырайындан көрүп болур.

Революция соонда үениң кожамыктары улустуң амыдыралында, угаан-медерелинде көстүп келген чаа чүүлдерни көрүнчүктелдирип, чаа утка-бодалдарны илереткен. Чээрби чылдардан эгелээш, амгы үеге чедир бежен ажыг чылдарның дургузунда чоннуң чаа, революстуг үеге хамаарыштыр чырыткылыг сеткил байдалын илереткен чүс-чүс кожамыктар тывылган. Оларның чогаадыкчылары революция, хосталга, улусчу эрге-чагырга, төрөөн чурт дугайын, коллективизация, сууржуң амыдыралче шилчилге дугайын, культурулуг чаар-тылгалары, эртем-билиг, техника база кижилерниң чаа харыл-зааларының, күзел-бодалдарының дугайын сеткил ханып ырлааннар. Чаа шагның кожамыктарының чамдык куплеттерин чижеглеп көрээлинер:

Ужунайдан харап көөрге,
Угулзалыг Тыва чурту.
Улус чонну каттыштырган
Улуг башкы Ленини.

Хөрөнгитен феодалдарны
Хөөп-ле каар өйү келген.
Хөрөнгизин хавыргаштын
Хөй-ле чонга үлөп-ле бээр.

Аксы-Барлык чуртум турда,
Аштаарымны сагынмас мен.
Аныяк чаш өөрүм турда,
Аксым-кежиниң оскунмас мен.

Калбак шыктыг Көк-ле-Чыраа
Каккан өргөн чок-ла турган.

Хамык чоннар каттышкаштын
Каас чараш хоорай туткан.

Каралазы баглаажында
Бажын савап турган-на боор.
Карам уруг бажыңында
Гармонь тыртып орган-на боор.

Улуг-Хемниң унун тепкен
Удаазыңныг пароходту.
Уруг мени угаан киирген
Улуг черде школань.

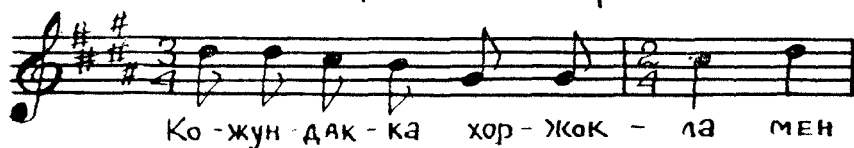
Тракторнун, машинаның
Кабинниге оруксаар мен.
Тыртып-тыртып салып орап
Тракторист болуксаар мен.

Мыя бо каш чижектерден безин алгаш көөрге, улустуң кожамыктарының тематиказы дыка делгем-дир.

Амгы үеде улустуң ыр-кожамыктарының неперээринге ном, радио, телевидение, бот-тывынгыр болгаш профессионал артистерниң күүселдези улуг идигни берип турар.

Хемчээл талазы-биле бичии болза-даа, кожамык кижиниң күзел-бодалын дамчыдып, сагыш-сеткилин көдүрүп турар. Кожамык деп терминниң «кожар» деп сөстен укталганы илден. Сөстөрни, одуругларны кожуп тургаш, сеткил-бодалды

чечен илередиптиери уран арга болур. Ынчангаш кожамык дугайында дараазында баштаксымаар аялгалыг ырның ты-
 вылганы-даа таварылга эвес.

Тывызыкка дылгыр-ла мен,
 Тыва тыртып каар-ла мен.

Дыраар сиирге багай-ла мен,
 Дырандылап каар-ла мен.

Кожамыктын сөс тургузуунда синтаксистиг параллелизм улуг рольдуг. Куплеттин баштайгы ийи одуруунда домак сөөлгү ийи одуругда домак-биле дөмей тургузуглуг, а ол ышкаш бирги куплет ийиги куплетке дөмейлешкек болур. Кожамыктын кол бодалын үшкү-дөрткү одуругларга дорт дамчыдар, а бирги, ийиги одуругларга ол бодалды күштелдирери-биле чергелешкек чурумалды (чижээ, аъттың омур-хевирин) кирирет. Шак мындыг уран арганың ачызында кожамыкка кижиниң лириктиг сеткили, ишти-хөңнү дыка чечен илереттинер.

Кожамык аялга талазы-биле лириктиг ырга төрелдешкек. Чижээлээрге: «Дыңгылдай» деп лириктиг ыр аялгасында кожамыкка база хамааржыр, «оо, дыңгыл-дыңгылдай» дээн ышкаш доктаамал элементилер музыкалыг каасталга кирип

Ха - ра - ган - ныг ка - ра хо - вaa

о, дың - гыл, дың - гыл - дай

Ка - раш кын - нып че - лер до - руг

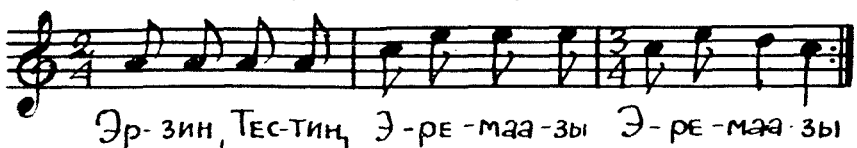
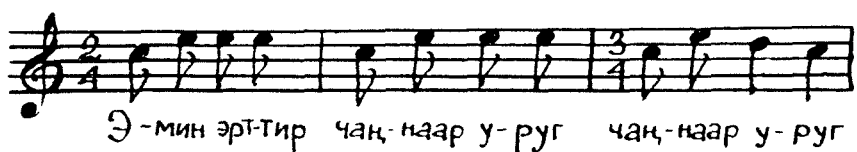
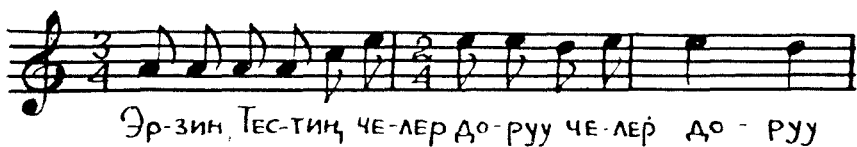
о, дың - гыл, дың - гыл - дай

турар. Мында аялганын төнмээн уткалыг бир дугаар кезээн доминант, ийи дугаар кезээн субдоминант дээр. Шак мындыг плагальдыг каденция деп хевир тыва улустун ырларынга-даа, кожамыктарынга-даа таваржып турар.

Ооң-биле кады кожамыктын аялгазы ыр аялгазындан ылгалыр онзагай чүүлдерлиг. Кожамык аялгазының лириктиг ырдан ылгалы интонациядан музыкалыг үннүн аянындан, ритмниң дагыннаашкынындан көстүп турар. Бир эвес кожамыкты арай дүрген болгаш хөглүг аялга-биле ырлаар болза, ыр шала шөйүлчөк, уян аялга-биле күүсеттинер. Кожамык аялгазы доктаамал болбас, кижиниң бодунуң сагыжынга кирген аялгазы-биле күүсеттинер. Кожамыктарда ритмниң дагыннаашкыны, музыкалыг одуругларда дыңзыг болгаш кошкак үннерниң системазы бөдүүн болур: кожамык аялгазының доктаамал хемчээли $\frac{2}{4}$; $\frac{4}{4}$; чүглө ховар таварылгаларда хемчээл $\frac{5}{4}$; $\frac{4}{6}$ апаар. А ыр аялгаларының хемчээли оон нарын болгаш янзы-бүрү болур, чижээлээрге, $\frac{4}{4}$; $\frac{8}{4}$; $\frac{12}{4}$.

Кожамык аялгазының бир чугула онзагай чүүлү оон диапозонунда (үннериниң хемчээлинде): кожомыктың диапозону колдуунда сес үндөн (октавадан) эртпес, чамдык таварылгаларда чүглө дөрт (кварта) азы беш (квинта) үндөн тургустунган болур.

Ийи дугаар чадазы чавыс (фригий), алды дугаар чадазы чавыс (дорий), чеди дугаар чадазы чавыс (миксолидий) ладтар (турум болгаш турум эвес үннерден тургустунган үн системалары), ырга дөмейлээрге, кожомык тургузуунда тодаргай кирбейн турар. Кожамык аялгазында, ыр аялгазында ышкаш, «сирленнедир», «ыглаңнадыр» аян (форшлаг мелизм) болгаш өске-даа үн каасталгазы чок. Ынчалза-даа чамдыкта кожомык аялгазынга ийи-чаңгыс үннериниң катаптаашкыннары бар бооп турар. Мындыг чорук эн ылаңгыя Эрзинниң кожомыктарында таваржып, оларга бир янзы онзагай аянны кирип турар. Ону дараазында аялгалардан эскерип болур.

Бо аялгада үш турум: ля, до, ми деп үннериниң ийи болгаш үшкүзү (до, ми) редиф хевирлиг катаптап турар. Бо үннериниң баштайгызы (ля) аялганың кол ооргазы, ийигизи

(до) ооң чөлөнгижи болбушаан, бирде терцияже, (миже), бирде (секундаже) (реже) көдүрлүп, бадып турар.

Кожамык аялгазы нургулайында дыңзыг үн-биле эгелээр. Чүгле чамдык таварылгаларда бо дүрүм сагыттынмайн баар.

Кожамыктын гармониялыг үннеринин дүрүм ёзугаар солчурунга тоника кол рольду ойнап турар, а ырга болза тоникадан аңгыда субдоминант болгаш доминант-даа колдап болур.

Чижээлээрге: а) кожомыктын гармониязынын схемазы —

ТД/ТС/ТТ/

б) ырнын гармониязынын схемазы —

ТSD/ТД/ТТ/ болгаш оон-даа өске.

Тыва улустун кожомыктарында пентатоника колдап турар-даа болза, өске ладтар (миксолидий, фригий, лидий) ладтар база ажыглаттынып турар. Олар аялганын чүгле бир ладтан (чижээ, мажорлуг) өске ладче (чижээ, минорлуг) шилчииринге дуза бооп чоруур.

Кожамык тыва улустун амыдыралынга кайы шагдан бээр улуг рольду ойнап келген. Ол кижилернин аразынга харылзааны тургузарынын бир янзы лириктиг хевири болур. Ырны кижичааскаан хөңнүн чазап, чүгле боттун хуузунда-даа ырлап болур болза, кожомыкты ыяавыла кандыг-бир кижиге «адрестеп» ырлаар. Кожамыкты чаңгыстап-даа, бөлүглежи-даа күүседир. Удур-дедир харыылажып, «чугаалажып» кожомыктаар чорук тыва улустун бөгүнге чедир солун болгаш ажыктыг чаңчылы бооп турар.

Тыва улустун кожомык аялгаларынын быжыглаттынган доктаамал сөзү чок. Кожамыктын одуруг бүрүзү өскерилбес сес ажык үнден тургустунар ужурунда аялгаларнын хемчээли база чаңгыс аай. Ынчангаш бир куплет кожомыкты чеже-даа аялга-биле, ол ышкаш чаңгыс аялгага чеже-даа куплетти ырлап болур. Кандыг аялганы шилип алыры колдуунда кожомыктаар кижинин ишти-хөңнүнүн байдалындан хамааржыр: хөглүг, баштак хөңнүгдө дүрген, эрес аялга-биле, а кударгай байдалдыг тургаш, шөйдүнчек, уян аялга-биле ырлаар.

Чоннун кожомыктары бөгүнгү тыва шүлүк чогаалынга болгаш профессионалдыг музыкага биче эвес салдарны чедирип турар. Чижээлээрге, С. Сарыг-оолдун сурагылыг «Алдын-кыс» деп шүлүглелинде улустун кожомыктарынын дылдомаанын онзагай чүүлдерин таарымчалыг ажыглагылаан. Ооң ачызында шүлүглелдин чурумалдыг шынарынын ханылааны адаанда чижектерден көстүр.

Артык ынааң кымыл дизе,
Албанчының Алдын-кызы.
Алыс чуртуң кайдал дизе,
Арзайтының Аржаанның-Хем.

Аржаанның-Хем суу дагжаар
Ак-ла бора тевиң-ле ыйнаан,
Арга-сында чаңгыланган
Алдын-кыстың үнү-ле ыйнаан.

Улустуң кожамык аялгаларының онзагай аяннары (ритмиказын, интонациязын, метриказын, хемчээн) композиторлар А. Чыргал-оол «Алдан-Маадыр», Д. Хүреш-оол «Мээн Тывам» деп симфонияларында ажыглап турар.

Тыва улустуң кожамык чогаалы болза, ооң эстетиктиг культуразының бир үнелиг хевири болбушаан, бөгүн-даа чугула амыдыралчы ужур-дузалыг болуп артпышаан. Бистин үевисте чаа кожамыктар база чер-черде тыптып турар.

БИСТИҢ КАЛЕНДАРЫВЫС

ЛИТЕРАТУРА — ЧОНГА БАРААН БОЛУР

Тыва чогаалчыларның IV съездизинден отчёт

Совет литература партия Төп Комитединиң болгаш Совет чазактын үргүлчү сагыш салыышкынының ачызында улуг чедишкиннерни чедип алган. «Бистиң ниитилеливис коммунизм тургузуушкунунуң оруу-биле бурунгаарлаан тудум совет кижиниң үзел-бодалын, ооң чаагай чаңчылдарының бүзүрелин, сагыш-сеткил культуразын хевирлээринге литератураның болгаш уран чүүлдүн ролю улам өзер...

Чогаадыкчы дилээшкннерни кичээнгейлиг көөрү дээш, салым-чаяанының болгаш талантызының онзагай шынарларып бүрүн ажыдары дээш, социалистиг реализмниң методунга даянган форма болгаш стильдерниң янзы-бүрү, байлак болуру дээш туржуп турар бис» деп СЭКП-ниң XXIV съездизинге Леонид Ильич Брежнев чугаалаан.

Бо чылын бодунуң 30 чыл оюнуң байырлалын демдеглеп эрттирер Советтиг Тываның литературазы, бүгү совет литература ышкаш, социалистиг реализмниң методунга даянган, сөөлгү чылдарда көскү чедишкиннерни чедип алган. Бо чылдың март 12-де бооп эрткен Тыва АССР-ниң Чогаалчыларының IV съездизинге тыва литератураның хөгжүлдезиниң чугула айтырыгларын тодаргайлап чугаалашкан.

— Тыва чогаалчыларның үшкү съездизинден бээр эрткен дөрт чылдың дургузунда тыва литература бурунгаар улуг базымны кылган — деп, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Олег Сувакпит бодунуң отчёт илеткелиниң эгезинге демдеглээн.— Ол чылдарда хоочун-даа, аныяк-даа чогаалчылар үре-түңнелдиг ажылдаан. Дөрт чыл дургузунда тыва чогаалчыларның 2,5 миллион кезек тиражтыг 74 номнары парлаттынып үнген. Оларнын иштинден Олег Сагаан-оолдун «Төрөөн кижилер», Кызыл-Эник Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем», Монгуш Кенин-Лопсаңның

«Херээженниң чоргааралы» деп романнарын, Сергей Пюрбюнүн «Чарылбазым чалымы назын» деп шүлүктөрүнүн чыындызын болгаш өске-даа чогаалдарны чоргаарал-биле адап болур бис. Ол чогаалдарны номчукчулар чылымы-биле хүлээп алган.

Шиң чогаалында база-ла чаа чогаалдар бижиттинген. Бо жанрга көрүкчүлөргө «Долуманың хуулгаазыны», «Он бир» деп шиңлерин бараалгаткан К. Кудажының үрө-түңнелдиг ажылдап турарын демдеглеп болур. Тыва АССР-ниң Улустун чогаалчызы С. Пюрбю биле РСФСР-ниң алдарлыг артизи В. Көк-оолдун «Найырал» деп шиңи чоннун бедик үнелелин чаалап алган.

Проза болгаш шиң чогаалының улуг хемчээлдиг чогаалдарының тыптып келгени-биле чергелештир чогаалчылар амгы үениң амыдыралынче кичээнгеийин угландырып эгелээнин (К. Кудажының «Долуманың хуулгаазыны», А. Даржааның «Демир оглу» деп чогаалдарының көстүп келгенин) О. Сувакпит бодунун илеткелинге демдеглээн.

Чогаадыкчы аныктарның хүрээлени, сөөлгү чылдарда өзүп, оларның үнү хүн-бүрүдө дыңзып олуарын илеткелчи демдеглээн. Ам бистиң республикада чогаалга күжүн шенеп чоруур авторларның саны 130 чедип турар, оларның аразындан 30 ажыг кижин бирээден тос чедир номнарлыг. Талантылыг анык чогаалчылардан Салчак Молдурганы, Моңгуш Өлчей-оолду, Владимир Серен-оолду, Александр Даржайны болгаш өскелерни-даа адап болур.

Тыва чогаалчыларның номнарының очулгалары Москва, Новосибирск, Якутск, Улан-Батор болгаш өске-даа хоорайларда парлаттынып турар апарган. Бистиң авторларывыстың чогаалдарын Бүгү-Эвилелдин болгаш даштыкы чурттарның номчукчуларынга чедирер талазы-биле буянның ажилга хамыктың мурнунда оларны орус дылче очулдурганының ужурдузазы тергиниң улуг бооп турар. Отчеттүг үениң дургузунда орус дылга С. Токаның, С. Сарыг-оолдун, С. Пюрбюнүн, О. Сагаан-оолдун, С. Сүрүн-оолдун, А. Даржааның, М. Кенин-Лопсаңның чогаалдары парлаттынып үнген. Маңаа очулдурукчуларның киирген үлүг-хуузун үнелеп четпес. Оларның аразындан А. Жаровтун, П. Железновтун, М. Скуратовтун, О. Дмитриевтиң, Ф. Фоломинниң болгаш өскерлерниң-даа аттарын адап, өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис — деп илеткелчи чугаалааш, бо бүгү чедишикиннер болза, ленинчи национал политиканың ачызы-дыр дээрзин айыткан.

Уруглар чогаалының хөгжүлдезиниң чугула айтырыгына илеткелчи доктаап, бо талазы-биле тыва чогаалчыларның чамдык ажилдарына чогуур үнелелди берген.

«Улуг-Хем» альманахтың редколлегиясының ажылын, литература шинчилелиниң болгаш критика талазы-биле чамдык кылдынган чүүлдерни тодаргайлап чугаалааш, илеткелчи дараазында Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң ап чоруткан организаствыг хемчеглеринге доктааган. Отчёттуг үениң дургузунда чогаалчылар боттарының номчукчулары-биле хөй ужуражыышкыннарны эрттирген. Якут АССР-ге, Хакас автономнуг обласка, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Танды, Каа-Хем болгаш өске-даа районнарга тыва литератураның болгаш уран чүүлдүң хүннерин организаптаан. Ак-Довурактың асбест, Хову-Аксының кобальт комбинаттарының, Саян-Шушенское ГЭС тудуунун, чамдык колхоз, совхозтарның ажылы-биле чогаалчылар танышкан. Аныяк чогаалчыларның семинарларын Кызылга болгаш Барыын-Хемчик районунга организаптап эрттирген. Чогаалчылар Улуг-Хем районда «Х Улуг хурал» колхозтуң база Каа-Хемде «Октябрь 14 чыл ою» колхозтуң Мерген фермазының библиотекаларын шефке алган... Чамдык чогаалчыларның тоожуларының, романнарының талазы-биле номчулга конференциялары Кызылга, Тес-Хемге, Танды, Өвүр, Улуг-Хем болгаш өске-даа районнарга болгулаан, аңаа ук помнарның авторлары киржил, чоннуң санал-оналын дыңнаан.

Проза чогаалының янзы-бүрү хевирлериниң хөгжүлдезиниң дугайын филология эртемнериниң кандидады Антон Калзаң бодунуң «Тыва проза» деп эдеринчи илеткелинге тодаргай чугаалаан. Тыва прозаның хөгжүлдезинде чогумчалыг өскерлишкиннер болганын «улуг прозаның» номчукчуларның кичээнгейин хаара тутканындан эскерип болур. Романнарның, тоожуларның авторлары улустуң шаандагы болгаш амгы чуртталгазында бир мөзүлөш чүүлдерни, омур-хевирлерни чуруп, амгы үениң чугула айтырыгларын көдүргүлээн.

Бистиң үениң кижилериниң омур-хевирлерин көргүскен улуг хемчээлдиг проза чогаалдарынга С. Токаның «Чоннуң оглу», «Хайыраканчылар» деп документальдыг тоожуларын, О. Сагаан-оолдун «Төрээн кижилер» деп романын адаар херек деп илеткелчи айыткаш, үстүнде чогаалдарның тодаргай сайгарылгазын кылган.

Бөгүнгү тыва прозада көскү черни О. Сагаан-оолдун «Төрээн кижилер» деп романы ээлеп турар. Ол болза, А. Даржааның «Демир оглу» деп романы-биле кады, тыва ажылчын ангы дугайында чугула темага тураскааткан баштайгы улуг чогаал бооп турар. Чогаалчы аныяк ажылчын оолдун аажы-чаанында чараш төлөптиг, кижизиг чүүлдерни илередириңге кол кичээнгей салган. Романда совет кижиги хууда амы-

дыралынга, эш-өөрү, чоок кижилери-биле харылзаазынга кандыг болурул деп айтырыгга харыы берген. Романның кол маадыры Өргежиктиң овор-хевириң чогаалчы номчукчуңуң сеткилинге чоок, эргим бооп артар кылдыр тургузуп шыдаан.

А. Даржааның «Демир оглу» деп романында амгы улуг заводтуң нарын техниказын шингээдип, цех начальнигинге чедир депшип өскөн аныяк ажилчын оолдуң овор-хевириң тургускан. «Төрээн кижилерге» бодаарга, автор кол кичээнгейни маадырларның бүдүрүлгө, ажил шугуму-биле харылзааларын, чөрүлдээлерин чуруп көргүзеринче угландырган. Романың чедишкениң талалары-биле чергелештир оон уран-чечен тургузуунда сула чүүлдерни илеткелчи демдеглээн. Чижээлээрге, ол романда конфликтини (чөрүлдээни) ыракта четпес ажыдып көргүскен. Ылаңгыя чөрүлдээниң үнгөн дөзүн автор амыдыралчы, тодаргай, номчукчуну бүзүредип шыдаар барымдаалар-биле бадыткаваан дээрзин илеткелчи демдеглээш, ниитизи-биле эки бижиттинген, өөреништиг чогаал Б. Ондарның «Баштайгы чыл» деп тоожузун маанаа немей чижеглеп болурун айыткан.

А. Калзаң бодунуң илеткелинге С. Сүрүң-оолдуң «Авазынга даңгырак» деп чогаалдың кол-кол четпестерин тодаргайлап чугаалааш, ону авторнуң идеялиг соруу-биле бистин үениң байдалынга дүүшкен чогаал болур «Лейтенантының даалгазы» деп тоожузунга деңнеп сайгарган.

Бөгүнгү тыва прозада төөгү темазы чугула черни ээлеп турары черле чөптүг. Эрткен үениң амыдыралын чырыткан чогаалдардан К. К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романы тыва литературага төөгүнүң болуушкуннарын тодаргайлап көргүзеринге бурунгаар базым болган.

Автор революция мурнундагы янзы-бүрү социал бөлүктениң кижилериниң аажы-чаңнарын, ишти-хөңүн чедишкениң чуруп көргүскен. Романың композициязы таарымчалыг: яды арат Сүлдемниң бодунуң база оон ажы-төлүнүң оруктарын, салым-чолун тус-тузунда уктап «истеп» тургаш, чогаалчы романың сюжеттиг шугумнарын амыдыралдын хөй-хөй талаларын аядарыңга чогумчалыг ажыглаан. Ынчалза-даа, романда илден четпестер бар, эвээш эвес шөйдүнчек черлерни номчукчу эскерип каар. Чижээлээрге, Савандының Танды сынынче «аңнап» чораанының дугайында эге романың композициязының эвинче кирбейн турар деп илеткелчи демдеглээн.

Романнар, тоожулардан аңгыда, биче хемчээлдиг чогаалдар — рассказ, очерк жанрларында М. Кенни-Лопсан, Т. Кызыл-оол, Б. Ондар, К. Чамыян, М. Өлчей-оол дээн чер-

гелиг авторларның чедимчелиг ажылдаанын илеткелчи демдеглээн.

Шүлүкчү Юрий Кюнзегеш тыва шүлүк чогаалының амгы байдалынга хамаарыштыр эдеринчи илеткел кылган. Шүлүк чогаалы тыва литератураның тыптып келген үезинден бээрле ооң өзек жанры бооп келген болгаш ам-даа бодунуң ол туружун ышкынмайн турар. Проза болгаш драматургиянын сөөлгү чылдарда шакпын сайзырап турары-биле чергелештир шүлүк чогаалының янзы-бүрү хевирлери тыптып, ооң шүлүглел, баллада ышкаш улуг хемчээлдиг хевирлери бо хүннерде калбаа-биле делгереп, «өзүлдениң бергелерин» арта база бергенин илеткелчи демдеглээн. Шүлүк чогаалы алгыш-йөрээл хевиринден хосталып, лириктиг, философтуг шынарлар-биле байып, эпос болгаш лира-эпос хевирниң элээн хөй чогаалдарын тургускан. Шүлүглел, баллада чогаалдарны ам республиканың хоочун чогаалчылары С. Сарыг-оол, С. Пюрбюден эгелээш эгелеп чоруур аныяк чогаалчыларга чедир бижип турар апарган. Маңаа чижек кылдыр С. Пюрбюнүн «Үем болгаш үе-чергем дугайында», С. Сарыг-оолдун «Улуг-Хемим», «Үжен харлаан» деп шүлүглелдери адап болур. Хевир-тургузуг, сюжет, композиция болгаш дылдың уран аргаларын ажыглаан талазы-биле ол чогаалдар дыка ылгалдыг, а идеялыг утказы, амыдыралды чуруп көргүскен үндезини — чоннуң төөгүзүнүн болгаш амгы амыдыралының чурумалдары оларны төрөлдешкек болдуруп турар. Ол ышкаш К. Кудажының «Чаңгыс-ла шак», А. Даржааның «Ажылчын дугайында ыр», Е. Танованың «Хемчик» деп шүлүглелдери база отчёттуг үениң дургузунда бижиттинген эки чогаалдарга хамааржыр.

Чогаадыкчы салым-чаяанын шүлүк чогаалынга бараалгаткан С. Молдурга, М. Өлчей-оол, В. Серен-оол, А. Даржай, В. Сагаан-оол ышкаш аныяк чогаалчылар боттарының шүлүкчү мергежилин үргүлчү бедидип, хоочуннарның аныяк салгалы бооп өзүп олулар. Чыл келген тудум оларның чогаалдарының тематиказы алгып, ниитилел амыдыралынын чугула айтырыгларын шүлүктеринге көдүрүп, ажыл-ишчи кижиниң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү өңнерин уран сөстүн күжү-биле бүрүн чуруурун оралдажып турар. Л. Чадамба, С. Сарыг-оол ышкаш хоочун шүлүкчүлөр-биле аныяк шүлүкчүлөр Э. Кечил-оол, Ч. Кара-Күске болгаш өске-даа аныяктар уруглар чогаалынче сундугуп, бичии чаштарга таарышкан шүлүктерни үргүлчү бижип келгенин өөрүнчүг факт деп илеткелчи демдеглээн.

Чогаалчы Леонид Чадамба ревизия комиссиязының кылып келген ажылының отчёдун кылбышаан, Тыва АССР-нин

Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң ажил-агый-организаствыг хемчеглерин, саң-хөөзүн анализтеп, ол талазы-биле чамдык четпестерни илередип шүгүмчүлээн.

Дараазында илеткелдер талазы-биле саналдар болган. Критик М. Хадаханэ бодунуң саналынга Тывада ажилдап, чурттап турар орус авторларның чогаадыкчы ажылының үрөтүннелдеринге доктааган. Сөөлгү чылдарда М. Пахомовтуң «Бурунгу черниң эртени» деп романы, С. Козлованың «Кызыл оруктар», А. Емельяновтуң «Кезээде командировкада» деп шүлүктөриниң чыындылары, Э. Цаллагова, В. Тутатчиков, Э. Трефилов болгаш өскелерниң-даа элээн хөй шүлүктери, очерктери парлалгага көстүп келген. Оларның аразында эки чогаалдар бар, ынчалза-даа чамдык чогаалдарда, чижээ, С. Козлованың «Көдээге болган таварылга» деп шүлүглелинде, А. Емельяновтуң «Саанчы» деп шүлүүнде ам-даа чедир ажилдаттынмаан одуруглар, харын-даа чогаалдың утказын хажыдып турар черлер барын М. Хадаханэ айыткан. М. Пахомовтуң чогаалдары төөгүгө дүгжүп турар болза-даа, уран чечени, сюжет, композициязы аскап турарын ол чугаалаан. Тыва АССР-ниң Улустуң чогаалчызы С. Пюрбю санал бергеш, драматургияның амгы байдалын делгеренгейи-биле сайгарып көргөн.

— Бо берге жанрны улам сайзырадыр, хөгжүм-шии театрын болгаш көдээ Культура бажыңнарын репертуар-биле хандырар дээш, республиканың Культура министерствозу, хөгжүм-шии театры Чогаалчылар эвилели-биле демнежип тургаш, боттуг ажилдарны кылыр ужурлуг — деп чогаалчы саналдаан.

— Шиилерниң салым-чолу сценага шиитпирлеттинер ужурлуг, ындыг болганда авторлар режиссерларның сүмезин ёзугаар чамдык эдиглерни, немелделерни каш удаа кылыр апаар. Бо талазы-биле бистиң авторларывыс элээн ажилдарны кылгылаан. Бистиң республиканың чогаалчыларының чаа шиилери сезон бүрүзүнде театрның репертуарында кирип турар. Бо өөрүнчүг, эки чаңчылды улам быжыглаары болгаш очулдулар шиилерге база чогаалчылар идепкейлиг киржирин күзеп тур бис — деп, театровед Валентина Оскал-оол саналдаан.

Мөңгүн-Тайгадан келген шүлүкчү С. Молдурганың саналы солун болган. Көдээде хүн бүрүде босп турар улуг чаартылгаларны, чоннуң амыдыралының улам экижип турарын, районнарда малчыннарның эрес-кежээ ажил-ижин көрүнчүктелдир чуруурунче чогаалчыларны кыйгырган. Оратор чамдык аныяк авторларның үүрмек, эргижирээн темалардан ам-даа халбактанып, «эртижелерни» эскербейн турарын шүгүм-

чүлээн. Оон аңгыда ол СЭКП обкомунуң Х пленумунуң республикага мал ажылын сайзырадыр, ылангыя хойнуң баш санын өстүрер, ооң продуктулуун бедидер дугайында шийт-пирлеринге дүүштүр чогаалдар бижиириниң чугулазын бол-гаш боду ол темага аныяк малчын кыс дугайында шүлүглел бижип турарын чугаалаан.

Шүлүкчү Е. Танова санал бергеш, уругларга бижиттин-ген чогаалдар колдуунда-ла «Анайларым», «Чыжырганам», «Чечектерим» дээн хевирлиг, чаңгыс аай бооп турарын чугаа-лаан. Уругларны чаагай чаңчылга кижизидеринге, патриотчу чорукка чаңчыктырарына таарыштыр бижиттинген чогаал-дар ховар. Бичии база школа назылыг уругларга шиилер би-жиирин чогаалчылар уттуп турар болгаш чамдык авторлар уругларны каш шүлүктер-биле кыскарып кааш, ам бо тала-зы-биле биживестей бергени хомуданчыг дээрзин Е. Танова улай чугаалаан. Чогаалдың тематиказын калбартып, ооң шы-нарын экижидер чугула сорулганы оратор онзалап демдег-лээш, чамдык чогаалчылар чогаадыкчы мергежилин үргүлчү бедидеринче сагыш салбайн турарын шынгыы шүгүмчүлээш.

Чаа ном — чоннуң хереглели. Ынчангаш Чогаалчылар эвилели, ном үндүрер чер республикада ном тарадыр органи-зациялар-биле доктаамал харылзаалыг турарының ажык-тыын Респотребсоюзтуң ном садынының килдизиниң ажил-дакчызы Л. Вьюн саналдаан. Сөөлгү чылдарда үнүп турар номнарны, ылангыя чаа романнарны, тоожуларны чон улуг сонуургал-биле уткуп турар. Олар чон ортузунга «чүгүрүк» тарап турар. Үнүп турар номнарның чурук-каасталгазын улам экижидери болгаш чаңгыс база хөй көжеге шиилерниң номнарын чон негеп турар боор-дур — деп, Л. Вьюн улай чу-гаалаан.

Хуралга шүлүкчүлөр А. Даржаа, С. Козлова болгаш ИХМ-ниң ажилдакчызы Т. Содунам олар база санал берген.

Тыва чогаалчыларының съездизинге СЭКП обкомунуң сек-ретары Д. К. Ооржак болгаш РСФСР-ниң Чогаалчылар эви-лелиниң баштаар чериниң секретары В. П. Тельпугов олар киржип, Совет Тываның чогаалчыларының мурнунда туруп турар сорулгаларны чугаалавышаан, дыка хөй ажыктыг сү-мелерни съездиниң киржикчилеринге берген.

Съездиниң киржикчилери Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черин С. А. Сарыг-оол, О. Ө. Сувакпиг (даргазы), С. С. Сүрүң-оол (харысалгалыг секретары), С. Б. Пюрбю, С. В. Козлова составтыг кылдыр соңгаан. Ты-ва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Ревизия комиссиязы-ның даргазынга Л. Б. Чадамбаны соңгаан.

КУЖЕНИИШКИНИГ АЖЫЛДЫҢ ХАЙЫРАЗЫ

Элээн хөй шүлүк, шүлүглел, чечен чугаа болгаш тоожу чогаалдарының автору Салим Сазыгович Сүрүн-оол бодунуң чогаадкчы ажылын дөртен чылдарның төнчүзүндөн эгелээн. Ооң баштайгы чогаалдары «Ак», «Доңгул даандан», «Хемчик оглу» деп шүлүктөр солуннарга болгаш «Улуг-Хем» альманахтың арыңнарынга 25 чыл мурнунда көстүп келген. Бо чылын парлаттынып үнген ийи томнуг «Чогаалдар чыындызы» деп номунуң эге чүүлүнгө С. Сүрүн-оол бодунуң чогаадкчы оруунуң эгезин мынчаар сактып бижээн: «...1946 чылдың чазынында, шүлүк бижиирин катап шенеп эгелээн мен. Ол чылын хөй-даа шүлүк чогаатпаан мен: дөрт-беш-ле хире боор... Оларның бирээзи бо. Ады «Доңгул даандан».

Чайлаавыста кадарчыга чеде бергеш,
Өдек арты Доңгул даанче үне бердим.
Өңгүр чаагым сырын суйбап уткуп алды,
Чайыннанган чайгы бойдус хөңнүм өөртү.

Хонук бүрү чечектелдир өзүп орап
Колхозумнуң девискээрин харап ордум.
Хөглүг, демниг ажылывыс үре-түнү
Көрүнчүкте чүве ышкаш көстүп чытты.

Сырбык чемнээр эзим кыдыы калбак ийден
Сылдыс өңнүг көвей хойлар чаржып баткаш,
Сыстып үнген кара сугнуң суун ижип,
Сында хектиң ырын дыңнап, таалап тур.

Океанның суу ышкаш, ногаан тараа
Оранчокта — Улуг-Шөлде көстүп чыдыр.
Кожаярдан көстүп турган суурумнуң
Кожазында дээрбези бараанналды.

...Акта Доңгул деп эн-не бедик кожагар бар. Ооң кырынга үне бергеш, баарынче, ооң соонда, доо талыгырда Хемчикче харап тура, чүнү көргенимни чуруурун оралдашкан кижидир мен. Шүлүктү номчуурга мүн-не шору хире. Ынчалза-даа бо шүлүк «депшип», альманахка-даа, чыындымга-

даа кирбейн барган — редакторлар эрттирбээн, бодум база эде кылырын оралдашпаан боор мен. Ам көрүп орарымга, «депшивээни» чөптүг-дүр: сөстөр катаптап турар (*бергеш — бердим, орар — ордум*), деннелгелерни, чурумалдарны ажыглаарын оралдашса-даа, чамдык черлерде соора барган. Чижээ, «*Сылдыс өңнүг көвөй хойлар*». Хой чүзүнүн сылдыска дөмөйлэни шын эвес. Оон аңгыда, дуу кайы ыракта Донгул даандан харап турган кижини Хемчикте дээрбени көрүп турдум дээни бүзүрөнчиг эвес, эмин эрттир хөөредипкен, ынчангаш амыдыралга дүүшпес. Кол-ла чүве— чогаалдын төнчүзү чок, электен ара соксап каан...».

Шүлүкчүнүн чогаалдыкчы мергежилинин бедеиринге чогаал теориянын үргүлчү өөренип, делегей литературынын классиктеринин болгаш совет чогаалчыларнын номнарын

номчуп, очулгаже хандыкшып, ном үндүрер черниң шугумунга редакторлап ажылдай бергени, С. Пюрбю, С. Сарыг-оол, О. Сагаан-оол ышкаш дуржулгалыг чогаалчыларның сүмө-саналдары улуг ужур-дузалыг болган.

С. Сүрүң-оол бодунуң баштайгы чогаалдарындан эгелээш-ле амыдыралдың чугула айтырыгларын көдүрүп, ону номчукчуларга уран-чечен болгаш ханы уткалыг чедирерин оралдажып, чогаалдың практиказындан аңгыда, ооң теориязын чедимчелиг шингээдип ап чоруур чогаалчыларның бирээзи болу берген. Басня, шүлүглел болгаш чечен чугаалар бижиир талазы-биле чогаалчының күженишкинниг ажылы халас барбаан. Тыва шүлүктүң теориязының айтырыгларын С. Сүрүң-оол улуг сонуургал-биле өөренип, ону рифмалап бижиириниң чамдык үлегерин бодунуң чогаалдарынга тодаргай чижектерлиг кирип, шүлүк чогаалының хөгжүлдезинге чогуур салышкынны кириген. Ооң элээн хөй шүлүктеринге бистиң композиторларывыс аялгалар бижээн, ынчангаш чон ортузунга билдингир ырлар болу берген.

Чүректерден ыравас,
Шүлүк болгаш ырывыс,
Чүс, мун чылда утгунмас,
Чүүден ынак адавыс,

Ленин — хүнүвүс,
Ленин — түгүвүс,
Ленин — башкывыс,
Ленин — баштыңчывыс —

деп одуругларны бистиң республикада билбес кижин ховар. Бо шүлүктүң онзагай чүүлдеринин бирээзи болза, ооң эгезин аянаштырганы, а сөөлүн — орус шүлүк ышкаш, рифмалап бижээни болур. Ындыг янзылыг шүлүктерни С. Сүрүң-оолдуң «Баштайгы ном», «Мээң аалым», «Көк-көк даглар», «Адыжок» деп шүлүктериниң болгаш шүлүглелдериниң номнарындан элбээ-биле тып ап болур. Чаңгыс чижектен маңаа көргүскеш, тыва шүлүктүң формадын сайзырадырынга чогаалчының ол оралдажышкыннарының ужур-дузадын тодарадып көрээли:

Дүдүскекте эңмежок
Түмен сылдыс өшкелек,
Хову кужу матпадак
Хостуг ырын салгалак,

Хоорай черге турган оол
Хоочун ижин сагынган.
Көдээдиве энир оон
Көжүп, чапып чорупкан.

Ынчалза-даа ховуда
Ыржымны дааш үрепкен.
Аныяк оол шагда-ла
Ажык шөлче үнүпкен.

Демир аьдын катап-ла
Эрги хевээр мунупкан.
Делгем шөлду дагын-на
Эргип, чарып чорупкан.

(«Тракторжу»).

Бо шүлүктү автор 1955 чылда бижээн. Бо чогаал тыва шүлүк чогаалын рифмалап бижиириниң чугулазының дугайында

чогаалчынын оон арай сөөлзүзедир бижээн чүүлүндө принциптеринге дүгжүп турар. Ынчалза-даа мында колдуунда чаңгыс аай грамматиктиг категорияларның сөстери рифмалаттынып турарын арай чедимче чок деп санаар херек. «Бистиң шүлүк чогаалывыстың рифмазының эгезинде бооп турары — Тываның дыл домааның онзагай байдалындан болур. Ындыгдаа болза, сөөлгү рифма болза, кылыг сөстөринден ийикпе, бүдүн дөмей сөстөрдөн тургустунуп турар төлээде, ындыгла улуг үнелиг эвес. Сөөлүнүн үнелиг эки рифмазы кылыг сөстөринден эвес, «хураганнар», «барганнар» ийикпе «чылча бас», «болдурбас» дээн чижектиг ат сөстери-биле, кылыг сөстөринден тургустунар болза, кончуг эки болур» деп, калган шүлүкчү Б. Д. Хөвөнмейниң 1942 чылда-ла кылган түннелин бистиң шүлүкчүлеривис утпас ужурлуг.

1957 чылдан эгелээш С. С. Сүрүн-оол колдуунда проза чогаалынче хандыкшып эгелээн. «Расказтар болгаш очерктер» (1959), «Чечен чогаалдар» (1960), «Чайгы хүннер» (1963), «Силиг-оолдун чагаалары» (1965), «Чолаачының оглу» (1967) деп биче хемчээлдиг проза чогаалдарының сөөлүндө, чогаалчы колдуунда тоожу чогаалдары бижиринче кол күжүн угландырган.

Сөөлгү чылдарда чогаалчы «Ынакшыл-дыр», «Озалааш хем», «Лейтенантының даалгазы», «Авазынга даңгырак» деп улуг хемчээлдиг тоожуларны бижээн. Ында тыва улустуң амыдыралының янзы-бүрү талаларың чуруп көргүскен. Маанаа чогаалчының шүлүк болгаш проза чогаалдарының тематиказының чоорту калбарып, чоннун амыдыралының делгем, чурумалдарын көргүскен, чогаалчы А. Даржааның демдеглээни ышкаш, «характерниң логиказы, психологтуг бадыткалы, маадырның даштыкы портреди дээн ышкаш чүүлдерни бистиң аныяк литературавыска шоолуг-ла херекке албайн турган үеде ол айтырыгларже кичээнгейин угландыргаш, социалистиг утка-шынарлыг, национал хевирлиг тыва прозаның нинити хөгжүлдезинге чугула чедишкиннерни чедип ап, чогаадыкчы ажылынга быжыглап келген» дээрзин айтыр апаар.

Чогаалчының баштайгы тоожузу — «Ынакшыл-дыр» деп чогаалда көдээге чаартылгаларны аныяк совет интеллигентиниң амыдыралы-биле холбап бижээн. Хамааты дайынның чылдарында тыва араттарның революстуг демиселин, эрги ёзунуң чайлаш чок буурап дүшкенин «Озалааш хем» деп тоожунуң кол сюжеттиг өзээ кылдыр алган. «Лейтенантының даалгазы» деп улуг эвес хемчээлдиг тоожуда Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-берге үезинде араттарның патриотчу көдүрлүүшкүнүн, бир кожуунга болган болуушкуннарны он-

за тодаргайы-биле чуруп көргүскен. С. Сүрүң-оолдун эрткен чылын парлаттырган «Авазынга даңгырак» деп тоожузунда мораль-этиканың чугула айтырыглары көдүртүнген.

Ол чогаалдарны биживишаан, чогаалчы областың сов-партшколазын, Кызылдың педагогика институтун доозуп алган. Ол — чогаалчыга теория талазы-биле билиглерин улам ханыладып, чогаалдарның дылын уран-чечен, сюжеттиг тургузуун улам нарынчыдып, сайзырадырынга улуг идиглиг болган. Ооң-биле чергелештир шүлүкчүнүң мергежилинин беდიиринге чечен чогаал очулгазынга идепкейлиг киржип чорааны база дыка ужур-дузалыг болган. С. Сүрүң-оол элээн хөй шүлүктерни, шүлүглелдерни, ооң иштинде А. С. Пушкинниң «Кавказка туттурукчу», «Цыганнар», «Хүлер аъттыг», «Алдын дагаа», М. Ю. Лермонтовтун «Бородино», «Калашников садыгжы дугайында ыры», П. П. Ершовтун «Мөгениг аътчыгаш», Н. С. Тихоновтун «Саами» ышкаш чогаалдарын тыва дылга очулдурган. Бо чогаалдардан ангыда оригиналдыг болгаш очулгалыг дыка хөй номнарны редакторлап үндүрген.

Тыва совет литератураның хөгжүлдезинге ачы-хавыяалыг болганын демдеглевишаан, чогаалчының 50 хар харлааны-биле болгаш чогаалчы ажылын эгелээнден бээр 25 чыл ою-биле холбаштыр Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиуму Салим Сазыгович Сүрүң-оолду Хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

* * *

«Улуг-Хем» альманахтың редколлегиязы республиканың бедик шаңнаалын алганы-биле холбаштыр чогаалчы Салим Сазыгович Сүрүң-оолга хөй санныг номчукчуларның мурнундан изиг байыр чедирип тур.

Д О П Ч У З У

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР, БАЛЛАДАЛАР

Юрий Кюнзегеш. Чонум сеткилинде. Гагаринниң хүлүмзүрүү. Хүн-нүг черин эргинир дээч мен. Хомудава. Шүлүкчүңүң өлгенинге	3
Степан Сарыг-оол. Шеверлекчи кыска. Телевизор көрүп ора... Кандыг кончуг чаагай күзүл! Кижиге ынакшыл	6
Сергей Пюрбю. Часкы кежээ. Аксым-кежини алгап тур мен. Күскү шүлүк. Авамга тураскаал. Ак-Довурак — Абаза оруу. Уттун-дурбаан	9
Салим Сүрүң-оол. Ава биле төрөөн чер. Аңчы мен бе азы кым мен? Октябрьниң ачызы. Чалыы назын дедир ээлбес	11
Кызыл-Эник Кудажы. Кавказ сынның бедиктери. Шалың	18
Алдын-оол Даржаа. Ынай хензиг сеткилимге. «Сени көргөш...» Үнүң дыңнагаш. Кымның чаңын чаңнаарын ол? Хирең бодап орарымга. «Тынның кижээ тептигип кээр...»	21
Светлана Козлова. Ийи ава. (Очулдурган М. Өлчөй-оол.)	25
Олег Сувакпит. Бодал-биле. Адыг биле Кижин-бүрүс. Тоол-басня.	28
Саячак Тамба. Каа-Хемнин кожаннары. Тожудан одуруглар.	34
Монгуш Өлчөй-оол. Хөйүнү бодап чоргаарландым. Кижин күштүг.	36
Монгуш Доржу. Баштайгы ынакшыл. (<i>Лириктик шүлүглөл.</i>)	38
Алексей Арапчор. Чоргаар, бөдүүн хамааты мен. «Чечскте шалың» деп шүлүглөлдөн. «Угаанныглар сургаалындан.»	43
Экспр-оол Кечил-оол. Клубтуң хомудалы. Доозуп тура... Аыш-чем ышкыш. Уттундурбас.	44
Салчак Молдурга. Чарыш. Тураскаалын ыдык сагаан.	48
Алексей Хуурак. Индияже чагаа.	49
Александр Даржай. Өөредиг Даңгына. Шыкка. Чаа хүнге йөрээл.	51
Анатолий Емельянов. Чон. (Очулдурган М. Өлчөй-оол.)	54
Владимир Серен-оол. Кызыл өң. Килең чанныы.	56
Черлик-оол Куулар. Чунма ханы.	59

Зоя Намзырай. Шончалайым. «Дыка үрде сээн-биле...» Өг. «Амдыы чылга чедир...»	62
Куулар Сарыг-оол. Чоннуң херээн чүрөктөлгөн. Эртең турда. «Чурууң көргөш...»	64
Чүлдүм Чап. Шеф соонда. Ала-сааскан. (Бисня.)	65
Донгак Дыртык. Чечектел-ле, байлак Тывам.	67
Борис Чүдүк. Чадаананың хөмүр-дажы.	—
Анатолий Допчаа. Хакас черден каш сөс.	70
Иргит Бадра. Самагалдай.	74
Виктор Сагаан-оол. Чаңгыс пөш. Хуула бээр турган болза.	75
Монгуш Танов. Туман. Кышкы эртен.	77
Чаш-оол Куулар. Долаана.	78
Сүттүг-оол Куулар. Шемиге болган субботник.	—
Саая Таспай. Чадаананың кожаңнары. Эки кижини.	80
Михаил Конгар. Тураскаалын. Хүпү келир.	81
Куулар Сүттүг-оол. Дамырак. Дидим дагаа. Аныяк туристериниң ыры.	82
Өөлөт Чиңмит. Оя берсин.	84
Саая Соскалдай. Амгы шагның ирейи мен.	85
Марит Хайдып. Сээн үпүң. «Караңгыда сылдыс кылдыр...»	86
Салчак Сарыг-оол. Амыраамда. Магалын аар!	87
Моторк Тирчин. Ак-Бедим. Ээзи болдум. Өнгөш хемим ээлеп чорзун. Шивилиг хем.	88
Галина Мунзук. Сай даштары. Камнап чорууюн. Чанган куштар.	90
Монгуш Көжелдей. Кадарчы кыс дугайында баллада.	91
Кара-оол Натпий-оол. Нүүрү-биле кады чоруур. Дерим чодуп оргулаар мен.	95
Саая Майнак. Хемчик. Бора-хөкпөш. Дөртөөн шүлүктөр.	96
Чкалов Мандыынчы. Бүрөн-Хем — ажылчын суур.	98
Борбак-оол Серен. Ава биле чаш. Чазын.	99
Чыргал-оол Серен-оол. Адар-Төш арт.	100
Мадон Монгуш. Элчигеннер.	101
Саая Бюрбе. Мөңгүн-Тайга.	—

ТООЖУЛАР, РАССКАЗТАР

Кызыл-Эник Кудажы. Дуруяалар — эжеш куштар.	102
Алдын-оол Даржаа. Танды кезин.	114
Биче-оол Ондар. Кыстың чажыды.	130
Байкара Карашпай. Үениң тевин.	136
Мариам Рамазанова. Карак чажының хөлү.	174
Эдуард Донгак. Ээр-дагыр оруктар.	177
Анай-оол Булак. Кызыгаардан чурумалдар.	184

ОЧЕРКТЕР

Салим Сүрүң-оол. Аяк шайны аартап ора.	197
Леонид Чадамба. Баштайгы капитан.	207
Ойдан-оол Хөвөңмей. Хавыяалыг малчын.	231
Окан-оол Намчылак. Орус дыл башкызы.	240

УРУГЛАРГА БУЛУҢ

Доңгак Дыртык. Селсеме.	247
Саая Соскалдай. Чарашпай. Куруглаан.	248
Экер-оол Кечил-оол. Шоодуңар. Хөглүг чай.	249
Куулар Сарыг-оол. Шынчы чору.	250
Ондар Охемчик. Булут. Койгунагым.	—
Борис Чүдүк. Сырбыктар кажар.	251
Чолду Кара-Күске. Ында каттар көвей. Чочагай. Дөмей-дөмей.	252
Көк-оол Чамыяң. Караңгы дүңө.	255
Хертек Серээ. Чуургалар.	262
Саая Майнак. Торга.	264
Чаш-оол Куулар. Чаптанчыгның бодалы.	267
Анатолий Допчаа, Чаш-оол Куулар. Бичиилерниң чугаазындан.	269

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Черлик-сол Куулар. Сагышты ыры-биле ажыдар.	272
Зоя Кыргыс. Тыва улустуң кожамыктарының дугайында.	283
Бистиң календарымыс	
Литература чонга бараан болур.	292
Күженишишкиниг ажылдың хайыразы.	299